

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRRLIGI

N. Nartyýew

**HÄZIRKI ZAMAN
TÜRKMEN DILI
(leksika)**

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürlenildi

Aşgabat – 2010

Nartyýew N. Häzirki zaman türkmen dili. Giriş we leksika. Okuw kitaby Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ylma, bilime aýratyn üns berýär. Ol talyplaryň döwrebap bilim almaklary ugrunda dyngysyz alada edýär. Şoňa jogap edip, şu okuw kitaby taýýarlanyldy.

“Giriş” bölümünde türkmen diliniň gadymylygy, onuň edebi, milli, döwlet dili bolşy, türkmen diliniň öwrenilişi, onuň maksady we wezipeleri dogrusynda gürrüň berilýär.

“Leksika” bölümünde sözleriň köpmanylylygy, omonimler, paronimler, sinonimler, antonimler, olaryň döreýiş çeşmeleri we çeper edebiýatda ulanylyşy derňelýär. Umumyhalky we umumyhalky däl leksika, aktiw hem passiw sözler we leksikologiýanyň beýleki düýpli meseleleri işde öz beýanyny tapýar.

“Söžýasalyş ýollary” diýen bölüm hem işe goşuldy. Onda diliň sözlük düzüminiň ösüş ugurlary belleniýär.

Bu kitap ýokary mekdepleriň filologiýa fakultetleriniň talyplary, mekdep mugallymlary, dilçi alymlar, leksiologiýa bilen gyzyklanýan ähli okyjylar üçin niýetlenilýär.

Sözbaşy

Garaşsyzlyk türkmen diliniň ösüşinde täze eýýamy açdy. Şu gysga döwrüň içinde türkmen diliniň leksikasy öz içki mümkinçilikleriniň hasabyna görüp-eşidilmedik derejede baýlaşdy. Türkmen diliniň milli ruhuna, onuň gadymylygyna sarpa goýuldy.

Türkmen diline döwlet dili hukugy berlip, onuň kadakanunlary döwlet tarapyndan goralýar. Türkmen edebi diliniň arassalygy ugrunda dyngysyz alada edilýär. Bu işe hut Türkmenistanyň Prezidenti Hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň özi ýolbaşçylyk edýär.

Häzirki wagtda ýokary mekdepler üçin türkmen dilinden ýazylan okuw kitaplaryny döwrüň talabyna laýyk täzedan düzmäge möhlet gelip ýetdi. Şundan ugur alyp, “Häzirki zaman türkmen dili. Giriş we leksika” diýen okuw kitaby ýazyldy.

Okuw kitabyň ýazmakda öňki edilen işlerden nusga alyndy. Leksiologiýa boýunça ajaýyp dilçiler Pygam Azymowyň, Amanmyrat Annanuwowyň we Ýazmuhammet Çöňňäýewiň okuw kitaplaryndan, şeýle hem diliň sözlük düzüminiň dürli meselelerine degişli derňew geçiren alymlaryň işlerinden peýdalanyldy.

Leksikologiýanyň birnäçe meseleleri: paronimler, sözýasalýş we başgalar täzedan işlenildi, alynma sözlere gaýtadan garaldy, türkmen diliniň öz içki ösüşine aýratyn üns berildi. Tutuşlygyna alanyňda, türkmen diliniň leksikologiýasyna Täze Galkynyş eýýamynyň ruhy siňdirildi.

Mysallaryň hemmesi diýen ýaly çeper eserlerden, halk döredijiliginden, gadymy hem nusgawy edebiýatyň dilinden, gündelik metbugatdan saýlanyp alyndy. Şularyň üsti bilen türkmen diliniň sözlük düzüminiň baýlygyny, täsirli hem şirelidigini görkezmäge synanyşyk edildi.

Işi çapa taýýarlamakda ýakyndan ýardam beren şägirdim Şirin Donbaýewa, okuwçylarym Jeren Atabaýewa we Bahar Hojanyýazowa tüýs ýürekden minnetdarlygymy bildirýärin.

HÄZIRKI ZAMAN TÜRKMEN DILI

Türkmen dili gadymy dildir. Türkmen dili şu günki derejesine birden ýetäýen dälendir. Ol munuň üçin ençeme asyrlary başyndan geçiripdir. Müňýyllyklaryň dowamynda türkmen diliniň fonetik sistemasy, grammatiki gurluşy kämilleşipdir, sözlük düzümi has ösüpdir. Türkmen diliniň leksikasynyň baýlaşmagynda, onuň fonetik sistemasynyň we grammatiki gurluşynyň kämilleşmeginde, bir tarapdan, diliň içki ösüş kanunlary uly rol oýnan bolsa, ikinji tarapdan, daşky dilleriň hem ýetiren täsiri az bolmandyr.

Häzirki zaman türkmen diliniň içki kanunlaryndan gowy baş çykarmak üçin onuň döreýşini, ösüşini halkyň taryhy bilen baglanyşdyryp öwrenmek gerek. Geçmişde türkmen halkynyň haçan döränligini, haýsy halklar bilen gatnaşykda ýaşanlygyny bilmezden, türkmen diliniň fonetik sistemasynda, grammatiki gurluşynda, leksik düzüminde ýüze çykýan özgerişlere göz ýetirmek aňsat düşmez.

Türkmenleriň ata-babalary tä XI-XII asyrlara çenli örän giň territoriýada ýaşapdyrlar. Onuň bir ýany Merkezi Aziýany, Günorta Sibiri, Altaý, Ýeniseý hem Orhon derýalarynyň ýakalaryny öz içine alan bolsa, beýleki ýany häzirki Türkmenistanyň territoriýasyny eýeläpdir. Altaý döwründe türki, mongol hem tungus-manjur toparlaryna girýän diller entek doly bölünüşmändirler. Soňy bilen bular dargap, türki, mongol, tungus-manjur hem-de koreý-ýapon dil umumylyklaryny emele getirýär. Hun döwründe esasy türki diller topary emele gelipdir. I-III asyrlarda hunlar iki topara bölünýärler.

a) günbatar hunlar,

b) gündogar hunlar.

Türki dilleriň günbatar hun şahasyna bulgar, oguz, garlyk dil toparlary giripdir.

Gündogar hun şahasyna bolsa uýgur – oguz, gyrgyz – gypjak dil toparlary gatnaşypdyr. Günbatar hun şahasyna girýän oguz topary öz gezeginde gagauz, azerbaýjan, türk, türkmen dillerine bölünipdirler.

Türkmen dili türki dilleriň maşgalasyna girýän hem bolsa, ol genetiki taýdan altaý we ural-altaý dilleri bilen baglanyşyklydyr. Alymlaryň tassyklamagyna görä, türki diller bilen altaý we ural-altaý dilleriniň arasynda tipologik meňzeşlik bar. Bu bolsa ol

dilleriň gelip çykyşynyň umumydygyny subut edýär. Birnäçeleri ural dillerine, fin-ugor şahasyndan başga-da, paleoaziat, meselem, ýukagir, çukçalaryň, hatda eksimoslaryň dillerini hem goşýarlar. Altaý maşgalasyna türki-mongol, tungus-manjur şahalaryndan başga-da, koreý, ýapon dillerini hem almak bolar diýip, alymlar hasap edýärler.

Şunlukda, türkmen diliniň taryhynyň has irki döwürlerini türki dilleriň çäginde däl-de, eýsem altaý we ural-altaý dilleriniň çäginde öwrenmek maslahat berilýär.

Şeýle hem, türkmen diliniň Amerikada ýaşaýan indeýleriň, Ýewropada ýaşaýan wengerleriň dilleri bilen umumylygynyň barlygy tassyklanyldy.

Türkmen dili bilen hindiýewropa dilleriniň arasynda hem belli bir ýakynlygyň barlygy äşgärdir. Hatda türkmen dili bilen sanskrit diliniň arasynda hem alymlar köpsanly umumylyk görýärler. Mysal üçin, “men, kim” ýaly at çalyşmalarynyň “çapaty” ýaly birnäçe sözleriň meňzeşräk gelýänligi şu aýdylanlary tassyklap biler.

Türkmenleriň antropologik taýdan Türkmenistanyň territoriýasynda ýaşan gadymy halklar, taýpalar – parfiýalylar, margianlylar, horezmliler, saklar, dahlar, alanlar we başgalar bilen meňzeşliginiň barlygyny alymlar tassyklaýarlar. Bularyň ýaşayşy, durmuş tejribesi, önümçilik aýratynlyklary, döp-dessurlary, şaý-sepleri hem türkmenleriňkä gaty ýakyn bolupdyr.

Biziň eramyzdan öňki IV-I müňýyllyklarda Türkmenistanyň territoriýasynda ekerançylyk hem çarwançylyk ösüpdür. Änew, Garadepe, Göksüýri, Altyndepe, Namazgädepe ýaly has gadymy gorganlarda gazuw işleri geçirilende, şol döwürň medeniýetiniň has ösendigi aýan boldy.

Biziň eramyzyň V asyrynda Merkezi Aziýada göçme taýpalaryň (hionylar, eftalylar) uly birleşmesi jemlenýär. Türkmen halkyýetiniň kemala gemleginde eftalylaryň belli bir rol oýnandygyny alymlar subut edýärler.

Emma VI asyryda Merkezi Aziýada Türk kaganlygynyň döremegi bilen eftalylaryň birleşmesi gowşap ugraýar. VI asyryň 60-70-nji ýyllarynda Türk kaganlygy бүтін Merkezi Aziýany diýen ýaly

basyp alýar. Şol döwürde köpsanly türki taýpalar hindiýewropa dillerinde gepleýän ýewropeid tipli ýerli taýpalar bilen gatyşypdyrlar.

Türkmen dili türki diller maşgalasyna degişli bolanlygy üçin, onuň fonetik sistemasynda, grammatiki gurluşynda köp umumylyklar bar. Bu garyndaşlyk baglanyşygyny türkmen hem türki dilleriň leksikasynda has hem açyk görmek bolýar.

Şol bir wagtyň özünde türkmen diliniň fonetikasynda, morfologiýasynda, sintaksisinde, ylaýta-da onuň leksikasynda eýran dilleriniň güýçli täsiri şu güne çenli saklanyp galypdyr. Türkmen dilinde uzyn çekimlileriň köp ulanylmagy “a:dam, derýa: älem, dünýä:”, prefiks sal söz ýasalyşyň (“nädogry, binamys, betnyşan”) ýat bolmazlygy, adam atlarynda türkmen-eýran dil alamatlarynyň ýüze çykmagy (Jahangül-Güljahan, Allaguly-Abdylly, Musulmanguly-Abdymuslim), pars izafetiniň (“bady-saba, nebsi-şeytan”) saklanyp galmagy, türkmen diline örän köp mukdarda baglaýjylaryň (“ki, çünki, emma, ýa, kä-kä” we başg.) geçmegi eýerjeňli goşma sözlemiň käbir görnüşleriň hindiýewropa modelinde baglanyşmagy (“Ýene diýr **ki**, mugt tükenmez nan bolsa”) iň esasysy bolsa, türkmeniň hut özüniňki ýaly bolup galan arap-pars sözleriniň ulanylmagy biziň şu aýdanlarymyza güwä geçýär.

Şularyň hemmesi haýsydyr bir döwürde türkmen diline alnan sözler, grammatiki serişdeler bolman, eýsem olaryň türkmen dilinde ulanylmagy türkmen halkynyň we onuň diliniň döreýşi we бүтін münýýllyklaryň dowamynda ösüşi we özgerişi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Türkmen dilinde arap, eýran dillerinden geçen sözleriň ulanylmagy sinonimleriň hataryny diýseň baýlaşdyrypdyr.

VII-VIII asyrlarda Merkezi Aziýadaky taýpalaryň köpüsi yslam dinini kabul edipdir. Çeşmeleriň görkezmegine görä, türkmenler arap ýurtlarynda: Siriýada, Yrakda VII asyrdan peýda bolupdyrlar.

IX asyryň 80-nji ýyllarynyň başynda Horezm Samanidler döwletiniň düzümine girýär. Buhara onuň paýtagty bolýar.

X asyryň aýaklarynda samanidleriň dinastiýasy dargap, Horasany Gaznanyň hokümdarlary basyp alýar. Şeýlelikde, XI asyrdan Gaznawy döwleti peýda bolýar. Günorta Türkmenistan onuň düzüminde tä 1041-nji ýyla çenli galýar.

Basym Horasan oguzlar tarapyndan basylyp alynýar. Oguzlar etnik taýdan dürli taýpalardan, halkyýetlerden düzülipdir. Oguz taýpalary IX-X asyrlarda Syrderýanyň aýaklarynda, Mangyşlakda, Günbatar Üstýurtda, Balkanda ýaşapdyrlar. Olaryň düzüminde gaýylar we baýandurlar bolupdyr.

Seljuklar XI-XII asyrlarda günorta-günbatara ýöriş edip, häzirkî Türkmenistanyň tutuş territoriýasyny basyp alýarlar. Eýrany, Yragy, Owganystanyň demirgazyk bölegi, şeýle hem Zakawkazýäni, Kiçi Aziýany, Siriýany we beýlekileri eýeleýärler.

XI asyrda türkmenler häzirkî Türkmenistanyň ähli ýerinde doly ornaşdyrypdyrlar. Türki dilli taýpalar köp bolup, olar Eýranda, Kiçi Aziýada hem ýaşapdyrlar. Ýakyn hem Orta Gündogaryň hökümdarlary türki dilli taýpalary uruşda peýdalanypdyrlar. Seljuklaryň hereketi bilen baglanyşykly türkmen taýpalarynyň uly bölegi Aziýadan çykyp, gündogarda hem günortada Hytaýa, Hindistana çenli baryp ýetipdir. Günbatarda bolsa Wizantiýanyň we Müsüriň serhetlerine gelip durupdyr.

XI-XVII asyrlarda köpsanly türkmenler harby ýörişlere gatnaşyp, Urala – başgyrtlaryň arasyna düşüpdirlär. Wolga derýasynyň kenarynda ýaşapdyrlar.

Türkmenler XVI asyrda Baburyň Hindistan ýörişine gatnaşypdyrlar. Mogollaryň döwletinde türkmenler uly güýç saýylypdyr.

Asyl watany Türkmenistan bolsa-da, geçmişde dürli sebäplere görä, olar beýleki ýurtlarda hem ornaşyp galypdyrlar. Russiýada, Gazagystanda türkmenleriň belli bir bölegi ýaşaýar. Eýran, Owganystan, Päkistan, Yrak, Siriýa, Saud Arabystany, Türkiýe, Hytaý ýaly ýurtlarda hem türkmenleriň ýaşaýanlygy anyklanyldy. Türkmen dilinin taryhyny baş döwre bölüp görkezmek mümkin.

1. Oguz türkmen dili (VI-X asyrlar),
2. Köne türkmen dili (XI-XV asyrlar),
3. Türkmen milli dili (XVI-XX asyryň başy),
4. Sowet döwriň dili (1917-1991 ý. çenli),
5. Garaşsyzlyk eýýamynyň dili (XX asyryň ahyry – XXI asyryň başy).

Türkmen dilinin taryhyny öwrenmekde gadymy hem orta asyr türkî ýazuw ýadygärlikleriniň (VIII-XIV asyrlar) häzirkî zaman türkî dilleriniň hem olaryň taryhy ýadygärlikleriniň (XV-XIX asyrlar) halk döredijiliginiň, häzirkî zaman türkmen diliniň, türkmen dialektleriniň, ural-altaý we beýleki dünýä dilleriniň materiallary giňden peýdalanylmalýdyr.

Türkmen dilinin aýratynlyklary XI asyra degişli Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanu lugat-it türk” kitabynda has doly berlipdir. Şondaky sözleriň köpüsi türkmen diline degişli bolup, häzirkî wagtda hem olar düşünmezlik döretmeýär. Mysal üçin, “Ýrak ýer **sawyn** argyş geldürür” (MK, I, 122) – “Uzak ýeriň **habaryny** argyş getirer” diýen mysalda diňe “saw” (söz, gep) sözi düşnüksiz. Ol hem häzirkî zaman türkmen dilinde “sawçy” (sözaýdyjy) sözünde saklanyp galypdyr.

Şunlukda, gadymyýetden gözbaş alan türkmen dili ençeme asyrlary başyndan geçirse-de, özüniň esasy durkuny saklap gelipdir, ol ähli ýowuz synaglara döz gelip, beýik Magtymgulynyň ölmez-ýitmez şygrylarynyň dili hökmünde türkmeni bütin dünýä tanadypdyr.

Türkmen dili edebi dildir. Türkmen dili öz ösüşiniň ähli döwürlerinde umumy halk häsiýetini saklap, tutuş türkmen halkynyň möhüm aragatnaşyk serişdesi hökmünde hyzmat edipdir. Türkmen dili diýlende, Türkmenistanda we ondan daşarda ýaşayan türkmenleriň dili göz önünde tutulýar. Ol dil örän köpşahaly hem köpdürli bolup, oňa Türkmenistanda we ondan daşarda ýaşayan türkmenleriň dialektleri hem gepleşikleri degişlidir. Türkmen diline ýerli dialektlerden başga-da, professional sözler, žargonlar, sosial dialektler, wulgarizmler we argotizmler hem girýärler.

Edebi dil türkmen diliniň has ösen ýokary formasy bolup, söz ussatlary tarapyndan işlenen, timarlanan, kämil dildir. Onuň ösen sözlük düzümi, baý fonetik sistemasy, kämil grammatiki gurluşy bar. Onuň orfoepiýasy, orfografiýasy we terminologiýasy ýörite kadalaşdyrylýar. Edebi dil mekdeplerde, ýokary okuw jaýlarynda sapak hökmünde okadylýar.

Edebi dil, adamlaryň özara düşünişmegini üpjün etmekden başga-da, halkyň ruhy we medeni hajatlaryny kanagatlandyrmak üçin

hem hyzmat edýär. Ol çeper edebiýatyň, publisistik eserleriň, gündelik metbugatyň, radionyň, telewidiýäniň, teatryň, ylmyň, döwlet edaralarynyň, mekdebiň we ş.m. dili hökmünde halkyň ähli gatlaklary üçin birdeň derejede ulanylýar.

Edebi diliň normalanan bolmagy esasy zatdyr. Onuň sözlük düzümi umumy halk diliniň söz baýlygyndan saýlanyp-seçilip alnan sözlerdir. Edebi dil dialektlere, ýönekeý halk gepleşigine, žargonlara we edebi dile girmeyän beýleki sözlere garşy goýulýar. Edebi diliň söz hem forma ýasalyşy, sözleriň aýdylyşy we ýazylyşy, terminleriň ulanylyşy berk düzgünleşdirilýär. Edebi diliň fonetik sistemasy, grammatiki gurluşu hem sözlük düzümi diliň içki kanunlary esasynda öwrenilip, olaryň nusga bolarlyk kada-kanunlary işlenilip düzülýär. Mysal üçin, isligiň häziri zaman formasy üçin türkmen dilinde telim morfema “-dyr, -dir, -dy -di, -yr-ir, -ür” ulanylan bolsa, häzirkî zaman türkmen dili üçin diňe “-ýar-ýär” saýlanyp alynýar.

Çetýurt sözleri gereginden artyk ulanylýan bolsa, olar türkmen sözleri bilen çalşyrylyp, edebi diliň leksik normalary kadalaşdyrylýar. Şeýdip, diliň arassalygy ugrunda döwlet möçberinde ýörite iş alnyp barylýar.

Edebi diliň grafikasyny kämilleşdirmek boýunça hem birnäçe çäreler amala aşyrylýar. Türkmen elipbiýini kämilleşdirmek maksady bilen latyn grafikasyna esaslanýan täze türkmen elipbiýine geçildi.

Öňünde goýýan maksatlaryna we şertlerine laýyklykda edebi diliň dürli stilleri (çeper edebiyat, ylmy-tehniki, publisistik, iş kagyzlary) bolýar. Şol stiller boýunça edebi diliň ulanylyşy hem tapawutlanýar.

Türkmen edebi dili umumy halk diliniň esasynda kemala gelipdir. Onuň döreýşi irki döwürlere degişlidir.

VI-VII asyrlara degişli orhon – ýeniseý ýazuw ýadygärlikleriniň dilinde türkmen edebi diliniň elementlerini görmek bolýar. Bularda türki dilleriň häsiýetli aýratynlyklary hem äşgär duýulýar.

Türkmenistanyň üstünden gadymy Ýüpek ýolunyň geçmegi Gündogar bilen Günbatary birleşdiripdir, türkmen dilini, bir tarapdan, ural-altaý dilleri bilen, ikinji tarapdan, hindiýewropa dilleri bilen

ýakynlaşdyrypdyr. Munuň özi türkmen diliniň sözlük düzüminiň biçak ösmegine getiripdir.

XI asyra degişli Ýusup Balasagunlynyň “Kutadgy bilig” (“Bagt hakynda ylym”) we Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanu lugat-it türk” (“Türki sözleriň diwany”) diýen eserlerinde oguz türkmenleriniň edebi diliniň nusgalary berlipdir.

XII asyra degişli Hoja Ahmet Ýasawynyň hikmetleri hem türkmen edebi diliniň irki nusgalary hökmünde kabul edilip bilner.

Alynyň “Kyssaýy-Ýusuf” poemasynda, Horezminiň “Oguznama” we “Muhabbetnama” atly ýadygärliklerinde, Wepaýynyň “Rownak-ul yslam” diýen eserinde türkmen edebi diliniň faktlary bilen bir hatarda köne özbek diliniň hem täsiri duýulýar.

XI – XV asyrlarda köne türkmen edebi diliniň ýazuw nusgalaryny köp ýadygärliklerden tapmak mümkin. Bularda köne türkmen edebi diliniň özboluşly aýratynlyklary mese-mälim görünýär. Bu döwürde olaryň grammatiki, leksik we fonetik normalary, ýazuw kadalary belli bir derejede düzgünleşdirilýär. Eýýäm köne türkmen edebi diliniň möhüm fonetik, leksik we morfologik aýratynlyklary belli bir kada giripdir diýip aýtmak boljak.

XVI-XIX asyrlar türkmen milli edebi diliniň doly kemala gelen we ösen döwrüdür. Bu döwürde türkmen klassyky edebiýatynyň ajaýyp nusgalary dünýä inýär. Ençeme eposlar, dessanlar, şygryýet diwanlary şu döwrüň önümidir. “Gorkut ata”, “Görogly” eposlary, birtopar dessanlar, halk döredijiligine degişli medeni ýadygärlikler, dört asyryň içinde ýaşap geçen ýazyjy-şahyrlaryň baý edebi mirasy, aýratyn-da Magtymgulynyň dünýä belli ölmez-ýitmez şygrylary türkmen milli dilini arşa göterdi, ony has ösdürdi we baýlaşdyrdy.

XX asyrda häzirki zaman türkmen dili has hem baýlaşdy. Diliň içki mümkinçilikleri arkaly söžýasalyş giň gerim aldy. Türkmen diliniň terminologiýasy ylmyň dürli pudaklary boýunça täzeden döredi hem baýlaşdy. Professional sözler ýüze çykdy. Rus dilinden örän köp sözler türkmen diline aralaşýar. Olaryň ep-esli bölegini internasional sözler tutýar. Türkmen diliniň grafıkasy, orfoepiýasy, terminologiýasy has hem kämilleşdirilýär.

Bu döwürde häzirki zaman türkmen edebi diliniň praktiki meselelerini çözmekde we düzgünleşdirmekde, onuň orfoepik, orfografik normalaryny kämilleşdirmekde, kesp-kär leksikasyny toplamakda, dürli sözlükleri düzmekde dialekt materiallaryndan hem peýdalanyldy. Ylaýta-da, daýanç teke dialektiniň we onuň ahal gepleşiginiň materillaryna köpräk üns çekildi. Ýöne munuň özi entek teke dialekti milli diliň esasynda ýatýar diýen düşünjäni aňlatmaýar. Çünki milli edebi diliň kemala gelmegi, şeýle hem türkmen milletiniň döremegi, öňde aýdylyşy ýaly, Oktýabryň (1917 ý) önümi bolman, ol uzak taryhy döwürleriň miwesidir. Şeýle hem, ol haýsydyr bir dialektiň esasynda gysga wagtyň içinde birden ýüze çykýan zat bolman, eýsem türkmen halkynyň döreýşi bilen baglanyşykly taryhy hadysadyr. Türkmen edebi dilinin formirlenmeginiň aňyrsynda ençeme asyrlaryň edebi ýazuw ýadygärlikleriniň dil aýratynlyklary, halk döredijiliginiň nusgalary, olary döreden akyldarlaryň bilim-paýhaslary ýatyr.

1991-nji ýylyň 27-nji oktýabrynda Türkmenistan Garaşsyzlygyna eýe bolandan soň, türkmen milli dilini ösdürmegiň täze döwri başlandy.

XX asyrdaky türkmen milli dili täze basgançaga galdy. Öň ol ýazuw formasynda köpräk dessanlaryň hem şygryýetiň dili bolan bolsa, XX asyryň 20-30-njy ýyllaryndan soň türkmen milli diliniň ulanylyş mümkinçiligi has artdy. Ol diňe bir poeziýanyň dili bolman, hem prozanyň, hem dramaturgiýanyň, hem publisistikanyň diline öwrüldi. Türkmen edebi dilini başlaşdyrmakda Türkmenistanyň halk ýazyjylary B. Kerbabayew, H. Derýayew, B. Seýtakow, A. Gowşudow, G. Kulyýew, K. Gurbanpesow, B. Hudaýnazarow, G. Ezizow, B. Jütdiyew ýaly onlarça-ýüzlerçe söz ussatlary uly hyzmat görkezdiler.

Öňki döwürde türkmen edebi dili stil taýdan onçakly ösmedik bolsa, XX asyrdaky ol stilistik jähetden öňdäki dilleriň hataryna geçdi. Çeper edebiýat stili has özgerdi hem baýlaşdy. Ylmy-tehniki, önümçilik, publisistik we dolandyryş -kanselýariýa iş kagyzlary stilleri ýüze çykdy.

Türkmen edebi diliniň esasy goýmakda, ony ösdürmekde hem baýlaşdyrmakda Magtymguly uly rol oýnan hem bolsa, onuň dili

bilen häzirki zaman türkmen dilini meñzeş diýip bolmaz. Magtymgulynyň diliniň grammatiki gurluşynda we sözlük düzüminde ep-esli aýratynlyklaryň barlygy äşgärdir:

Ýoldaş bolsaň dile düşmez **mur** bile,
Ýer **tapmaýan**, bile ýatsan **mar** bile,
Ýigrimi alty **keret** ýüz müň är bile,
Karun hazynasyn ele aldym tut.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular.

Aşgabat: “Türkmenistan”, 1976, 340 sah.).

Şundaky bellenen sözler häzirki dilimizde başgarak ulanylýar: “mur” – garynja, “tapmaýan” – tapman, “mar” – ýylan, “keret” – gezek.

Häzirki zaman türkmen dili Garaşsyzlyk hem Täze Galkynyş eýýamynyň dilini öz içine alýar. Bu döwürde türkmen dili öz milliligine eýe boldy. Onuň fonetik sistemasy, grammatiki gurluşy ep-esli kämilleşdi, sözülik düzümi tazelendi. Sözleýiş we ýazuw diliniň normalary özgerdi.

Türkmen dili milli dildir. Türkmen dili milletiň emele gelmeginde esasy alamatlaryň biri bolup hyzmat edipdir. Ol türkmen milletiniň ýüzüni görkezýän aýna bolup, taryhyň бүтін dowamynda türkmenleriň milli aýratynlyklaryny, dinini, däp-dessurlaryny, edimgylymlaryny özüne siňdiripdir.

Türkmen diliniň gadymylygy onuň milli aýratynlyklarynyň hem örän ir wagtlarda ýüze çykanlygyna şaýatlyk edýär. Türkmen diliniň garyndaş däl dillerden, mysal üçin, hindiýewropa dillerinden düýpli tapawutlanýandygyny aýtmanyzda hem, bu dil garyndaş türk dillerden hem köpsanly aýratynlyklary bilen tapawutlanýar.

Türkmen diliniň milli häsiýeti, özboluşly aýratynlyklary onuň leksikasynda, fonetikasynda, sözýasalyşynda we grammatiki gurluşynda açyk görünýär.

Türkmen diliniň sözlük düzümi biçak baý bolup, gadymlygy hem milli özboşluşlygy bilen häsiýetlenýär. Diliň leksikasynda ýer-ýurt atlary gadym zamanlardan bäri saklanyp galypdyr. Olar şu ýerlerde dürli dillerde gepleýän taýpalaryň oturanlygyna şaýatlyk edýär.

Türkmenistanyň geografiýasy, daglary, deňizleri, derýalary, çölleri, ýerasty we ýerüsti baýlyklary bilen baglanyşykly sözler türkmen diliniň leksikasynyň milli özboluşygyny emele getirýär.

Guzaýynda – arçalar,

Güneyinde – ter çemen,

Ruhubelent gaýalaň

Al-asmana ser çeken.

(“Edebiýat we sungat”, 29.01.99).

“Türkmen diliniň sözlüğünde” (1962) daglyk ýerlerde ulanylýan “guzaý” we “güney” sözlerine şeýle düşündiriş berilýär.

Guzaý – dagyň, depäniň we ş.m. gün düşmeýän tarapy.

Güney – dagyň, depäniň we ş.m. gün düşýän tarapy.

Şunlukda, Türkmenistanyň tebigaty diňe bir dile täsirini ýetirip durman, eýsem önümçilige, adamlaryň ýaşayşyna, gylyk-häsiýetlerine, ruhyýetine we özüni alyp barylaryna hem täsir edýär.

Türkmen diliniň baý hazynasy bolan halk döredijiligi şunuň şaýadydyr. Onda türkmen durmuşynyň ähli taraplary, milli hem etnik aýratynlyklary, döp-dessurlary, edim-gylymlary has aýdyň şöhlelenipdir.

Türkmen aýal-gyzlarynyň tikiň-çatyn işleri, keşde-nagys atlary, halyçylyga, atşynaslyga we beýleki hünärlere degişli münlerçe-on münlerçe sözler türkmen diliniň milliliginden habar berýär.

Türkmen diliniň milli aýratynlyklary toý-tomaşalarda ulanylýan sözlerde, dürli alkyşlarda, adam atlarynyň daklyşynda, halkyň döp-dessurlarynda hem ýüze çykýar.

Ýöne, gynansak-da, türkmen milliligi “soýuz” döwründe äsgermezlik edildi. Köp ýagdaýlarda türkmen diliniň milli aýratynlyklary hasaba alynmady. Gündelik durmuşda ýurduň içinde hem daşynda türkmen diliniň ulanylyş gerimi ep-esli çäklendirildi.

Türkmen diliniň milliliginiň kemsidilmesini diliň leksikasýnda hem görýäris. Diliň içki mümkinçiliklerinden has doly peýdalanmagyň ýerine türkmen diliniň “garyplygyny” bahana edip, rus dilinden çem gelen sözleri aldylar. Şeýlelik bilen, türkmen diliniň

sözlük düzüminde türkmen sözleri azalyp, çetýurt sözleri artyp başlady.

Eýsem “topar” sözi barka, “gruppa” diýmegiň, “agza” sözi barka, “çlen” diýmegiň, “uly mugallym” diýip bolýarka, “starşiý mugallym” diýmegiň näme zerurlygy bar?

1991-nji ýylda Türkmenistan Garaşsyzlygyna eýe bolandan soň, ýagdaý düýpgöter özgerdi. Indi türkmen dili hakyky milliligine eýe boldy. Türkmen dili öz gadymyýetine ýüzlenip, onlarça-ýüzlerçe täze-täze sözleri ulanylyşyga girizdi. Türkmen diliniň leksikasy görnüp-eşidilmedik derejede öz içki mümkinçilikleriniň hasabyna ösdi we baýlaşdy.

Türkmenistan Garaşsyzlygyna eýe bolýança, hemme zat, şol sanda milli dil hem garaşlydy. Milletiň diliniň, dininiň, dāp-dessurlarynyň köküne palta urlupdy.

Diliň milli aýratynlygy onuň ses sistemasynda has aç-açan ýüze çykýar. Emma şu meselede hem köp ýagdaýlarda türkmen diliniň fonetik aýratynlyklary geregiçe hasaba alnynmady.

Malim bolşy ýaly, ýumşaklyk belgisi türkmen diliniň tebigatyna ýatdyr. Emma türkmen dilinde çekimsizleriň ýumşak – gaty aýdylmagy ýanaşyk çekimsiz sesler bilen baglanyşykly ýüze çykýar we sözleri many taýdan tapawutlandyrmaga gatnaşmaýar. Şonuň üçin rus dilinden geçen sözlerde ýumşaklyk belgisiniň ulanylmagy türkmenler üçin manysyz bir zatdyr.

Aýyrma belgisi barada hem şuny aýtmak gerek. Ol hem rus dili üçin niýetlenip alnan belgidir.

Şunlukda, ýumşaklyk hem aýyrma belgileriniň türkmen diline girizilmegi biziň dilimiziň milliligini ep-esli derejede gowşatdy.

Jemläp aýtsak, türkmen elipbiýiniň rus elipbiýiniň esasynda düzülmegi ene diliniň peýdasyna bolup çykmandyr. Munda türkmen diliniň dāl-de, rus diliniň bāhbitleri nazara alnypdyr.

Türkmen dilinde ulanylýan adam atlary, ýer-ýurt atlary “soýuz” döwründe rus diliniň üsti bilen geçýärdi. Şonda birtopar sözler rus dilinde nähili aýdylsa, türkmen dilinde hem şonuň ýaly alynýardy.

Kāwagtlar sesleriň üýtgedilmegi sözleriň manysyny hem bozýar. Mysal üçin, “Hamza” sözüniň “Gamza” görnüşide berilmegi

şunuň şaýadydyr. Bularyň her haýsy aýry sözdür. Şonuň üçin “Gamza – Hamza” sözlerini gatyşdyrman, her birini öz ýerinde ulanmak gerek.

Adam atlary milletiň ýüzüni görkezýän sözlerdir. Ol sözleri üýtgedip ýa-da ýoýup aýtmaga ýol bermek bolmaz. Sowet häkimýeti ýyllarynda zor aýakdan “internasionallaşdyrjak” bolup, adam atlaryny hem rusçalaşdyrmaga sananyşyk edildi.

Diňe bir adam atlary däl, ýer-ýürt atlary hem rusçalaşdyrylyp berilýärdi. “Çärjew” ýerine “Cardžou”, “Ýylanly” ýerine “Ilýali”, “Ýolöten” ýerine “Iolatan” we başgalar.

Köçeleriň atlary barasynda aýdyp oturmasaň hem bolýar. “Lugowaýa, Ozyornaýa, Aulnaýa, Bratskaýa, Zvezdnaýa” ýaly köçe atlaryny okanyňda, nirede ýaşaýanlygyny unudýarsyň.

Türkmenistan özbaşdaklygyny, soňra Garaşsyzlygyny alandan soň, türkmen diliniň milli aýratynlyklaryny gözün göreji ýaly gorap saklamaga aýratyn üns berildi. Şunuň netijesinde ýokarky şäherleriň hem köçeleriň atlary türkmen sözleri bilen çalşyryldy. Köçelere bolsa “Doganlyk, Akdepe, Akmaýa, Ýalkym, Bereket, Bezirgen” ýaly türkmen atlary dakylady.

Türkmen dilinde adam atlarynyň milliligini saklamak, olary türkmen diline mahsus bolmadyk “-ow, -ew, -ewa, -owiç, -ewiç, -owna, -ýewna” ýaly soň artdyrylan elementlerden arassalamak derwaýys meselelerden biridir. Olaryň hemmesi rus diliniň serişdeleri bolup, türkmen diliniň boýnuna dakylýpdyr. Biziň atababalarymyzyň dilinde “-ow, -ýew, -owiç, -ýewiç” ýaly goşulmalar aslynda bolmandyr.

Adamlara hormat goýmak bilen ýüz tutulanda, rus diliniň ülňesine eýerip, “Aman Berdiýewiç, Sona Bazarowna” ýaly, türkmen diliniň ruhuna ters gelýän tazelikler hem girizildi. Ýöne ol tazelikler halk köpçüliginiň arasynda giňden ornaşmady.

Aslynda türkmenlerde hormat goýmak bilen baglanyşykly “beg, han, aga” sözler ulanylypdyr: “Jygaly beg, Ady beg, Görogly beg, Ýusup han, Gowşut han Kama aga, Berdi aga”.

Bu meselede erkeklere: “Berdi aga”, aýal-gyzlara bolsa “Soltan eje” ýaly ýüzlenmek türkmen milli diliniň ruhuna dogry gelse gerek. Türkmen dilinde syýasy many berlen, lenji çykan “ýoldaş”

sözünüň ulanylyşy hem “-owiçden” enaýy däldir. Bu hem rus dilindäki “towariş” sözünüň gönümel terjimesi bolup, halkyň diline zordan dakylan sözdür. Muňa derek türkmenlerde “jenap, hezret” sözleri ulanylypdyr. Şol sözleri indi, Türkmenistan Garaşsyzlygyna eýe bolandan soň, täzedan ulanylyşy başladylar.

Toýda-ýasda aýdylýan aňlatmalarda hem türkmen diliniň milli aýratynlyklarynyň saklanmaýan halatlarynda duş gelyäris. “Yzy ýarasyn!” ýa-da “Jaýy jennetden bolsun!” diýmegiň ýerine “Gynanjymyzy kabul ediň!” ýaly aýdylmagy, “Baýramyňyz gutly bolsun!” ýerine “Baýram bilen!” diýip ulanylmagy şuňa mysal bolup biler.

“Kafe Şirali”, “položitel obraz”, “sprawkalar buýrosy”, “Türkmenabat şäheriniň ýaşayyş jaýlaryny ulanyş dolandyryşynyň 9-njy ýaşayyş jaýlaryny ulanyş bölümi” ýaly söz düzümlerinde hem türkmen diliniň milliligi, sadalygy hem arassalygy saklanmaýar.

Şu aýdylanlar diliň milliliginiň uzak döwürleriň dowamynda kemala gelýändigini, diliň ýüzüni görkezýändigini, ony gorap saklamagyň we ösdürmegiň zerurdygyny görkezýär.

Türkmen dili döwlet dilidir. Türkmenistan özbaşdaklygyna eýe bolan gününden başlap, türkmen dilini ösdürmegiň, onuň ulanylyş gerimini giňeltmegiň ymykly ugruna çykyldy. Bu barada Döwlet programmasynyň taslamasy işlenilip düzüldi.

Soňky ýyllarda administratiw buýruk beriji dolandyryş sistemasy netijesinde döwlet, jemgyýet we medeni durmuşda türkmen diliniň ulanylyş gerimi göz-görtele daralyp başlady. Ýerli milletiň bir bölegi, ozaly bilen-de şäher ilatynyň bir bölegi öz ene dilini gowşak bilýär diýlip, Döwlet programmasynda dogry bellenildi. Şol mynasybetli örän köp çäreleri durmuşa geçirmeklik göz önünde tutuldy.

1990-njy ýylyň 24-nji maýynda Dil hakyndaky kanun kabul edildi. Onuň I-nji maddasynda: “Türkmen dili döwlet dilidir” diýlip ykrar edilýär.

Şonuň 6-njy maddasynda şeýle setirler bar: “Türkmenistan SSR-niň döwlet, häkimýet we dolandyryş organlarynda, jemgyýetçilik guramalarynda, iş dolandyryş döwlet dilinde alnyp barylýar”.

Onuň yz ýanynda: “Gurultaýlar, sessiýalar, konferensiýalar, plenumlar, mejlisler, ýygnaklar, maslahatlar döwlet dilinde geçirilýär” diýlip aýdylýar.

Mälim bolşy ýaly, türkmen halky soňky sekiz asyryň dowamynda öz döwletine eýe bolup bilmändi, şonuň üçin onuň döwlet dili hem bolmandy. Döwlet dili hökmünde belli-belli döwürlerde arap – pars dilleriniň, soýuz döwründe bolsa rus diliniň ulanylanlygy hiç kime gizlin däldir. 1924-nji ýylda Türkmenistan SSR-i gurlan hem bolsa, barybir, ol “kommunistik imperiýa” baknady. Türkmen halky öz diline, dinine, döp-dessurlaryna eýeçilik edip bilmeýärdi.

1992-nji ýylyň 18-nji maýynda türkmen diline döwlet dili hukugynyň berlendigi resmi ýagdaýda Türkmenistanyň Konstitusiasynda hem berkidildi. Indi türkmen dilini diňe bir türkmenler däl, eýsem Türkmenistanda ýaşayan ähli milletleriň wekilleri hem ony bilmelidirler we döwlet dili hökmünde hormatlamalydyrlar.

Türkmenistan Garaşsyzlygyny alandan soň, türkmen dilini öwrenmäge, onuň ulanylyş gerimini giňeltmäge we ösdürmäge giň ýol açyldy.

Türkmen diline döwlet dili hukugynyň berilmegi guwançly ýagdaýdyr. Ol indi döwlet tarapyndan goralýar, onuň arassalygy, kada-kanunlarynyň gyşarnyksyz berjaý edilişi ýörite gözegçilige alynýar.

Dil halkyň maddy hem ruhy baýlygynyň özenidir. Ol halkyň bütin taryhy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Dilsiz türkmen halkynyň taryhyny, medeniýetini, sungatyny göz önüne getirmek mümkin däl. “Neýleýin ol arap zyban, asal zybakym bar meniň” diýip, beýik akyldar Magtymguly türkmen diliniň tarypyny ýetiripdir.

Ýöne bir zady açyk bellemek gerek. Döwlet dili diýeniň bilen hemme zat öz-özünden düzelip gidibermeýär. Bu diňe uly işiň başlangyjydyr. Türkmen dili, hakykatdan hem, döwlet dili bolýan bolsa, onuň kada-kanunlary, ylaýta-da orfoepik normalary döwlet edaralarynda, kärhanalarynda, okuw jaýlarynda, medeni aň-bilim ojalarynda – hemme ýerde doly berjaý edilmelidir.

Edebi dilde dogry geplemek medeniýetlilikdir. Şeýle-de bolsa, entek bu meselede örän köp ýalňyş goýberilýär. Käbir adamlar türkmen dilinde geplänlerinde, edebi diliň aýdylyş normalaryny gödek bozýarlar, türkmen sözlerine derek rus sözlerini çalşyryp aýdýarlar: “O name göze görnüp duran zada **ložnyý pokazaniye** berýän?” “**Wopşe, predstavleniýäm** ýok”, “**Malýsym** ýaranok”, “**Terpeniýäm** ýetişenok”, “**Doskanalno** okady”, “**Samyý glawnyý**, ýalňyşmaly däl”, “**Meždu proçim**, iki aý **komandirowkada** bolup geldi”.

Edebi dilde gepläniňde, dilleri garym-gatym edip, olardan dürüşde ýasamaly däl. Türkmençe gepleýärmiň – arassa türkmen dilinde geple. Rusça gepmeýärmiň – arassa rus dilinde geple. Ynha, dil medeniýeti bizden şuny talap edýär.

Öz ene diliňi kämil bilmek bilen çäklenmän, eýsem rus, inlis dillerini-de gowy öwrenmelidir. Şunuň ýaly, türkmenler Gündogar halklarynyň dillerini, ilkinji nobatda bolsa, arap, eýran dillerini oňat bilmelidirler. Çünki türkmen dilindäki sözleriň ep-esli bölegi şol diller bilen umumydyr.

Döwlet dili, gözün göreji ýaly, aýawly saklanmalydyr, oňa uly sarpa goýulmalydyr. Onuň kada-kanunlary hemme ýerde doly berjaý edilmelidir. Beýik akyldar Magtymgulynyň öz ölmez-ýitmez eserlerini türkmen dilinde döredenligi üçin hem, biz muňa borçludrys.

Häzirki zaman türkmen dilinde ulanylýan sözleri gelip çykyş taýynda derňesek, olaryň esasy bölegini gadymy türki sözleriň tutýanlygyny görmek bolýar. Türkmen dilindäki işlikleriň köpüsi (al, gel, gör, git, tut) ýaly birbogunly asyl sözlerdir. Olar türki dilleriň ençemesinde az-kem fonetik üýtgeşmeler bilen şol manylarda ulanylýarlar, sypatlaryň (ak, gara, ýaşyl, gyzy), sanlaryň (bir, iki, üç, dört, baş), çalyşmalaryň (men, sen, ol, bu, şu) köpüsi türkmen sözleridir. At söz toparynyň içinde arap, pars, sözleri has köpdür. Meselem: “kitap, depder, mekdep, medrese, jemagat, jemgyýet, jebir, jepa, wagt, wezipe, wekil”. Munuň sebäbi türkmenler geçmişte uzak asyrlar dowamynda arap, eýran dilli halklar bilen goňsulykda ýaşapdyrlar. Hatda türkmen diliniň emele gelmeginde hem şol dilleriň täsiri ýeten bolmagy mümkin. Şonuň üçin olaryň dillerinden

köp mukdardaky sözler türkmen diline geçip, diliň sözlük düzümini has baýlaşdyrypdyr, sinonimleriň hataryny juda artdyrypdyr:

Baharda açylan reňbe-reň güller

Bir pasyl açylar **ýaza** myhmandyr.

(Magtymguly.Saýlanan goşgular)

Magtymgulynyň şu iki setirinde “bahar” hem “ýaz” sözleri sinonim bolup, olaryň ilkinjisi pars dilinden alnypdyr, ikinjisi bolsa türkmen sözüdir.

Uzak döwürleriň dowamynda türkmen diliniň ses sistemasy hem has baýlaşypdyr. Täze-täze fonemalar ýüze çykypdyr, birnäçe fonemalar wagtyň geçmegi bilen bölünipdirler. Aýratyn hem, dürli sebäplere görä, uzyn çekimlileriň ýüze çykmagy bilen çekimli fonemalaryň sany has artypdyr.

Diliň grammatiki gurluşy kämilleşdi, onuň orfoepiýasy, orfografiýasy we terminologiýasy düzgüne salyndy. Köpsanly sözlükleriň düzülmegi, grafikasynyň gitdigiçe kämilleşdirilmegi ýörite bellemäge mynasypdyr.

Türkmen diliniň öwrenilişi. Ol özüniň başlangyjyny has gadymyýetden alyp gaýdýar. XI asyrdaky Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany” şuna şaýatlyk edýär. Onda türkmen sözleriniň ulanylyşyna ýörite üns çekilýär. Orta asyrlarda Zamahşarynyň türkmen diline degişli eden işleri üns berlip öwrenilmelidir.

Türkmen diliniň öwrenilişi XIX asyrdaky has janlanyp başlaýar. Bu döwürde rus hem ýewropaly alymlar, syýahatçylar türkmen diline degişli birnäçe işler edipdirler.

Ol döwürde I.A.Belýaýewiň., A.N.Samoýlowiçiň we beýleki käbir awtorlaryň işlerini hasap etmesek, türkmen diline degişli düýpli iş edilmändir. Türkmenleriň özünden yerli kadrlaryň bolmazlygy bu meselede uly zyýan beripdir. Her niçik-de bolsa, türkmen dilini öwrenmekde rus hem ýewropaly alymlaryň (Berezin, Ilinskiý, Korş, Belýaýew) uly hyzmatlar görkezzenligini bellemän geçmek bolmaz.

1917-nji ýyldan soňky döwürde, hususan-da 1924-nji ýylda Türkmenistan respublikasy dörandan soň, türkmen edebi dilini öwrenmek işi aýaga galyp ugrady. Türkmen diliniň taryhy, dialektologiýasy, fonetikasy, leksikasy, morfologiýasy, sintaksisi,

türkmen edebi diliniň normalanyşy, elipbiý düzmek, edebi diliň orfoepik we orfografik düzgünlerini işlemek, mekdepler we ýokary okuw jaýlary üçin türkmen dilinden okuw kitaplaryny döretmek ýaly ençeme meselelere degişli örän köp iş edildi. Edebi diliň terminologiýasyny işläp düzmek, köpsanly sözlükler döretmek boýunça düýpli gözlegleriň geçirilendigini aýtmak gerek.

Türkmen diliniň praktiki meselelerini çözmekde, mekdepler üçin okuw kitaplaryny döretmekde hem-de ýaş kadrlary taýýarlap ýetişdirmekde K.Böriýew., M.Geldiýew, H.Baýlyýew., G.Sopyýew., P.Azymow., M.Hydyrow., A.Gurbanow., M.Hamzaýew., A.Annanurow ýaly onlarça dilçiler jan aýamazlykly zähmet çekdiler.

Türkmen dilini, onuň taryhyny we dialektologiýasyny öwrenmekde professor A.P. Poseluyewskiniň hyzmaty uludyr.

Türkmen diliniň taryhyny, taryhy fonetikasyny, taryhy grammatikasyny işlemekde M.Hydyrow., Z.Muhamedowa., H.Derýaýew., E.Gajarowa., Ata Annanurow., T.Guzyçyýew, S.Baýlyýew., B.Weýisow ýaly dilçiler ep-esli iş etdiler. Ýöne türkmen diliniň taryhy entek örän az işlenen ugurlardan biridir.

Türkmen diliniň dialektleriniň köpüsi ýazylyp alnan hem bolsa, entek Eýranda, Owganystanda, Siriýada, Yrakda, Türkiýede we beýleki ýurtlarda ýasaýan türkmenleriň gepleşikleri barada häzire çenli edilen iş ýok diýerlikdir.

Garaşsyzlyk döwri Türkmenistana täze eýýamyň gapysyny açdy. 1991-nji ýylyň 27-nji oktyabrynda Türkmenistan ata-baba edip gelen arzuwyna ýetdi – Garaşsyz döwletine eýe boldy. Garaşsyzlyk türkmenlere bagt berdi. Öz ylmyny, medeniýetini, dilini, dinini, däp-dessuryny ösdürmäge mümkinçilik aldy. Oktyabrdan soňky döwürde 70 ýylyň içinde Türkmenistanda uly medeni özgerişler bolup geçen hem bolsa, öz taryhymyzy, edebiýatymyzy, dilimizi öwrenmekde biz garaşlydyk, köp meseleleri göwün islegimize görä çözüp bilmeýärdik. Iň bärkisi, biziň elipbiýimiz hem özümiziňki däl. Orhon-ýeniseý, uýgur hatyny hasap etmesek, türkmenler X asyrdan tä XX asyryň başlaryna çenli arap elipbiýinden peýdalanylýan gelipdirler. Arap elipbiýinde çekimli harplaryň bütinleý diýen ýaly ulanylmazlygy, çekimsiz harplaryň gereginden hem köp bolmagy bu elipbiýiň kemter taraplarydy. 1922-1925-nji ýyllarda arap elipbiýi

reforma edilip, jedit (täze) elipbiýine geçilen hem bolsa, barybir, bu hem meseläni doly çözüp bilmedi.

1926-njy ýylda Bakuwda Türkologik gurultaý geçirilýär. Şonuň esasy meselelerinden biri arap elipbiýinden latyn grafikasyna geçmek bolýar.

1928-nji ýylyň 3-nji ýanwarynda Türkmenistanda latyn elipbiýine geçmek karar edilyär. Ol elipbiý türkmen milletini sowatly etmekde ägirt uly rol oýnady.

Emma 1940-njy ýylyň maýynda “sowet ideologiýasynyň” güýçli zor salmagy netijesinde 30 harpdan ybarat bolan latyn grafikasyna esaslanýan kämil türkmen elipbiýi ýatyrylyp, 38 harpdan ybarat bolan rus grafikasy esasynda düzülen täze türkmen elipbiýi kabul edildi. Bu aslyýetinde rus elipbiýi bolup, rus diliniň tebigatyna laýyk edilip işlenipdi. Emma oňa garamazdan, 33 harpdan ybarat bolan rus elipbiýi bolşy ýaly alnyp, onuň üstüne diňe 5 harp (ö, ý, ä, j, ñ) artdyrylýar. Ýöne türkmen dilindäki fonetik aýratynlyklarynyň hemmesini ol artdyrylan baş harp çözüp bilmeýärdi. Şonun üçin hem rus grafikasy esasynda düzülen elipbiý türkmen diliniň fonetik aýratynlyklaryna kän bir laýyk gelmeýärdi. Ol aslyýetinde rus dili üçin niýetlenip düzülen elipbiýdi. Şol elipbiýde sesleriň ýumşaklygy – gatylygy aýratyn harplar bilen görkezilýärdi. Emma türkmen dili üçin ýumşaklyk – gatylyk häsiýetli zat däl.

Türkmen elipbiýindäki şu hili nogsanlar öň hem bilinýärdi, ýöne Türkmenistan Garaşsyzlygyny alyança, olary düzetmäge ygtyýary yokdy. Köp zatlar yokardan çözülýärdi. Türkmenistan Garaşsyzlygyny alandan soň, öz dilini, dinini, döp-dessurlaryny ösdürmäge mümkinçilik tapdy.

Türkmen diliniň elipbiýini kämilleşdirmek maksady bilen ýörite çekişme guraldy. Şol pikir alyşma netijesinde latyn grafikasyna esaslanýan täze türkmen elipbiýini düzmek dogry tapyldy. Şeýlelikde, latyn grafikasyna esaslanýan 30 harpdan ybarat bolan täze türkmen elipbiýi düzüldi. 1996-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan latyn grafikasyna esaslanýan täze türkmen elipbiýine geçmek makul bilindi.

Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny almagy, onuň hemişelik Bitarap döwlet bolmagy türkmen diliniň içki kanunlarynyň has çuň

öwrenilmegine, onuň ulanylyş geriminiň giňelmegine hem-de dünýä möçberinde abraýynyň artmagyna itergi berdi.

Häzirki wagtda türkmen diliniň köp meselelerine täzeden seredilýär, öň türkmen diliniň içki mümkinçiliklerini peýdalanmaga ýeterlik üns berilmedik bolsa, indi onuň içki baýlyklaryny ýüze çykarmak hem-de giňden peýdalanmak barada alada edilýär. Türkmen diliniň leksikasynyň içki ösüşi, onuň baýlaşyş ýollary öwrenilýär. “Sowet inperiýasy” ýyllarynda türkmen diliniň leksikasy, esasan, rus dilinden geçen sözleriň hasabyna baýlaşan bolsa, Garaşsyzlyk ýyllarynda türkmen diliniň içki baýlygy peýdalanylýar. Türkmenleriň gadymýetden gözbaş alyp gaýdýan baý halk döredijiligi söz sungatynyň egsilmez hazynasydyr. Şol sözleri toplamak, işlemek hem halka ýetirmek ilkinji zerurýetlikdir.

Türkmen dilinde sözleriň manysynyň ösüşi aýratyn öwrenilmäge mynasypdyr. Türkmeniň haýsy bir sözünü alsaň, onuň telim manyda ulanylýandygyny görmek kyn däl. Sözleriň manysynyň ösüşiniň içki kanunlaryny açyp görkezmek, olaryň ösüş ýollaryny hem ülnülerini ýüze çykarmak ähmiýetli meseleleriň biridir.

Türkmen diliniň leksikasyny ösdürmekde, nusgawy türkmen edebiyatyna türkmen dialektlerine hem uly rol degişlidir. Zerurlyk bolan ýagdaýynda aýry-aýry düşüňjeleri aňlatmak üçin türkmen nusgawy edebiyatından ýa-da dialektlerden we gepleşiklerden degişli sözleri alalmagyň zyýany ýokdur.

Türkmen diliniň fonetikasy boýunça köp işler durmuşa geçirilen hem bolsa entek onuň tutuş fonetik sistemasy doly ýazylyp gutarylanok. Türkmen diliniň fonetikasynyň içki kanunlaryny has içgin öwrenmek zerurlygy duýulýar. Çekimli hem çekimsiz sesleriň ulanylyşy, olarda ýüze çykýan fonetik özgerişler düýpli öwrenilmegine garaşýar.

Türkmen diliniň morfologiýasyna hem sintaksisine deňişe ep-esli işleriň edilenligini aýtmak gerek. Ýöne entek bu meselede hem taýýar galypdan çykamazlyk, başga bir diliň gözi bilen milli diliň aýratynlyklaryna baha bermek ýaly kemçilikler göze ilýär. Söz toparlaryny kesgitlemek, olaryň arasyndaky gatnaşyk, sözlem agzalary, sözlem agzalarynyň baglanyş ýollary, ýönekeý hem goşma

sözlemler, olaryň toparlara bölünişi ýaly ençeme meseleler geljekde çuňňur derňelmelidir.

Kursuň maksady we wezipesi. Häzirki zaman türkmen edebi dili biziň gündelik ulanyp ýören dilimizdir. Ähli döwlet edaralarynda, kärhanalarda, guramalarda, jemgyýetçilik ýerlerinde, önümçilikde, durmuşda, radioda, telewideniýede, mekdeplerde we okuw jaýlarynda, aň-bilim edaralarynda, kino-teatrlarda – hemme ýerde edebi dilde iş alnyp barylýar. Şonuň üçin edebi diliň orfoepik, orfografik we terminologik normalaryny kämil bilmegiň möhüm ähmiýeti bar.

Häzirki zaman türkmen dili kursunyň maksady türkmen edebi dilini teoretiki hem praktiki taýdan düýpli öwretmekden ybaratdyr. Ol edebi diliň kada-kanunlaryny çuňňur düşündirmegi, onuň söz baýlygyny, stilistik serişdelerini, fonetik sistemasyny we grammatiki gurluşyny kämil bildirmegi hem olardan işde başarnykly peýdalanmagy göz önünde tutýar. Şeýle hem, ol edebi sözleşiň normalaryny hem-de lingwistik analiziň endiklerini ele almaga kömek edýär.

Häzirki zaman türkmen dili aşakdaky ýaly birnäçe bölümden durýar.

1. Leksologiýa. Ol leksika we frazeologiýa bölümlerini öz içine alýar.
2. Fonetika we orfoepiýa. Diliň ses sistemasy we sesleriň dogry aýdylyşy hakynnda gürrüň berýär.
3. Grafika we orfografiýa. Elipbiý hem dürs ýazuw kadalaryny öwredýär.
4. Sözyasalyş. Munda sözleriň ýasalyş ýollary derňelýär.
5. Grammatika. Morfologiýa we sintaksis bölümlerini öz içine alýar.

Türkmen dili has gadymy dillerden biri bolany üçin, onuň fonetikasynada gadymy faktlar saklanyp galypdyr. XI asyra degişli Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanu lugat-it türk” diýen işinde “a:ç, a:z, a:w” ýaly sözleriň uzyn aýdylýanlygy belenilipdir.

Türkmen dilinde çekimlileriň gysga – uzyn aýdylmagy sözleriň manysyna täsir edýär: “at – a:t, ot – o:t”.

Türkmen diliniň morfologiýasy özboluşly häsiýete eýedir. Mälim bolşy ýaly, türki diller, şol sanda türkmen dili agglýutinatiw dillere girýär. Bu dillerde düýp sözüň yzyna telim gosulma goşulyp, her biriniň hem aýratyn hyzmaty bar: “iş-çi-ler-imiz-iň-ki-den”.

Türkmen dilinde morfemalar iki topara bölünýärler. a) kök, b) goşulmalar. Ýokarky mysalda bir kök morfema bolup, altý sany hem goşulma morfemasy bar. Affiksaly morfemalar grammatiki manysy hyzmaty boýunça iki topara bölünýärler. a) sözyasaýjylar, b) formaýasaýjylar.

Arap, eýran dillerinden türkmen diline geçen sözlerde grammatiki formalar, köplenç, özleriniň asylyky manysyny ýitirýärler we düýp söz görnüşinde duýulýarlar. Mysal üçin “alym” sözüniň köplügi arap dilinde “ulama” diýlip aýdylýar. Emma türkmen dilinde “alym” hem “ulama” sözleriniň ikisi hem düýp söz görnüşinde ulanylýarlar. Türkmen dilinde köplük sanyň goşulmasy şu sözleriň ikisiniň yzyna hem goşulyp gelýär: “alym-lar, ulama-lar”. Pars dilinde “zen” sözüniň köplügi “zen-an” görnüşinde aýdylýar. Türkmen dilinde “zenan” sözi birlik manyda getirilip, köplük sanda “zenanlar” diýlip ulanylýar.

Türkmen diliniň sintaksisinde hem özboluşly aýratynlyklar bar. Sözleriň baglanyşy, tertibi beýleki dilleriňkä meňzeş däldir. Eýäniň – başda, habaryň ahyrda gelmegi, eýerjeň sözlemlere derek hal işlik, orta işlik we iş at öwürmeleriniň köpräk ulanylmagy türkmen diliniň sintaksisiniň häsiýetli aýratynlyklarydyr.

Türkmen diliniň leksikasynyň özenini türki hem türkmen sözleri tutýar. Şunuň bilen birlikde, ep-esli mukdarda beýleki dillerden aralaşan sözler hem bardyr. Olara sanskrit, gadymy eýran, arap, mongol, hytaý, şeýle hem ýewropaly halklaryň dillerinden, ylaýta-da rus dilinden giren örän köp sözler degişli bolup, olar türkmen diliniň içki kanunlaryna uýgunlaşypdyrlar.

Şunlukda, häzirki zaman türkmen dili kursuny düýpli öwrenmek üçin diňe bir türkmen dilini bilmek ýeterlik bolman, eýsem asyrlar dowamynda bile ýaşaşan gündogar halklarynyň dillerini hem gowy bilmek gerek.

EDEBIYAT

Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.

Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyndysy. Aşgabat 2007.

Annanurow A. Развитие туркменского языка за советский период. Ашхабад: “Ылым”, 1972.

Атаев Х., Джикиев А. История переселения туркмен в страны зарубежного Востока. – В кн: Туркмены зарубежного Востока. – Ашхабад: “Туркметистан”, 1993.

Atanyýazow S. Türkmen adam atlarynyň düşündirişli sözlügi. Aşgabat: “Türkmenistan”, 1992.

Azymow P. Häzirki zaman türkmen dili. Giriş. Leksika. Aşgabat, 1959.

Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat, “Ylym”, 1969.

Azymow P., Amansaryýew J. Häzirki zaman türkmen dilinden konspekt. Giriş we çalyşmalar. Aşgabat, 1957.

Баскаков Н.А. К истории изучения туркменского языка. – Ашхабад: “Туркметистан”, 1985.

Baýlyýew S. Türkmen diliniň taryhy grammatikasy. Aşgabat: “Magaryf”, 1992.

Джикиев А. Очерки происхождения и формирования туркменского народа в эпоху средневековья. – Ашхабад: “Туркменистан”, 1991.

Kitaby dedem Gorkut. – Aşgabat: “Ylym”, 1995.

Koşgariý Mahmud. Turkiý suzlar dewoni (Dewonu lugatit turk). I tom. Toşkent: Uzb.SSR Fanlar akademiyasi naşiriýoti, 1960.

Weýisow B. Türkmen diliniň taryhy (Giriş. Fonetika). Aşgabat, 1992.

Weýisow B. Türkmen diliniň taryhy. Aşgabat: TDNG, 2008.

LEKSIKOLOGIÝA WE FRAZEOLOGIÝA

Umumy maglumat. Leksikologiýa (gr. “lexikos” – sözlük, “logos” – ylym) dil biliminiň bölümi bolup, diliň sözlük düzümini öwrenmek bilen iş salyşýar. Leksikologiýa sözleri ýekelikde öwrenmän, eýsem beýleki sözler bilen baglanyşyklylykda derňeýär. “Leksikologiýa” termini giň hem dar manyda ulanylýar. Giň manyda leksikologiýa hem sözler, hem durnukly söz düzümleri hakyndaky ylymdyr. Dar manysynda leksikologiýa diňe sözler bilen iş salyşýar.

Leksikologiýa öwrenýän obýektine garap iki topara bölünýär:

1. Umumy leksikologiýa,
2. Hususy leksikologiýa.

Umumy leksikologiýa dürli dilleriň leksikasyny umumylaşdyryp öwrenýän bolsa, hususy leksikologiýa belli bir diliň sözlük düzümini öwrenmegi göz önünde tutýar.

Milli diliň leksikasy bilen edebi diliň leksikasy bir zat däl. Bu ikisiniň arasyndaky tapawut türkmen milli dili bilen türkmen edebi diliniň arasyndaky yalydyr. Türkmen milli dili diýlende, halkyň janly hem ýazuw gepleşikleriniň ähli köpdürlüligini, şol sanda dialekt we sosial – professional aýratynlyklaryny hem öz içine alýar. Şunlukda, milli diliň leksikasy umumyhalky hem umumyhalky däl, ýagny çakli ýagdaýda ulanylýan sözleri (dialekt, sosial, professional, žargon – argotizm) edebi diliň normalaryndan daşa çykýan gödek, sögünç, wulgar sözleri we ş.m. doly hasaba alýanlygy bilen edebi diliň leksikasynan tapawutlanýar.

Edebi leksika hem frazeologiýa milli diliň ýokary formasy bolan häzirki zaman türkmen edebi diliniň düzüminiň esasy emele getirýär. Edebi diliň leksikasy umumy milli diliň leksikasynan darlygy hem normalaşdyrylanlygy bilen tapawutlanýar. Edebi diliň normasy diýlen düşünje örän giň bolup, ol diňe leksik normalary däl, eýsem orfoepik, sözyasalys, sözüýtgeýiş, morfologik we sintaktik normalary hem göz önünde tutýar. Ýöne norma diýen düşünje edebi diliň leksikasynyň ösüş taryhynda mydamalyk zat bolman, ol dürli döwürlerde üýtgäp, özgerip durýar. Şol bir wagtyň özünde islendik norma, şol sanda leksik norma hem käbir ýagdaýlarda sözleriň dürli wariantlarynyň ulanylmagyna ýol berýär. Meselem: “dialekt – şıwe”.

Edebi diliň sözlük düzümi bütin ýüzýyllyklar dowamynda ösüp, täzelenip, baýlaşyp durýar. Öň edebi dilde ulanylmaýan ýa-da seýrek ulanylýan sözler belli-belli döwürlerde has ýörgünli bolup başlaýarlar, birtopar sözler bolsa täze sözler bilen çalşyrylýarlar. Mysal üçin, “disk” sözi öň edebi dilde terjime edilmän, şol durşuna ulanylýan bolsa, indi ol “aýlampaç” sözüniň üsti bilen çalşyrylyp berilýär. “Kosmos” sözi öň edebi dilde iň bir ýörgünli söz bolan bolsa, indi oňa derek “arş” sözi ulanylyp başlandy. “Däliz, zemmer” sözleri öň dialektizm hökmünde görülen bolsa, indi olar edebi dile bütinleý giripdir diýip aýtmak boljak: “**Dälize** çykdy-da ol ýigit barada soradym” (“Edebiýat we sungat” 29.05.98). “Nosilka – zemmer” (URTS, I, 689 sah.).

Türkmen diliniň leksikasy şeýle baý bolup, ol deňziň, ummanyň düýbündäki dür dänejikleriniň, olaryň dürli görnüşleriniň atlaryny özünde saklap gelipdir: “dür, zümerret, almaz, hakyk, pöwrize, maşat, göwher, ýakut, lagl, sadap, merjen...”.

Edebi dil bilen çeper edebiýatyň dilini birmeňzeş hasaplamak bolmaz. Çeper edebiýatyň dili edebi dile garanda has giňdir. Edebi dil çeper edebiýatyň diliniň esasy bolup hyzmat edýär.

Diliň leksikasyny öwrenmäge dürli tarapdan çemeşilýär. Sözleriň many tarapy (birmanylylyk, köpmanylylyk, omonim, sinonim we başgalar), olaryň özara baglanyşygy we ösüşi derňelýär. Taryhy tarapdan sözleriň gelip çykyşy, formirlenişi, sözlük düzüminiň ösüşi yzarlanylýar.

Sözleriň ulanylyş aýratynlyklary aktiw – passiwlik, umumyhalýy – umumyhalýy däl, stilistik öwüşginli – bitarap we ş.m., şeýle hem, leksikografiýa, frazeologiýa ýaly bölümler hem leksikada öwrenilýär. Leksikologiýa öz önünde goýyan maksadyna garap iki topara bölünýär.

1. Taryhy leksikologiýa,
2. Teswiri leksikologiýa.

Taryhy leksikologiýa diliň sözlük düzümini taryhy esassa öwrenýär.

Teswiri leksikologiýa sözleriň manysyny, stilistik aýratynlyklaryny, sözlük düzüminiň möçberini hem gurluşyny häzirki bolşunda teswir edýär.

Türkmen dilinde käbir sözleriň manysy örän giňelipdir. Mysal üçin, “ýer” sözi “Ýer togalagyny” görkezmekden başga-da, telim manyda ulanylýar: “Hemmesine **ýer** tapyldy”. “**Ýeriň** bireýýäm salyndy”. Birinji mysalda “ýer” sözi bir zady goýmak, saklamak üçin ulanylýan meýdan, boşluk, giňişlik. Ikinji mysalda bolsa “ýer” sözi ýorgan-düşek sözlerini çalşyryp gelýär.

Leksikologiýa öwrenýän pudaklaryna garap birnäçe topara bölünýär: **Toponimika** (gr. “topos” – ýer, “onyma” – at) leksikologiýanyň bir bölümi bolup, ýer-ýurtlaryň atlaryny öwredýär.

Etnonimika (gr. “ethnos” – halk, “onyma” – at) leksikologiýanyň bir bölümi bolup, halklaryň, taýpa-tireleriň atlaryny öwredýär.

Onomastika (gr. “onomastikos” – ada degişli) leksikologiýanyň bir bölümi bolup, has atlar baradaky ylymdyr.

Antroponimika (gr. “anthropos” – adam, “onyma” – at) dil biliminiň bir bölümi bolup, adam atlaryny öwredýär.

Zoonimika (gr. “zoon” – haýwan, “onyma” – at) leksikologiýanyň bir bölüm bolup, haýwan atlaryny öwredýär.

Gidronimika (gr. “hydor” – suw, “onyma” – at) leksikologiýanyň bir bölümi bolup, derýalaryň, deňizleriň, suw bilen baglanyşykly ýerleriň atlaryny öwredýär.

Etimologiýa (gr. “etimologia < etimon” – hakykat, esasy many + “logos” – ylym) leksikologiýanyň bir bölümi bolup, sözleriň gelip çykyşyny öwredýär.

Semasiologiýa (gr. “semasia” – many, “logos” – ylym) leksikologiýanyň bir bölümi bolup, sözleriň we aňlatmalaryň manysyny we olaryň üýtgeýşini öwredýär.

Semasiologiýa bölümünde sözleriň manysynyň ösüşi derňelýär, sözüň manysynyň üýtgemegi, giňelmegi, daralmagy, täze mana geçmegi we ş.m. öwrenilýär. Şonuň ýaly hem, bu bölümde sözleriň köpmanylylygy, ononimler, omograflar, omofonlar, paronimler, sinonimler, antonimler we beýlekiler barada giňden maglumat berilýär.

Türkmen diliniň leksikologiýasynyň wezipesi häzirki zaman türkmen diliniň leksikasy hakynda giňişleýin ylmy maglumat bermekden, sözlük düzümiň many hem ulanylyş aýratynlyklaryny

zyygiderli we ylmy esasda öwrenmekden ybaratdyr. Bulardan başga-da, “abstrakt leksika” diýen termin hem ulanylýar. Ol maddy manysy bolmadyk sözleri öz içine alýar. Abstrakt leksika dar manyda atlara degişli maddy mansy bolmadyk sözleri aňladýan bolsa, giň manyda ol maddy manysy bolmadyk sypatlary (“ýagşy, oňat, akyly, düşünjeli, ukyply, ahlakly päkize”), işlikleri (“söýmek, ýigrenmek, aldamak, hyýal etmek”) hem öz içine alyp biler, çünki şol söz toparlaryndan abstrakt manyly at ýasamak mümkindir: “ýagşy – ýagşylyk, erbet – erbetlik, söý – söýgi, ýigren – ýigrenç” we ş.m.

Ýörite leksika bolanda, adamlaryň zähmet bölünişigi bilen baglanyşykly ulanylýan leksika düşünilýär. Bu leksika umumy halk dilinde giňden ulanylmaýar. Şonuň üçin hem ýörite leksikadaky sözleriň birtoparyna şol ugurda işlemeyän adamlaryň düşümezlikleri hem mümkin. Ýörite leksika terminler (adalgalar) hem professional (kesp-kär) sözler degişlidir.

“Leksikalaşma” diýen termin hem ulanylýar. Söz düzümleriniň, analitiki işlik formalarynyň, hatda käbir sözlemleriň bir sözün ekwiwalenti hökmünde ulanylmagyna **leksikalaşma** diýilýär. Meselem: “Seniň **“bäri gelin”** gutarmady-la”. “Bizem **“gel bäri”** etjek bolýarys”. “Gelniň **“geldi-geldisi”**, ogluň **“boldy-boldusy”**”.

Bularyň birnäçesi bütinleý atlara hem geçip gidýärler. “Doýmadym” iki manyda gelip biler.

1. “Doýmadym” (sözlem).

2. “Amyderýa **Doýmadyma** (Aral) guýýar”.

Birinji mysalda “Doýmadym” – sözlem, ikinji mysalda ol at bolup gelyär. Asly sözlemlerden dörän atlar türkmen dilinde örän köpdür: “Gündogdy” (<Gün dogdy), “Allaberdi” (<Alla berdi), “Barsagelmez” (<Barsa+ gelmez).

Leksika grekçe “lexikos” sözünden bolup, “söz”, “sözlük” diýen manylary aňladýar. Ol birnäçe manyda ulanylýar.

Diliň sözlük düzümine **leksika** diýilýär. Ulanylyş ulgamy boýunça belli bir ugurda peýdalanylýan sözleriň jemine hem **leksika** diýlip aýdylýar. Meselem: “sözleýiş diliniň leksikasy, ýazuw diliniň leksikasy, durmuşy leksika, jemgyýetçilik-publisistik leksika, ylmy leksika, önümçilik-tehniki leksika, resmi iş leksikasy, harby leksika,

umumy halk leksikasy, dialekt leksikasy, professional leksika, terminologik leksika, argotik leksika, ekzotik leksika, aktiw leksika, täze döran leksika”.

Gelip çykyşy bilen baglanyşykly sözleriň jemine hem **leksika** diýlip aýdylýar: “gadymy türkmen leksikasy, gadymy türki leksika, alynma leksika, internasional leksika”.

Diliň sözlük düzümindäki stilistik maksatlar üçin ulanylýan sözleriň toparyna hem **leksika** diýlip aýdylýar: “bitarap leksika, duýguly leksika, täsirli leksika, belent (göçgünli) leksika, şahyрана leksika, ýönekeý gepleşik leksikasy, wulgar (haýasyz, gödek) leksika, familiýar (edepsiz, ýuwnuksyz) leksika”.

Edebi ugurlaryň, aýry-aýry çeper eserleriň, ol ýa beýleki ýazyjynyň ýa-da aýry-aýry adamlaryň dillerindäki ulanan sözleriniň toplumyna hem **leksika** diýilýär: “nusgawy leksika, romantiki leksika, Magtymgulynyň leksikasy, A.Kekilowyň “Söýgi” romanynyň leksikasy”. “Seniň **leksikaň** baý däl” we başgalar.

Şularyň hemmesi birigip, türkmen diliniň leksikasyny emele getirýär. Ol leksika özüniň baýlygy, täsirliçligi, duýgulylygy, ötgürliligi hem obrazlylygy bilen eşideni aňk edýär. Maksat diliň söz baýlygyndan ussatlyk bilen peýdalanyň bilmekden ybaratdyr.

SEMASIOLOGIÝA

Söz. Söz diliň esasy gysga birligi bolup, özüniň ses düzümi bilen haýsydyr bir predmet, proses, hadysa dogrusynda, olaryň häsiýetleri hem özara gatnaşyklary barasynda düşünjäni aňladýar. Sözde dürli alamatlar seplesýär: fonetik, leksik, semantik, grammatiki.

Sözleriň many aňladyşy hem dürli-dürli bolýar. Sözleriň hemmesi diýen ýaly sözleşiň belli bir agzasy hökmünde ulanylýarlar. Ýöne dilde birnäçe sözleriň gerekmejek ýerine getirilýän halatlary hem, olaryň telim gezek gaýtalanyp ulanylýan pursatlary hem bolýar. Mysal üçin, “ýaňky”, “diýmek”, “şunuň özi” ýaly sözleri we söz düzümlerini telim gezek ýanjap ulanýarlar. Hakykatda, şol gaýtalanýan sözleri bütinleý taşlap ulananymyzda hem, sözlemiň manysy üýtgemeyär. Bu ýagdaý köplenç sözleşän adamyň dilinde goýberýän kemçiligi bolup, sözleşiş diliniň

medeniýetiniň pese gaçýandygyny bildirýär. Bulara dil biliminde **mugthor** sözler diýilýär. Pikir aňladylyşy sagdynlaşdyrmak üçin mugthor sözleri köki-damary bilen goparyp, sözlemiň içinden çykaryp taşlamak gerek. Şunda sözlemiň ýüki ýeňläär, piker aňlatmak sagdynlaşar, sözlemleriň many aňladyjylyk ukyby artar. Ýöne stilistik maksatlar üçin ýazyjylar öz eserlerinde mugthor sözleri hem getirip ulanyp bilerler.

Sözün manysy. Sözün manysy obýektiw dünýädäki predmetleriň we hadysalaryň biziň aňymyza şöhlenenmegi arkaly ýüze çykýar. Many sözün maýasy bolmak bilen, onuň içki mazmunyny öz içine alýar. Sözün aýdylyşy, yagny ses toplумы onuň maddy örtgüsi bolup, sözün daşky tarapyny hasyl edýär. Şunlukda, sözün içki hem daşky taraplary bolup, ikisi birlikde sözün many hem aýdylyş bitewiligini emele getirýär. Sözün manysy hem oňa siňdirilen düşünje özara baglanyşykly bolsa-da, ol ikisi бүтінleý bir zat dälidir. Sözdäki düşünje mydama bir bolýar, emma many birden köp bolup biler. Muňa sözleriň **köpmanylylygy** degişlidir. Mysal üçin, “ýüz” diýlende, haýsydyr bir zadyň oň tarapy, üsti aňlanylýar. Şu babatda ol bir düşünjäni aňladýar. Emma şu söz dürli hili manylarda gelip biler. Meselem: “adamyň ýüzi, ýeriň ýüzi, suwuň ýüzi, asmanyň ýüzi, kagyzyň ýüzi” we başgalar.

Mundan hem başga, düşünje bizi gurşap alan hakykatyň obýektiw şöhlenenmesi bolup durýar, sözün manysynda bolsa biziň subýektiw bahamyzyň (söýgimiziň, ýigrenjimiziň we ş.m.) ýüze çykmasyny hem görmek bolýar. Meselem: “pişik – pişik, it – itjagaz”.

Sözün leksik we grammatiki manylary hem bolup biler. Sözün leksik manysy düýp sözün üsti bilen berlip, onuň maddy mazmunyny bildirip gelýär. Meselem: “deňiz” diýlende, üsti tekiz pes ýerde ýerleşen ummasyz möçberde toplanan suw göz önüne gelýär. Onuň grammatiki manysy sözün forma tarapyny öz içine alýar. “Deňiz” sözi at söz toparyna degişli bolup, birlik sanda, baş düşümde ulanylýar.

Özbaşdak many aňladýan sözlerde leksik many grammatiki manydan agdyklyk edýär, kömekçi sözlerde bolsa leksik many şol bir wagtyň özünde grammatiki manyny hem aňladýar.

Şeýle hem, sözler özbaşdak many aňladýarlar we özbaşdak many aňlatmaýanlar (kömekçi sözler) diýen toparlara bölünýärler. Özbaşdak many aňladýanlar ýeke özlери hem ulanylyp bilýärler. Meselem: “tebigat, ösümlük, ak, gök” we başgalar. Özbaşdak many aňlatmaýanlar (baglaýjylar, sözsoňular, ownuk bölekler) ýekelikde ulanylmaýarlar. Meselem: “Ýer **bilen** Gün; şonuň **üçin**; gel-**dä**).

Sözün leksik manysy. Predmetiň ýa-da hadysanyň biziň aňymyzyda belli bir ses toplumy bilen aňladylmagyna sözün **leksik manysy** diýilýär. Sözün leksik manysy düýp sözleriň üsti bilen aňladylýar. Meselem: “ot, suw, gar, ýagyş”.

Sözün nominatiw (göni) manysy. Predmetleriň, hadysalaryň, durmuş hakykatynyň biziň aňymyzyda gönüden-göni şöhledenmäge arkaly ýüze çykýan leksik mana sözün **nomanatiw manysy** diýilýär. Mysal üçin, “pil, kätmen, orak” diýenimizde, predmetleriň atlaryny aňlaýarys, “ýiti, owadan, berk” diýenimizde, predmetleriniň sypatyny, hilini göz önüne getirýäris. “Baş, on, ýigrimi” diýlende, predmetleriň sany, “okamak, işlemek, ýazmak” diýlende, hereketleriň ady aňlanylýar. Nominatiw manyly sözler erkin söz düzümini emele getirýärler.

Sözün frazeologik taýdan baglanyşykly manysy. Sözün manysy diňe frazeologik birligiň düzüminde belli bolýar. Ondan daşarda ýekelikde alnanda, onuň manysyna düşüniş bolmaýar ýa-da garaşylýan manyny ýüze çykarmaýar: “Öz-ä **çatylgyja süňk**” (“Türkmen gündogary”, 18.08.94). “Ana, şonuň üçinem **bary bilen bazar eýleýän kör oňnutlyga gol bermän**, desbi dähel ähli **eli galam tutanymyz** gözlege girişmeli” (şol ýerde).

Şu mysallarda bellenen söz düzümleri “çatylgyja süňk” (hor), “bary bilen bazar eýleýän” (kanagatly), “kör oňnutlyk” (garyplyk), “gol bermezlik” (tabyn bolmazlyk), “eli galam tutanymyz” (sowatlymyz) tutuşlygyna bir many aňladýarlar. Olaryň düzüminde gelýän sözleriň leksik manysy beýleki sözler bilen baglanyşyklydyr.

Sözün sintaktik taýdan şertlendirilen manysy. Sözün leksik manysy onuň belli bir sintaktik hyzmatyndan gelip çykýar: “...Ýerli maglumatlaryň gahatçylygyndan kösyändig **köre hasa**” (“Türkmen gündogary”, 18.08.94). Şu mysaldaky “köre hasa” diýen söz düzümi habar bolup gelende, “belli” diýen sözün manysynda

ulanylýar. “Bu yssynyň yzynyň bir **çöpi** bardyr”. “Munuň aýdýanynyň **jany** bar” ýaly sözlemlerde “çöp” hem “jan” sözleri eýe bolup gelende, olaryň göçme manyda ulanylýanlygyna diňe sözlemiň içinde göz ýetirmek mümkin.

Başga bir mysal: “...Öý-ojak diýip **ot-elek**. Maşgalanyň keşigi üçin **elini kesewi, saçyny sübse** edip ýör”. (“Edebiýat we sungat”, 30.01.98). Şu sözlemlerde hem “ot-elek” we “elini kesewi, saçyny, sübse edip ýör” diýen sözleri habar bolup gelende, göçme manyda ulanylýar. “Bir wagtlar-a üstümüz **gyzyl eldi**” diýen mysalda “gyzyl el” öz manysynda däl-de, “hyrydary köp” manysynda gelipdir.

Sözün konkret hem abstrakt manysy hem bolup biler. Sözün konkret manysy bolanda, maddy dünýäde göze görünüp duran zatlaryň manysy düşünilýär. Meselem: “adam, oğlan, agaç, köpri”. Abstrakt sözlere maddy dünýä degişli bolmadyk sözler degişlidir. Meselem: “oý, pikir, oýlanmak, gaýgylanmak, şatlyk, şatlanmak, begenç, begenmek”. Abstrakt sözlere dar hem giň manyda düşünilýär. Dar manyda diňe abstrakt manyly atlar alynýar. Giň manyda muňa abstrakt manyly atlar hem, olardan ýasalan sypatlar hem degişlidir. Umuman, abstrakt hem konkret manyly sözleriň arasyny açmak ýeňil däldir.

Sözün asyl (maddy) manysy hem ýasama (deriwasion) – (lat. – sowma, aýlaw) manysy bolýar. Sözün maddy manysy hakyky durmuşda ulanylýan zady, hadysany, gatnaşygy we ş.m. bildirip gelýär. Olar düýp sözleriň üsti bilen berilýär. Sözün deriwasion (sowma) manysy sözýasaýjy goşulmalaryň üsti bilen aňladylyar. Mysal üçin, “guzy” diýende, sözün maddy manysy aňlanylýar, emma “guzu-jyk” diýlende, “-jyk” ýasaýjy goşulmasy kiçilik mansyny berýär, ýagny “kiçi guzy” diýen manyny aňladýar.

Sözün bir ýa-da köp many aňladýandygyna garap bulary iki topara bölüp görkezmek boljak.

1. Monosemiýa,
2. Polisemiýa.

Monosemiýa (gr.monos – bir + sema – belgi) birmanyly sözleri aňladýar. Birmanyly sözler, köplenç, terminlerden ybarat bolýar.

Meselem: “basym, bogun, elipbiý, fonetika, leksika, omonim, sinonim”.

Polisemiýa (gr.poly – köp + sema – belgi) köpmanyly sözleri aňladýar. Köpmanylylyk sözüň asylky manysynyň ösmegi, başga predmetlere geçmegi arkaly ýüze çykyar. Meselem: “gylyç:” 1. ýaragyň bir görnüşi, 2. dokman guraly, 3. injigiň gylyç ýaly ýiti tarapy.

Sözleriň leksik manylarynyň esasy. Sözüň esasy hyzmaty predmetleri, hadysalary, düşüňjeleri atlandyrmakdan ybaratdyr. Mysal üçin, “Asman, Zemin, Gün, Aý” ýaly atlar, “ýagşy, ýaman, sary, gyzyly” ýaly sypatlar, “al, gör, git, bar” kimin işlikler we beýleki söz toparlaryna degişli sözler şu maksat üçin peýdalanylýar.

Sözüň manysy dürli-dürli bolýar. Birnäçe sözler anyk bir zady atlandyryp gelseler, başga birtopar sözler abstrakt düşüňjeleri aňlatmaga hyzmat edýärler. Mysal üçin, “adam, haýwan, guş” ýaly sözler janly zatlary görkezip gelýär. Olary görmek hem elni bilen tutmak mümkin. Emma “gynanç, begenç, şatlyk, gaýgy, hasrat” ýaly abstrakt sözleri görüp hem bolmaýar, elni bilen tutup hem bolmaýar.

Birnäçe sözleriň aňladýan düşüňjelerini, predmetlerini görüp bolmasa-da, eşitmek, duýmak, syzmak, göz önüne getirmek arkaly bilmek bolýar. Mysal üçin, “şark-şurk, gürp-tarp” ýaly sözleri eşitmek arkaly, “ýalp-ýalp, ýylt-ýylt” ýaly sözleri görmek arkaly kabul edäris. İşlikler hereket aňladyp gelýärler. Hereket diýlende, göze görünýän (ylgamak, ýöremek), göze görünmeýän (uklamak, pikirlenmek) fiziologik hadysalar göz önünde tutulýar.

Ümlükler özbolušly häsiýete eýe bolup, olar emosional duýgy (begenç, gynanç...) aňlatmak üçin hyzmat edýärler. Olarda predmetlik düşüňje bolmansoň, ümlükler leksika bölümünde däl-de, köpräk grammatika bölümünde seredilip geçilýär. Baglaýjylar, sözsoňular, ownuk bölekler hem şeýledir. Şunlukda, leksikologiýa ähli sözler bilen däl-de, has köpräk özbaşdak manysy bolan sözler bilen iş salyşýar.

Özbaşdak manyly sözler diýlende hem, her bir predmetiň öz ady bardyr diýip düşüňmeli däl. Dil bir sözüň üsti bilen diňe bir predmeti däl-de, şol kysymly predmetleriň ählisini atlandyrýar. Başgaça aýtsak, sözüň umumylaşdyryjy manysy bar. Mysal üçin,

“alma” diýlende, haýsy-da bolsa bir almany däl-de, ýer ýüzündäki almalaryň hemmesini aňladýar. Şeýle bolmasa, ähli predmetleri atlandyrmaga dilde söz hem tapylmazdy, olara düşünmek hem ýeňil düşmezdi.

Sözün esasy nominatiw manysy predmetleri atlandyrmak bolany üçin, muňa dil dürli nukdaýnazardan çemeleşýär. Esasy zat bir predmetiň beýleki predmetden haýsy alamaty boýunça tapawutlanýanlyyny görmekden ybaratdyr. Munda predmetleriň daşky görnüşine, hiline, häsiýetine, sanyna-mukdaryna, name üçin gerekligine, nämä meňzeşligine we ş.m. esaslanyp at goýulýar. Muny köp sözlerde duýmak kyn hem bolsa, ýasama we goşma sözlerde, şeýle hem köpmanyly sözlerde ýüze çykarmak mümkin. Mysal üçin, “seçek” sözünüň seçelenip durany üçin aýdylandygy bellidir. “Guşgözi” sözünüň hem guşuň gözüne meňzeşligi sebäpli, şeýle at alan bolmagy mümkin. “Günebakar” sözünüň gelip çykyşy onuň edýän hereketi bilen baglanyşykly. Köp sözleriň nähili at alanlygyny düşündirmek onçakly kynçylyk döretmese-de, dilde düşündirmesi ýeňil bolmadyk sözler hem az däl.

Uzak döwürleriň dowamynda sözleriň manysy, düzümi hem üýtgeýär. Muny ýüze çykarmak üçin etimologik derňew geçirmek gerek. Mysal üçin, “çybyk” sözi häzirki dilde düýp söz görnüşinde duýulýan hem bolsa, onuň asly “çyb” sözünden bolup, “-yk” “topuk< top” sözündäki ýaly goşulmadyr. “Çatma, çaty” sözleriniň hem asly “çat” sözünden bolup, olaryň soňlaryndaky ýasaýjy goşulmadyr.

“Aba” sözünü Mahmyt Kaşgarly “ene” diýip terjime edýär. Garlyk türkmenleri ony dymyk bilen “apa” diýip aýdýar diýip görkezýär. Diýmek, “aba” bilen “apa” sözleriniň asly bir bolup, soň bularyň biri (aba) “ata” manysynda beýlekisi bolsa “ene” manysynda ulanylyp başlapdyr.

“Eje – eke” sözleriniň hem asly bir bolup, bu ýerde “j – k” ses çalşygy ýüze çykýar. Olaryň ikisi hem özünden uly gyz maşgala ýüzlenilende ulanylýar. Teke dialektinde özünden uly gyz doganyna “Suray eje” ýaly ýüzlenilse, ärsary dialektinde “Suray eke” diýlip aýdylýar. Aslyýetinde bu iki sözün gelip çykyşy biridir.

Häzirki sözleriň kökleri örän ir wagtlardan bäri ulanylyp gelýär. Mysal üçin, “ig” sözi “kesel”, “ög” sözi “akyl, ýatkeşlik” ýaly manylarda ulanylypdyr. “Ig” sözi häzir diňe “iglemek” ýa-da “igli çaga” ýaly ýasama söz şekilinde gabat gelýär. Onuň manysy üýtgäp, “horlanmak, gurpdan düşmek, arryklamak” ýaly manylary aňladýar. “Ök” sözi häzir duş gelmeýär, diňe saryk dialektinde “Ýadyndan çykypdyr” yerine “Ögümden çykypdyr” diýilýär.

“Em” sözi häzirki dilde azrak ulanylýar. Emma Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwanynda” bu söz “däri, derman” manysynda ulanylyp, ondan “emçi” sözi ýasalypdyr.

“Däri, dowä, derman” sözleri bilen bir hatarda gadymy oguz türkmenleriniň dilinde ulanylan “em” sözüni, hususan-da, onuň “emçi” görnüsini häzir ulanmak boljak.

Häzirki zaman türkmen dilinde birnäçe rus sözlerine laýyk gelýän türkmen sözleri tapylmansoň, olaryň rusçasy şol durşuna, terjime edilmän, türkmen diline alynýar. Emma türkmen diliniň taryhyna göz aýlasaň, şol sözleriň türkmençe taýlary hem bar. Mysal üçin, “hameleon” şu güne çenli sözlüklerde türkmençä geçirilmän berilýär. Emma Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde “hameleon” sözüniň manysynda “užlaň” sözi getirilýär, özüni hem oguzça diýip ýörite belläpdir. “Parol” sözi hem terjime edilmän berilýär. Emma Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde “parol” sözüne derek “im” sözüniň ulanylanlygyny görýäris. Ol “im” sözüni “şa esgerlerine” goýlan “ýaşyryan belgi, parol” diýip düşündirýär, hem-de şuna degişi nakyl getirýär: (Im bilse, är ölmes” – “Üm bilse, är ölmez”).

Şeýle sözler barka, “hameleon”, “parol” ýaly sözleri türkmen diline terjime etmek hem bolardy.

Umuman, gadymy oguz türkmenleriniň dili örän baý bolup, onda häzirki zaman türkmen dilinde ulanylmaýan sözleriň hem onlarçasyna duş gelmek bolýar. Olaryň ençemesi soňky döwürlerde arap, pars sözleri bilen çalşyrylypdyr.

Mysal üçin, Mahmyt Kaşgarlynyň dilinde “ezi” (MK, I, 114) sözi iki manyda gelipdir: 1.hojaýyn, eýe. 2. Hudaý. “Eýe” sözi häzir hem “Hudaý” manysynda azrak ulanylýar, “Eýeberdi, Egemberdi, Eýämberdi” ýaly atlar şol sözden gelip çykypdyrlar. Ýöne häzirki

zaman türkmen dilinde “Eýe, Taňry” sözlerine garanda “Hudaý, Alla” sözleri ýörgünlidir.

XI asyrdaky oguz türkmenleriniň dilinde arap-pars sözleriniň seýrek ulanylanlygyny görmek bolýar. Mysal üçin, “ýagşy” sözüne derek “ezgü” (MK, I, 309), “bagt” ýerine “kut” (MK, I, 209), “kitap” ýerine “bitik” (MK, I, 219) ýaly sözleriň ulanylanlygy biziň şu aýdanlarymyzy tassyklaýar.

Wagtyň geçmegi bilen sözler fonetik taýdan hem üýtgäpdirler: “Utanmak”, uýalmak (t > ý), uzunmak > oýnamak (z > d), ezgü > eýgi (z > ý), ezgülik > eýgilik (z > ý).

Birnäçe sözleriň manysy daralypdyr ýa-da belli bir derejede üýtgäpdir. Käbir sözler bolsa arhaizmleşipdir. Mysal üçin, “alp” – batyr, gahryman (MK, I, 77), “adaş” – dost, ýoldaş (MK, I, 92), “arkar” – arhar, urkaçy dag geçisi (MK, I, 139), “aglak” – adamsyz, boş ýer (MK, I, 141).

Uzak döwürleriň dowamynda sözleriň manysynda, ulanyşynda hem özgerişler ýüze çykýar. Birnäçe özbaşdak many aňladýan sözleriň soňy bilen kömekçilere geçip gidýänligini görmek bolýar. Mysal üçin, “burun” sözi öz hakyky manysyndan başga-da, “öň” sözsoňusynyň hyzmatynda hem ulanylypdyr: “Senden **burun** gelip geçdi, galmady” (Şabende. Lirika).

“Bilen” kömekçi sözi hem aslynda “birlen” diýen özbaşdak many aňladýan sözden gelip çykypdyr. Ol söz soň fonetik özgerişlere sezewar bolup, “bilen, bile” görnüşine gelip ýetipdir. Soňy bilen bu kömekçi söz “la-le” şeklinde goşulma öwrülip gidýär: “Dünýä ýüzi dolar **zulumle** güýjä” (Magtymguly. Bagyşla bizni). “Saýatly-Hemra” sözlerindäki “-ly” goşulmasy hem “Saýat **bilen** Hemra” sözlerindäki “bilen” baglaýjysynyň gysgalan görnüşidir.

SÖZLERIŇ KÖPMANYLYLYGY

Umumy maglumat. Bir sözüň baglanyşykly birnäçe many aňlatmagyna **sözleriň köpmanylylygy** diýilýär. Onuň soňky manylary ilkinji manysynyň ösüşi netijesinde ýüze çykýar. Şeýlelikde, sözüň many aňladyjylyk ukyby ösýär. Bu bolsa täze manyly sözleriň döremeginiň bir çeşmesidir. Bu ýagdaý hemme dillerde hem bar. Ýöne türkmen dilinde sözleriň köpmanylylygy has

giň ýaýrapdyr. Haýsy bir sözi alsaň, şonuň birnäçe many aňladyp gelyänligini görmek bolýar. Käbir sözleriň aňladýan manylaryny sanap çykmak hem cetin. Mysal üçin, “göz” sözüniň ýedi manysy “Türkmen diliniň sözlüğünde” (1962) berlipdir: 1) göreç organy, 2) agajyň gözi; 3) inňäniň gözi, 4) tüpeňiň gözi, 5) suwuň, çeşmäniň gözi, 6) penjiräniň, äpişgäniň gözi, 7) horjunyň gözi (TDS, 188). Ý. Çöňnäýew bularyň üstüne 8-nji manysyny (“elegiň gözi”)¹ hem goşupdyr.

Şolaryň üstüne ýene onuň sekiz manysyny goşup görkezmek mümkin: 1) ýaranyň gözi, 2) stoluň, şkaýyň gözi, 3) dürbiniň gözi, 4) äýnägiň gözi, 5) awtomobiliň, otlynyň, motoksikliň gözi, 6) ýyldyzyň gözi, 7) işiň “gözi”, 8) “nusga” manysynda gelşi:

Owwal, Magtymguly, özüň düzetgil,

Özüňni sen özgerelere **göz** etgil.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Sözleriň köpmanylylygy, köplenç, predmetleriň arasyndaky meňzeşlik esasynda ýüze çykýar. Şunda ilkinji predmetiň bir ýa-da birnäçe alamatlary göz önünde tutulýar. “Gözüň” birnäçe alamatlarynyň (möhüm görüş organy, onuň ýokarda ýerleşýänligi, gözüň owasy, aýtymy, daşky görnüşi, gözüň bedeniň içinde ýerleşýänligi, deşikligi, ýol saýgarmak, görmek hyzmaty we başg.) bolmagy mümkin. Şol alamatlaryň bir ýa-da birnäçesi esasynda başga bir predmete onuň ady geçýär.

“Göz” sözüniň gatnaşmagy bilen örän köp mukdarda durnukly saz düzümleri emele gelýär: “göz aýlamak, göz alartmak, göz astyna almak, gözden düşmek” we başg.

Türkmen dilinde sözleriň köpmanylylygy giň ýaýrandyr, bir sözüň köpmanyda ulanylmagy uzak döwrüň dowamynda ýüze çykýar. Sözleriň köpmanylylygyny yzarlamak, olaryň döreýiş çeşmelerini ýüze çykarmak düýpli lingwistik derňewi talap edýär. Köpmanyly sözleriň arasynda semantik taýdan bir baglanyşyk bolýar.

---

¹ Çöňnäýew Ý. Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. – Aşgabat: “Magaryf”, 1988, 13 sah.

Ol baglanyşyk birnäçe ýagdaýlarda mese-mälim görnüp duran bolsa, başga birnäçe sözlerde ony saýgarmak hem ýeňil bolmaýar.

Sözleriň köpmanylylygy bilen göçme manyda ulanylyşyny bir zat hasaplamak bolmaz. Sözleriň köpmanylylygy netijesinde täze bir at ýüze çykýar. Meselem: “tirsek”: 1) elni tirsegi, 2) pejini turbasynyň tirsegi. Emma sözler göçme manyda ulanylanda ol predmetiň hakyky ady bolman, onuň obrazly aňlatmasydyr: **Apy** (a.afi 1) zäherli uly ýylan; 2) göçme manyda – uzyn gara saç (TKDS, 28).

Kabir sözlerde köpmanylylyk açyk duýulmaýar. Olaryň arasyndaky many baglanyşygy ýitip, omonimlere ýakynlaşýar: **Märeke** – 1. adamlaryň topary, köplük; 2. sadaka, üşmeleş, haýyr-yhsan: “**Märekaämiz** bar”. “**Alada** – 1. bir zat barada ynjalaksyzlanma, alada etmek; 2. iş, çäre. **Telbe** – 1. at saklaýan ýer; 2. mal daňylýan demir syh (gazyk).

“Gol” sözüniň birnäçe manysy bar: 1) adamyň goly, 2) otlynyň gelýänligini bildirýän semafor. 3) üzümiň, kädiniň we beýleki ekinleriň goly, 4) derýanyň, ýabyň goly, 5) bir zady tassyklamak üçin çekilýän gol...

Şularyň hemmesiniň manysynda bir umumylygyň barlygyny görmek kyn däl.

“Diş” sözüniň iki hili manysy görkezilýär: 1) iýmiti dişläp almak, çeynäp iýmek üçin agyzda ýerleşýän süňk, 2) instrumentleriň, gurallaryň, maşyn bölekleriniň we ş.m. dişelen tarapy, kertik-kertik ýeri (TDS, 259).

“Diş” sözüniň birinji manysy bilen ikinji manysynyň arasynda nähili baglanyşyk bar? Bularyň hyzmatlarynda meňzeşlik bar, ýagny ikisiniň hyzmatlary – kesmek, owratmak, maýdalamak. “Diş” sözüniň üçünji manysy hem bar: “Gury çäynäge sarymsagyň 4-5 **dişini** maýda dograp atmaly” (“Türkmen gündogary” gazet, 16.01.97). Bu mysaldaky “diş” sözi daşky meňzeşlik esasynda geçipdir.

“Diş” sözüniň gatnaşmagy bilen birnäçe durnukly söz düzümleri hem emele gelipdir: “diş çalmak, diş ötmek, diş gyjamak, diş gysmak, dişinde et galmak, dişini çarhlamak”.

“**Azan bilen** geldim” diýen mysalda “azan bilen” diýen söz “Azan aýdylýan wagty geldim” diýen sözlemeden emele gelen bolmagy mümkin. Bu ýerde “azan” sözi wagt görkezip gelýär.

“Uç” sözi bir zadyň gutaran ýerini aňladýar. Ýene-de, ol “**uç** tapmak” manyda hem gelýär.

“Agdarmak – agtarmak” sözleri hem köpmanylylyk arkaly ýüze çykydyr.

Sözleriň köpmanylylygyndan daşlaşyp, omonimlere ýalynlaşmagy kanunalaýyk ýagdaýdyr. Mysal üçin, “arka” sözünüň türkmen dilinde birnäçe manysy bar: 1) adamyň arkasy, 2) tamyň arkasy. “Tamyň **arkasynda** otыр”. 3) nesil aýlawy. Meselem:

“Nesli biliň **yedi arka**”.

Ýatdan çykyş gitmegiňçä (“Edebiýat we sungat” gazeti, 7.10.94).

“Arka” sözi göçme manyda “daýanç, direg, howandar” sözleriniň manysynda hem ulanylýar. Meselem: “onuň **arkasy** bar, **arkaly** kopek gurt alar”.

Başga bir mysal:

“**Arka berip** söýendigim

Goja daglar ýerindemi”? (“Görogly”).

“Arka” sözi pyçakda hem bolup biler. Pyçagyň ötgür tarapyna pyçagyň ýüzi diýilýär. Onuň ýeňesine bolsa pyçagyň **arkasy** diýlip aýdylýar.

“Arka” sözi ölçeg hem aňladýar. Mysal üçin, “Bir **arka** odun getirdim” diýlende, bir adamyň arkasyna göterip biljek oduny göz önüne gelýär.

“Arka” sözi “ýapynja, gaňna” manysynda hem gelip bilýär: “Bar, oglum, eşegi **arkala**” ýa-da “Eşege **arka** saldyňmy”? diýilýär.

Köpmanylylygyň döreýiş çeşmeleri. Sözleriň köpmanylygy dürli sebäplere görä ýüze çykýar. Olardan esasyraklary şulardan ybaratdyr.

Metafora (gr.metaphora – geçirme, göçürme) arkaly ýüze çykýar. Köpmanylylyk bolanda, tebigatdaky predmetleriň arasynda haýsy-da bolsa (bir tarapdan daşky görnüşi, mukdary, hyzmaty we ş.m.) meňzeşlik bolýar. Şol esasyda hem bir predmetiň ady ikinji bir predmete geçýär. Mysal üçin, “burun” sözi adam bedeniniň bir

agzasyny aňladýar. Ol ýüzüň üstünde burnuň öňe çykyp durýanlygy bilen häsiýetlenýär. Şu manyda ol 1) gäminiň burny 2) köwüşüň burny, 3) galanyň burny ýaly birnäçe manyda ulanylyp biler. Hatda “burun” sözi özbaşdak manysyny ýitirp kömekçi söz (sözsoňy) hyzmatynda hem gelip biler:

Saglygyň gadryny bilgil,
Hassa bolmasdan **burun**.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Şu mysalda “burun” sözi “öň” poslelogynyň manysynda gelipdir.

Metafora iki hili bolýar.

1. Lingwistik metafora,
2. Çeper metafora.

Soňka troplar degişlidir. Çeperçilik maksady bilen sözleriň göçme manyda ulanylmagyna **trop** (gr. tropos – aýlaw) diýilýär.

Lingwistik metafora göçme manysyny bireýýäm ýitirip, bütinleý şol predmetiň adyna öwrülip giden sözleri aňladýar. Mysal üçin, “gylyç” sözi ýarag manysynda başga-da, dokma dokalanda ulanylýan, gylyja meňzeş guraly hem bildirýär. Emma “gylyç” diýip injigiň gylyja çalymdaş süňküne hem aýdylýar. Ýöne ol entek hakyky ady däl, eýsem onuň obrazly aňlatmasydyr. Şonuň üçin ol predmetiň ady şekilinde ulanylmaga ukypsyzdyr: “Ahyry, olara diýmeli sözler **mäşirigimde** jem boldy” (B. Gulow. Maşyn görgüsi. – “Edebiýat we sungat”, 13.02.98).

Şu sözlemede “mäşirik” çeper metafora bolup, “kelle” sözünüň manysynda gelipdir.

Çeper metaforalar hem öz gezeginde iki topara bölünýär:

1. Tradision metafora,
2. Indiwiudal – stilistik metafora.

Tradision metafora köp ulanylmakdak ýaña, däbe öwrülen metaforalardyr. Meselem: “alma ýaňak, gül, bilbil”.

Indiwiudal – stilistik metaforalar aýry-aýry ýazyjylar tarapyndan täze döredilýär. Olar entek halk köpçüliginiň arasynda doly ornaşmansoň, tradision metaformalar ýaly, hemme üçin onçakly mälim däl. Ýöne wagtyň geçmegi bilen, bu hili metaforalar hem

köpçulik tarapyndan özleşdirilýär we umumy tradision metaforlaryň hataryna geçip gidýärler:

Ýatyp dileme bagty
Nesýe däl, söýgül nagty,
Kalbyň **bilbillän** wagty
Miweli bagy gözle.

(“Mugallymlar gazetini”, 7.01.98).

Metafora dürli esasyda ýüze çykyp biler:

1. Daşky görnüşini meňzeş bolmagy mümkin. Meselem: ”gylyç” 1) ýarag ady, 2) dokma guraly.

2. Orny meňzeş bolmagy mümkin: “**etek**” 1) donuň etegi, 2) dagyň etegi; “**dyrnak**” 1) aýagyň dyrnagy, 2) jaýyň dyrnagy (binýady).

3. Sany meňzeş bolmagy mümkin: “**gulak**” 1) adamyň gulagy, 2) dutaryň gulagy; “**ganat**” 1) guşuň ganaty, 2) derwezäniň ganaty.

4. Wezipesi meňzeş bolup biler: “**ganat**” 1) guşuň ganaty, 2) uçaryň ganaty.

5. Simwoliki meňzeşlik esasynda ýüze çykyp biler: “**ýaý**” 1) harby gural, 2) (egri ýaý), 2) grammatiki termin; “**peýkam**” 1) harby termin, 2) lingwistik termin.

6. Adamyň gylyk-häsiýeti jansyz zatlar, hususan-da dünýä, pelege berilýär. Ol ilki “dünýä” sözüniň epiteti bolup ulanylypdyr, soň bolsa substantiwleşip, onuň ýerini tutup gelýär. Ýöne ol “dünýä” sözünden has obrazlylygy, täsirliligi bilen tapawutlanýar:

Ýalançy baş gündür, mestan basar sen,
Altynjy gün munda goýmaz, Akmeňli.

(Kemine).

7. Hereketleriniň meňzeşligi esasynda bir predmetiň ady ikinjä geçýär. Meselem: “Dünýäniň aýlanyp durşy **çarha** (“çarhy-pelek”) meňzedilýär”. Şol esasyda hem “çarh” sözi “dünýä, pelek” sözleriniň manyсында ulanylýar.

Kimiň gadry bardyr **çarhyň** ýanynda.

(Magtymguly).

Metonimiýa. Bu (gr.metonymia – gaýtadan atlandyрма) sözleriň köpmanylylygynyň ýüze çykmagynda aýratyn ähmiýete eýe bolup, ýüze çykyş hem ulanylyş gerimi boýunça örän köpdürlidr.

Metafora predmetleriň, olaryň ýüze çykarýan hereketleriniň meňzeşligine esaslanýan bolsa, metonimiýa predmetleriň ýakynlygyna ýanaşyklygyna, galtaşyklydygyna – jemläp aýtsak, baglanyşyklydygyna daýanýar. Metaforada täze atlandyrylýan predmet bolsa öňki şol ady göterýän predmetiň arasynda hiç hili baglanyşyk ýokdur. Mysal üçin, adamyň golunyň tirsegi bilen pejin turbasynyň tirsegininiň arasynda hiç hili baglanyşyk duýulmaýar. Emma adamyň tirsegi bilen pejiň tirsegi şol bir söz bilen atlandyrylypdyr. Sebäbi name? Sebäbi bu iki predmetiň daşky gornuşinde meňzeşlik bar.

Metonimiýada bolsa şol bir söz bilen atlandyrylýan predmetleriň arasynda haýsydyr bir tarapdan baglanyşyk bar. Ana, şol baglanyşyk hem bir predmetiň adynyň şonuň bilen ýakyn baglanyşykly başga bir predmete geçmegine sebäp bolýar. Mysal üçin, “**Auditoriýa** talyplardan doldy” diýenimizde, “auditoriýa” sözi okuw jaýyny görkezýär. Emma “**Auditoriýa** üns berip diňledi” diýenimizde, şol jaýyň içindäki leksiýa diňleýän talyplar göz önünde tutulýar.

Metonimiýa şu aşakdaky ugurlar boýunça ýüze çykyar:

1. Materialyň ady ondan ýasylan predmete geçýär: **hrustal** – 1) çüýşäniň bir görnüşi; 2) şol materialdan edilen gap.

2. Hereketiň ady şol hereket netijesinde dörän predmete geçýär. **Bulamak** – 1) bulamak işligi; 2) bulamak arkaly bişirilän naharyň ady.

3. Has atlaryň üsti bilen jyns atlary aňlatmak hem metonimiýanyň bir görnüşidir: **Rüstem** – 1) Gündogarda meşhur bolan legendar gahrymanyň ady; 2) bu söz batyrlygyň simwoly hökmünde “batyr, güýçli” sözleriniň manysynda ulanylýar.

4. Jyns atlar arkaly has atlar döräp biler: **Aýna** – 1) ýüz görülýän aýna; 2) aýal-gyzlaryň ady.

5. Daragtyň, ekiniň ady onuň miwesinde geçýär: **erik** – 1) erik agajynyň ady; 2) şonuň miwesi; **alma** – 1) alma daragtynyň ady; 2) şonuň getirýän miwesiniň ady; **bugdaý** – 1) ekiniň ady; 2) onuň

berýän dänesi; **mekgejöwen** - 1) ösümligiň ady; 2) şol medeni ösümligiň berýän miwesiniň ady.

6. Gazylyp alynýan magdanlaryň atlary olardan ýasalan önümlere geçýär. Mysal üçin, “kükürt” magdan ady bolup, ol ýerden gazylyp alynýar. Şondan işlenilip taýýarlanan önüme (ot ýakmak üçin ulanylyan serişde) hem türkmen diliniň birnäçe dialektlerinde “kükürt” diýilýär. Edebi dilde bolsa munuň üçin “otluçöp” sözi alnyldy.

7. Bir predmetiň adynyň beýleki predmete geçmegi wagt taýdan baglanyşykly bolmagy zerarly ýüze çykýar. Mysal üçin, “hazan” sözi üç manyda ulanyldy: 1) güýz, güýz pasly; 2) agajyň güýzde saralyp dökülen ýapragy; 3) tupan, galagopluk (TKES, 408). Şularyň ikinji hem üçünji manylary şol pasyl bilen gös-göni baglanyşyklydyr.

8. Bir predmetiň adynyň ikinji bir predmete geçmegi orun bilen baglanyşykly bolup biler. Mysal üçin, “hazyna” (a.hazi:ne) sözi “pul we gymmatbaha zatlary, baýlygy” (TKES, 209) aňladýar.

9. Adamlara häsiýetli hereketler sözleriň köpmanylylygy netijesinde haýwanlara, ösümliklere, hatda jansyz zatlara hem geçip biler. Mysal üçin, “getirmek” işligi, esasan, adamlara häsiýetli bolsa, ol haýwanlar barasynda-da (“Doňuz jojugyny **getiripdir**”), miweli agaçlar barada-da (“Erik miwe **getiripdir**”; “Üzüm **getiripdir**”) ulanylýar.

“Göz” sözi umuman janly zatlara: adamlara, haýwanlara mör-möjeklere... degişli bolman, jansyz zatlara hem geçýär: “maşynyň **gözi**, horjunyň **gözi**”...

10. Predmetiň sany onuň ýerini tutýar hem-de ady çalşyryp gelýär.

İşi-pişäm gussa tartmak, özge işim galmady.

Otuzikim sap bolup, dahanda dişim galmady.

(Aryk, A. 1993, 86 sah.).

“Gulak-guýruk”, mälüm bolşy ýaly, janly zatlarda, mysal üçin, haýwanlarda bolýar, emma göçme manyda ol maşyna hem geçýär, onuň dürli şaý-seplerini aňladýar: “Ogry haramzadalar munda (maşynda – N.N.) **gulak-guýruk** goýman gopardylar” (B. Gulow. Maşynyň görgüsi. “Edebiyat we sungat”, 13.02.98).

Sinekdoha. Bu (gr.synekdoche – oýlama, güman etme) arkaly täze sözler ýasalanda, bitewi zadyň üsti bilen onuň belli bölegi aňlanylýar ýa-da böleginiň üsti bilen bütewi zat düşünilýär. Muny kabir awtorlar metonimiýanyň bir görnüşi hem hasaplaýarlar.

A.A. Reformatskiý sinekdoha arkaly täze manyly sözleriň ýasalyşyny metonimiýa goşmaýar. Ol sinekdohanyň metonimiýa bilen ýakynlygynyň barlydyny bütinleý inkär etmeýär. Bularyň ikisinde hem predmetleriň arasynda galtaşyk bar. Ýöne, A.A. Reformatskiniň aýtmagyna görä, sinekdohada galtaşýan predmetleriň biri mydama uly bolýar, beylekisi bolsa – kiçi ýa-da tersine. Şu tarapdan sinekdoha metonimiýadan tapawutlanýar.

Türkmen dilinde sinekdohanyň aşakdaky ýaly görnüşlerini bellemek mümkin.

1. “Göz, gulak, burun, sakgal” ýaly adam bedeniniň agzalary tutuş adam sözünü çalşyryp gelip biler: “Ýanymda bir **göz** bolsa gowy bolýar, ýol saýgarar ýaly”. “Tamda **gulak** bar”. “**Burun** gelmedimi”?

Munda şol adam üçin häsiýetli bolan möhüm alamat saýlanyp tutulýar. Şol alamat kesgitleýji bolup, adamyny çalşyryp gelýär. Mysal üçin, bir adamyň üýtgeşik sakgaly bolsa, oňa “Sakgal” diýip lakam goýýarlar.

2. Umumy zadyň ady bölek zadyň adyna derek ulanylýar. Meselem, “**Polisiýa** geldi”. Şu mysalda “polisiýa” sözi “polismen” manysynda gelipdir. “**Birgat** (**brigat** < brigada) haçan gitdi? diýen sözlemede hem “birgat” sözi “brigadir” manysynda ulanylypdyr.

3. Jyns görnüşe derek ulanylýar. “Kelläňde **möjek** barmy”? diýlende “möjek” sözi “bit” sözini çalşyryp gelýär. “**Maşyny** nirede goýduň”? diýen mysalda hem “maşyn” sözünüň üsti bilen onuň bir görnüşi bolan ýeňil awtomobil aňlanylýar.

Hereket umumylygy. Sözleriň köpmanylylygy diňe isimlere häsiýetli bolman, işliklere hem degişlidir. Hereket umumylygy esasynda işlikler, öz hakyky manylardan başga-da, telim manyda ulanylýarlar. Bularyň soňky manylary ilkinji manysyna golaý bolup, ondan kân daşlaşyp bilmeýärler. Şonuň üçin işlikleriň soňky manylary düşündiriş talap etmeýär. Olar sözlem içinde gelende, haýsy manyda ulanylýandygy kynçylyksyz bilinýär.

“Agdarmak”: 1) birini ýa-da bir zady beýläki gapdalyna öwürmegi; 2) ýykmagy, düşürmegi; 3) jemgyýetçilik gurluşyny üýtgetmegi; 4) gaýtarmagy; 5) ýer sürmegi, ýer depmegi; 6) açyp gözden geçirmegi, waraklamagy; 7) garmagy, düňdermegi aňladýar (TDS, 16). Şularyň hemmesiniň esasynda “agdarmak” düşünjesi ýatýar.

“Çalmak”: 1) ýiteltmek; 2) saz etmek; 3) urmak; 4) sürtmek; 5) kesmek; 6) daňmak, çigmek ýaly manylarda ulanylýar (TDS, 736). Bularyň hemmesiniň sakasy “çalmak” düşünjesidir.

“Uzatmak”: 1) elni öňe ýazmak; 2) möhleti artdyrmak; 3) ugratmak; 4) ibermek (TDS, 671). Şu manylaryň ählisi “uzatmak” düşünjesinden daşlaşmaýar,

“Urmak” işliginiň sekiz manysy görkezilipdir: 1) ýençmek; 2) kakmak; 3) atmak; 4) akmak; 5) girmek; 6) ýüklemek; 7) tankyt etmek; 8) kömekçi işlik (TDS, 676).

Şularyň hemmesiniň esasynda “urmak” düşünjesi bardyr. Hereketleriň arasynda ýakynlyk, baglanyşyk bolup, bir hereketiň esasynda beýleki hereket ýüze çykýar. Şol esasyda birinjiniň ady ikinjä geçýär. Mysal üçin, “agtarmak” (gözlemek) işligi aslynda “agdarmak” sözünden emele gelipdir. Bir zady gözlejek bolsaň, ähli zatlary agdar-dündar etmeli bolýar. Şonuň üçin “agdarmak” sözüniň manysy giňelip, ol hem “tersine çöwürmegi, düňdermegi, ýykmagy”, hem “gözlemegi” aňladýar. Soň bu sözler differensirleşip, “gözlemek” manysynda gelende, “agtarmak” şeklinde aýdylyp başlapdyr.

Hyzmat meňzeşligi. Predmetleriň ýerine ýetirýän hyzmatlarynyň meňzeş bolmagy mümkin. Mälim bolşy ýaly, eşek türkmenleriň esasy ulagy bolup, ýük götörtmek üçin peýdalanylýardylar. Dutaryň taryny götörtmek üçin goýulýan çöpjagaza hem “eşek” diýip, at goýlupdyr. Eýsem münülyň eşek bilen dutaryň taryny götörtmek üçin goýulýan çöpjagazyň arasynda nähili baglanyşyk bar? Bularyň ýerine ýetirýän hyzmatlary bir. Ikisiniň hem ýük götörtmek üçin peýdalanylýanlygy bellidir. Şonuň üçin “eşek” sözüniň üsti bilen bir-birine bütinleý meňzemeýän iki predmet aňladylypdyr.

Söz manysynyň daralmagy. Uzak döwürleriň geçmegi bilen durmuşda, jemgyýetiň ösüşinde, ylymda, medeniýetde, önümçilikde we aň-düşünjede köp özgerişler bolup geçýär. Şoňa laýyklykda söz manysynyň daralmagy netijesinde ön umumy many aňladýan sözleriň manysy konkretleşýär. Aýry-aýry sözleriň many ýüki ýeňleýär, ulanylyş gerimi daralýar. Şol bir wagtyň özünde söz manysynyň daralmagy hem täze manyly sözleriň döremegine alyp barýar. Şeýlelikde, diliň sözlük düzüminiň baýlaşmagyna, ösmegine sebäp bolýar.

Söz manysynyň daralmagy iki hili bolup biler.

1. Taryhy daralma.
2. Professional daralma.

Taryhy daralma bolanda, haýsydyr bir söz diliň taryhynyň belli bir döwründe umumy, giň manyda ulanylyp, soňky döwürlerde dürli sebäplere görä ol sözüň manysynyň daralmagyny görmek bolýar. Mysal üçin, “ot” sözi XI asyrdaky Mahmyt Kaşgarlynyň diwanynda dört manyda ulanylypdyr. 1) ösümlik; 2) ot; 3) däri-derman; 4) awy, zäher. Şularyň “ot” hem “ösümlik” manylary häzirki zaman türkmen dilinde bar hem bolsa, onuň “däri-derman” hem “awy, zäher” ýaly manylary ulanylyşykdan galypdyr. “Erik” sözi hem şol sözlükde “erik, şetdaly, saraly” ýaly miweleriň hemmesine umumylykda aýdylypdyr. Soň olary tapawutlandyrylmaly bolanda, “tulug erük (şetdaly), “saryg erük” (erik), “kara erük” (garaly) ýaly aýdylypdyr.

“Ulaşdy” sözi hem Mahmyt Kaşgarlynyň diwanynda iki manyda ulanylypdyr. 1) “aýryşmak, bölüşmek” manyda: “Olar ikki tapkyryn **ulaşdy**”. “– Olaryň her ikisi öz malyny bölüşdi”; 2) “birleşmek, ýapyşmak, ulaşmak” manysynda: “Bir näň birge **ulaşdy** – Bir zat bir zada ulaşdy” (MK, I, 198).

Häzirki zaman türkmen dilinde bu söz “ulaşmak” hem “üleşmek” görnüşinde differensirleşipdir. “Ulaşmak” bir zada “sataşmak, sezewar bolmak”, “üleşmek” bolsa “bölüşmek, paýlaşmak” ýaly manylarda ulanylýar.

“Igeşmek” sözi hem üç manyda: 1) söýenişmek; 2) igenişmek; 3) göreşmek, ekjeşmek ýaly manylarda ulanylypdyr (MK, I, 196). Häzir ol diňe “igeşmek” (kejeşmek) manysynda gelýär.

“Öpmek” sözi hem “ogşamak”, hem “içmek” manysynda ulanylypdyr (MK, 176). Häzir ol diňe birinji manysyny saklapdyr. “Argyş” sözi “kerwen” hem “ilçi, habarçy, hat” (MK, I, 122-123) manysynda gelen bolsa, häzir ol söwda edip, bir ýurtdan däne, galla getirmegi aňladýar.

Professional daralma bolanda, öňden ulanylyp gelýän sözlerden ylymlaryň dürli ugurlaryna degişli terminleriň ýasalanlygy göz önünde tutulýar. Mysal üçin, “sypat” sözünüň grammatiki termin hökmünde alynmagy şol sözün manysyny daraldýar. “Hemra” sözi aslynda pars dilinden geçen söz bolup, türkmençe “ýoldaş” sözünüň sinonimi bolup gelýär. “Hemra” sözi “ýoldaş” sözi tarapyndan çetleşdirilenden soň, ol diňe rus dilindäki “sputnik” sözünüň manysynda alyndy. Meselem: “Искусственный спутник Земли – Ýeriň emeli hemrasy”.

Awtomat – öz-özünden herekete gelýän stanok, maşyn. Şundan “awtomat” (ýarag) sözi emele gelipdir. Şuňa **professional daralma** diýmek bolar.

Sözün taryhy ösüş prosesinde ýa-da sözün kontekstde ulanylyşynda düşünjäniň semantik möçberiniň kiçelmegine **sözün manysynyň daralmagy** diýilýär.

“Kwas” öňki wagtda turşulyk (kislota) manysynda turşadylýan ähli içgileri aňladypdyr. Häzir ol içginiň diňe bir görnüşini bildirýär.

“Nemes” – “nemoý” sözünden rus dilinde gepläp bilmeýän ähli adamlara degişli ulanylypdyr, emma soňy bilen ol söz diňe Germaniýanyň ýaşajyjlaryna degişli bolup galypdyr.

“Poroşok” – un görnüşinde maýdalanan jisimleriň hemmesine degişli ulanylypdyr. Ol häzir dar manyda “derman” sözünüň manysynda ulanylýar: “**Poroşok** içdim”.

“Taýýarlamak” sözi “nahar bişirmek” manysynda gelende, onun manysy daralýar.

“Institut” – bu söz aslynda ähli edaralary aňladypdyr, emma ol söz häzirk wagtda dar manyda, ýagny okuw jaýy manysynda ulanylýar.

Türkmen dilinde birnäçe sözleriň aňladýan manylary wagtyň geçmegi bilen daralýarlar.

1. Öň birnäçe manyda ulanylýan sözler soňy bilen bir mana eýe bolýarlar.

“Gaýym” (a.ka:im) sözi üç hili many aňladypdyr: 1) dik, dik duran, ör boýuna galyp duran; 2) berk, pugta, mäkäm; 3) oýa, uklamaýan; gaýym bolmak – dik durmak; gaýym kylmak (eýlemek) – dikeltmek, berkakar etmek (TKES, 79).

Häzirki zaman türkmen dilinde bu söz, esasan, “ykjam” sözünüň manysynda gelýär. Meselem: “Ol işe **gaýym**”.

“Kazy” sözi iki hili manyda: 1) ýerine ýetiriji kanagatlandyryjy; 2) şerigat sudýasy (TKES, 164) manylary aňladyp gelipdir. Häzirki wagtda bu bütinleý diýen ýaly ulanylyşykdan düşüp galypdyr. Diňe onuň “şerigat sudýasy” diýen manysy saklanypdyr.

“Garyp” (a.gari:b) – 1) başga ýerden gelen ýolagçy, keseki, ýat, del, hiç kimi ýok: “garyp galmak” – ýeke galmak, öz ýurtda aýra düşmek; 2) malsyz, mülksüz (TKES, 83) ýaly manylarda ulanylýan bolsa, bu söz häzirki wagtda diňe ikinji manysynda (“malsyz, mülksüz”) gelýär.

“Derdeser” (p.derd-e ser) – 1) kelleagyry; 2) kynçylyk, azap, päsgel (TKES, 105) ýaly manylarda ulanylan bolsa, ol söz häzirki türkmen dilinde “alada, başagaýlyk” ýaly manylarda duş gelýär: Onuň “kelleagyry” diýen manysy ýitip gidipdir.

“Är” sözi türkmen klassyky edebiýatynyň dilinde “är, erkek, gerçek” ýaly birnäçe manyda gelýär. Meselem, “Ol ýerde **ärler** bar, görgül diýdiler” (Magtymguly). Emma häzirki zaman türkmen dilinde ol sözün manysy daralyp, esasan, “är-aýal” ýaly, jyns gatnaşygyny bildirýän söz şekilinde ulanylýar.

“Mert” (p.merd) sözi “adam, kişi, edermen, jomart” (TKES, 222) ýaly manylarda ulanylypdyr. Emma bu sözün häzirki zaman türkmen dilinde, esasan, “edermen” manysy saklanyp galypdyr.

2. Bir jynsdan bolan predmetleriň umumy ady şekilinde ulanylan sözler soňy bilen olaryň haýsy-da bolsa bir görnüşiniň adyny bildirip gelýär.

“Aş” – Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde “iýmit, nahar, tagam” ýaly giň manyda ulanylypdyr. Häzirki zaman türkmen dilinde onuň manysy daralyp, diňe içilýän aş manysynda gelýär. Meselem: “unaş, süýtaş” we ş.m.

“Bit” sözi Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde “bit, mite” (MK, I, 310) manylarynda ulanylypdyr. “Bit” sözünüň üsti bilen diňe adamyň biti aňlanylman, eýsem bugdaýa düşýän maýda möjege hem “bit” diýlipdir. Emma häzir oňa “mite” diýilýär. Ähtimal, “mite” sözünüň hem “bit” sözi bilen asyldaş bolmagy mümkin.

“Çeçek” sözi Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde “gül, çeçek” görnüşinde gülüň ähli görnüşlerini öz içine alýan bolsa, häzirki zaman türkmen dilinde “çeçek” sözi “peçek” görnüşinde üýtgäp, gülüň, has takygy meýdan otunyň bir görnüşiniň adyny bildirýär.

“Kokmak” işligi XVIII asyrdan Magtymgulynyň dilinde ulanylypdyr: “Bir gül **kokar** gözel ýaryň bagynda” (Magtymguly. Saýlanan goşgular, 56). Emma häzirki zaman türkmen dilinde ol işligiň manysy daralyp, diňe “Çilim **kükedýärmiň**”? ýaly azrak ýerde gabat gelýär. Ol söz aslynda hem işlik, hem at şeklinde ulanylypdyr. Häzir hem onuň at şeklinde ulanylyşy “ys-kok” diýen tirkeş sözde gabat gelýär.

“Hana” sözi pars dilinde “öý” manysynda ulanylypdyr. Emma bu sözüň türkmen dilinde ulanylyş çägi örän daralypdyr. Ol diňe “gözüň hanasy, suwuň hanasy” ýaly söz düzümlerinde ulanylyp, başga ýerde kän gabat gelmeýär. “Hana” sözüni türkmen dilindäki “öý, jaý” sözleri gysyp çykarypdyr. Ýöne ol türkmen dilinde söz ýasamaga gatnaşýar: “çaýhana, kitaphana”.

3. Öň umumy düşüňjani, hil-häsiýeti aňladýan sözler arhaizmleşip, ol diňe darajyk öwrümde özüniň asyly manysyny saklap gelýär. Mysal üçin, “eski” sözi Mahmyt Kaşgarlynyň diwanynda “köne” sözünüň manysynda ulanylypdyr (MK, I, 147). Emma türkmen dilinde “eski” sözüni “köne” sözi gysyp çykarypdyr. Ol diňe “esgi” görnüşinde fonetik taýdan üýtgäp, atlaşyp, bir zady süpürmek üçin ulanylyan köne matany aňladyp gelýär.

“Tün” sözi Mahmyt Kaşgarlyda “gije” diýlip terjime edilýär. “Bir gije ýatydym **tünüň** ýarynda” diýip, Magtymgulyda hem şu söz duş gelýär. Ol söz türkmen dilinde häzirki wagtda “garaňky” ýaly söz düzüminde güýçlendiriji kömekçi şeklinde dar manyda ulanylýar. Meselem: “**Tüm** garaňky”.

4. Käbir sözleriň ulanylyş çygry daralýar. Mysal üçin, “biçmek” sözi Mahmyt Kaşgarlynyň dilinde “kesmek, öldürmek...”

ýaly telim manysy bolup, köp sözleriň döremegine sebäp bolupdyr. “Pyçak” (<byçgy), “byçgy” ýaly sözleriň emele gelmeginde hem “biçmek” işligi gatnaşýar. Häzirki wagtda “biçmek” sözüniň ulanylyş gerimi bütinleý daralyp, ol diňe “geým biçmek” ýa-da “öküz biçmek” ýaly söz düzümlerinde duş gelýär.

5. Birnäçe sözler öň iki jyns üçin hem umumy bolsa, soňy bilen olaryň manysy daralyp, diňe bir jyns üçin ulanylyp başlaýarlar. Mysal üçin, “oglan” sözi hem “gyz”, hem “erkek” oglany bildirip gelipdir. Bulary tapawutlandyrmak üçin önlerinden “erkek” ýa-da “gyz” sözleri getirilipdir: “**gyz** oglan, **erkek** oglan”. Häzirki zaman türkmen dilinde “oglan” sözi erkek oglanlar barasynda ulanylýar.

“Börük” sözi teke dialektiniň mary gepleşiginde hem aýallaryň börügin, hem erkekleriň “tahýasyny” aňladýar. Emma teke dialektiniň ahal gepleşiginde “börük” diýip aýallaryň börüginde aýdylýar. Erkekleriňkä bolsa “tahýa” diýilýär.

“Uýa” sözi saryk dialektinde özünden kiçi gyz hem ogul jigilerine aýdylýar. Edebi dilde “uýa” sözi diňe özünden kiçi gyz doganyň barasynda ulanylýar.

6. Käbir önümlere ýasalan materialynyň ady geçip, umumy manyda ulanylýar. Mysal üçin, “kükürt” sözi hem gazylyp alynýan magdany aňladýar, hem ondan ýasalan önüme aýdylýar. Emma türkmen edebi dilinde bu sözüň soňky manysy üçin “otluçöp” ulanylýar. Şunlukda, “kükürt” sözi öz hakyky manysynda, ýagny gazylyp alynýan magdan manysynda gelýär.

7. Käbir sözleriň öz jemleýji giň manysy bolupdyr. Soňy bilen bu hili sözler konkretleşip, öňki aňladýan manysynyň belli bir bölegini aňladyp başlanýar. Mysal üçin, “mal”, umuman, eýelik edilýän zady (TKES, 207) aňladypdyr. Meselem: “dünýäniň maly”. Bu düşüňjä adamyň eýelik edýän ähli baýlygy girýär. Emma häzir “mal” sözüniň manysy birneme daralyp, ol köpräk oý haýwanlaryny (sygyr, goýun, geçi, we başg.) aňlatmak üçin ulanylýar.

“Dünýä” sözi hem şunuň ýaly. Türkmen klassyky edebiyatynyň dilinde ol “mal, hazyna, baýlyk” ýaly manylary aňladyp gelipdir. Meselem: “dünýädar (a.p.dunýa:da:r) baý, köp mally” (TKES, 114). Häzirki zaman türkmen dilinde “dünýä” sözi, köpräk, “älem, jahan” ýaly manylarda gelýär.

8. Öň köp mana eýe bolan sözleriň birnäçe manylary başga sözler bilen berlip, onuň haýsy-da bolsa bir esasy manysy saklanyp galýar. Bu ýagdaý, köplenç, beýleki dillerden geçen sözlerde duş gelýär. Mysal üçin, “mertebe” sözi (a.mertebe, ks.mera:tib) – dereje, orun, gat, etaž, gezek, gaýta (TKES, 222) ýaly manylary aňladyp gelipdir.

Häzir onuň “dereje” ýagny “abraý, sylag” manysy saklanyp, onuň beýleki manylaryny aňlatmak üçin başga sözler ulanylýarlar. Meselem: “Her et-hesip et, **mertebäňi** sakla”.

“Küsi” (a.kursi:) sözi öň türkmen dilinde telim manyda ulanylypdyr: 1) oturgyç, stul; 2) metjitlerde wagyz aýdyjylaryň kafedrası; 3) tagt; 4) wezipe; 5) asmanyň bir gaty; 6) merkez, paýtagt. Häzirki zaman türkmen dilinde “küsi” sözünüň aňladýan manylarynyň köpüsi arhaizmleşip, diňe ol “kreslo” sözünüň manysynda gelýär.

“Sim” (p.) üç manyda ulanylypdyr: 1) sim (prawoloka); 2) geçiriji (prowod); 3) kümüş. Häzirki zaman türkmen dilinde şunuň üçünji manysy ulanylyşykdan galypdyr. Onuň ýerini “kümüş” sözi tutupdyr. “Sim” bolsa inçe ýüp görnüşli metal önümi aňladyp gelýär.

Ýene bir mysal. “Diwan” sözi öň dört manyda ulanylypdyr: 1) ýygyny (şahyrlaryň goşgular ýygyny); 2) döwlet girdejisi we çykajysy ýazylýan depder; 3) depder; 4) kazyýet (sud), döwlet ýygyny, döwlet edarasy. (TKES, 108). “Diwan” sözünüň dört manysyndan häzirki wagtda, esasan, bir manysy, ýagny “ýygyny, eser” manysy saklanyp galypdyr. Beýleki manylary bolsa arhaizmleşip ýitip gidipdir. “Diwan” sözi käwagtlar “diwana” sözi bilen hem gatyşdyrylýar. Onuň “däli, akylyny ýitiren, derwüş” manysy bar. Çärjew şäheriniň golaýynda “Diwana bag” diýen toponimik at ulanylýar. Şol, hakykatda, “Diwan bagy” bolmaly. Şol ýerde ir wagtlar kazyýet, döwlet edarasy ýerleşipdir. Şonuň üçin hem “Diwan bagy” ady galypdyr. Emma soň “diwan” sözünüň emel, wezipe, edara ady arhaizmleşip, ol sözüň manysyna ters düşünişip ugrapdyrlar. Şondan hem “Diwana bag” ady galypdyr.

9. Käbir sözleriň jyns atlary bütinleý ulanylyşykdan galyp, olaryň diňe has at şekilinde saklanyp galandygyny görmek bolýar. Mysal üçin, “mesgut” (a.mes` u:d) “bagtly” (TKES, 223) sözi häzirki

zaman türkmen dilinde ulanylmaýar. Emma ol söz “Mesgut” görnüşinde familiýlarda häzir hem duş gelýär. Meselem: “Görnükli dilçi Wahyt **Mesgudow**”.

10. Gadymytürk dilinde “bagt, döwlet” manysynda ulanylan “kut\gut” sözi hem häzirki zaman türkmen dilinde duş gelmeýär. Ýöne onuň “gutly” görnüşinde ýasama söz bolup gelşi bar. “Gutly” sözi hem “Gutlymyrat”, “Gutly” ýaly adam atlarynda we “Gutly bolsun” ýaly durnukly söz düzüminlerinde saklanyp galypdyr. Bu hili sözleriň düşüp galmagy ýa-da manysynyň daralmagy jemgyýetdäki zerurlygynyň ýok bolmagy ýa-da başga sözleriň täsir etmegi bilen düşündirilýär.

11. Jemgyýetiň, durmuşyň ösmegi, üýtgemegi bilen dilde birtopar sözleriň ulanylyş çygry daralýar. Häzirki wagtda “çokaý, çaryk, owsar, howut” ýaly sözler çopanlaryň arasynda ulanylýan bolmasa, başga ýerde duş gelmeýär. Ol sözleriň çygry daralyp ulanyşykdan galyp barýarlar.

12. Semantik arhaizm netijesinde söz manysynyň daralyşyna duş gelinýär. Mysal üçin, “jowza” sözüniň asylyky manysy aý ady bolsa, ol häzirki türkmen dilinde many taýdan daralyp, diňe erbet yssy howany aňladýar.

Gadymtürki dilde “argyş” sözi hem birnäçe manyda (1. kerwen; 2) çapar; 3) hat habar) ulanylan bolsa, häzirki zaman türkmen dilinde onuň manysy daralyp, diňe “argyş çuwal” ýaly söz düzüminde saklanyp galypdyr.

13. Ýörite sözleriň (terminleriň, professional sözleriň) emele gelmegi arkaly sözleriň manysy duralýar. Mysal üçin, “san” sözüniň türkmen dilinde manysy giňdir. Emma ondan termin ýasalanda, ol diňe bir manyda ulanylýar, ýagny san söz toparyny aňladyp gelýär.

14. Sözleriň manysynyň daralmagy arhaizmiň önümidir. Mälim bolşy ýaly, ön giň manyda ulanylan sözleriň belli-belli manylary arhaizmleşip, onuň diňe bir manysy darajyk öwrümde saklanyp galýar. Soňy bilen onuň hem ýitip gitmegi mümkin. Mysal üçin, “malah” sözi pars dilinden geçip, “çekirtge” diýen manyny aňladýar. Göçme manyda ulanylanda, bu söz “köp zady” (TKES, 207) hem aňladýar. Şu sözün esasy manysy (“çekirtge”) türkmen dilinde bütinleý arhaizme öwürülipdir. Onuň diňe “köp zat”

manysynda ulanylyşy ärsary dialektinde gabat gelýär: “Ol diýeniň **malah** eken”. – Ol diýeniň köp eken.

“Tesbih” (a.tesbi:h) sözi häzirki zaman türkmen dilinde “tesbi” şekilinde aýdylýar. Ol iki manyda ulanylypdyr: 1) Hudaýy ýatlap, namaz, doga okamak; 2) şol dogalary okamak üçin ulanylýan ýüpe düzülen hünji ýa-da monjuk (TKES, 382). Şunuň iki manysy hem arhaizmleşipdir. Ýöne soňky wagtlarda “tesbi” sözünüň ikinji manysynda ulanylyşyna köpräk duş gelinýär.

15. Kābir sözleriň esasy manysy arhaizleşip, onuň goşmaça manysy saklanýar. “Býuro” sözi aslynda ýazuw stolunyň bir görnüşini aňladypdyr. Soň bolsa metonimiýa arkaly “ýolbaşçy gurama” manysynda ulanylypdyr. Hazirki zaman türkmen dilinde munuň soňky manysy saklanyp galypdyr.

16. Başga birnäçe sözlerde, munuň tersine, sözüň esasy manysy saklanyp, onuň ikinji manysy arhaizmleşip, ulanylyşykdan galypdyr. “Diwan” sözi iki manyda ulanylypdyr: 1) ýumşak oturylýan mebel; 2) öňki wagtda emeldarlaryň ýygnaýyşyň ýeri. Şu soňky manysy häzirki wagtda ulanylyşykdan galypdyr.

17. Kābir sözleriň manysy has daralyp, birinji-ikinci manylary ýitip, diňe üçünji manysy saklanyp galypdyr.

“Belet” sözi 1) şäher, yurt, oblast; 2) ýerli ilatdan bolan ýol görkeziji, ugradyjy; 3) habarly, bilýän ýaly manylary aňladyp gelipdir. Emma häzirki zaman türkmen dilinde onuň diňe üçünji manysy saklanypdyr: “Ýurdy **belet** çapar”.

18. Birnäçe ýagdaýlarda öň giň many aňladýan sözler beýleki sözler beýleki sözler bilen çalşyrylyp, bütinleý arhaizmlere öwrülýän halatlary hem seýrek däl. Mysal üçin, “argymak” sözi öň giň manyda ulanylypdyr, ol hem dag keýigini, hem bedew aty aňladypdyr (TKES, 30). Emma häzirki zaman türkmen dilinde “argymak” sözünüň iki manysy hem köneleşipdir.

Türkmen dilinde kābir sözler şol bir wagtyň özünde hem giň manyda, hem dar manyda ulanylýarlar. Mysal üçin, “jemgyýet” sözi, umuman, adamzat jemgyýetini aňlatmak bilen bir hatarda, kiçi edaralary, birleşikleri hem bildirýär. Meselem: “Awçylar jemgyýeti, weteranlar jemgyýeti”.

“Maslahat” sözi hem aslynda “malahatlaşmak, pikir alyşmak” ýaly umumy manyda ulanylypdyr. Emma soňky ýyllarda bu sözün manysy üýtgäp, belli bir toparyň ýygnaşygyny aňladýar. Meselem: “Ýaşulularyň XIII maslahaty”.

Söz manysynyň giňelmegi. Taryhy ösüş prosesinde sözün many möçberiniň ulalmagyna **sözün manysynyň giňelme**gi diýilýär.

Sözün manysynyň giňelmegi, köplenç, predmetleriň ýerine ýetirýän hyzmatlarynyň birliginden gelip çykýar. Iki predmetiň ýerine ýetirýän hyzmaty meňzeş bolsa, birinjiniň ady ikinjä geçýär. Mysal üçin, “atmak” sözi başda “ýaý atmak” manysynda ulanylan bolsa, soň ol “tüpeň atmagy” hem aňladypdyr. “Syýa” sözi aslynda hat ýazmak üçin ualnylýan gara reňkdäki suwuklygy aňladýan bolsa, ol indi dürli reňkdäki (gyzyl, ýaşyl, gök) hat ýazmak üçin ulanylýan suwuklygy bildirýär.

“Dürre” sözi hem aslynda iri malyň guýruk süňkünü aňladypdyr.

Şol bir wagtyň özünde ondan ýasalan “gamça” hem “dürre” diýlipdir. Şol hyzmaty ýerine ýetirýän beýleki materiallara hem “dürre” diýlip aýdylýar.

Gornüşi ýaly, “dürre” iri malyň guýruk süňkünden hem, ýüpden hem, çig hamdan hem bolup biler. Şolaryň hemmesiniň ýerine ýetirýän hyzmaty bir bolansoň, olaryň barysyna “dürre” diýilýär. Hatda “dürre” diýip rezinden bolan “dubinka” hem aýdylýar (URTS, I, tom, 1986, 299). “Dürre syýasaty”, ýagny zor salmak syýasaty şekilinde “dürre” sözi göçme manyda ulanylýar.

Söz manysynyň giňelmegi dilde örän giň ýaýran hadysa bolup, jemgyýetiň, ylmyň, medeniyetiň, önümçiligiň we tehnikanyň ösmegi netijesinde ýüze çykýar. Diliň sözlük düzümi durmuşdaky ähli özgerişleri bada-bat kabul edýär, olara özüçe at berýär. Ýöne jemgyýetde, tebigatda, ylymda we medeniýetde ýüze çykýan ähli täzelikleri görkezmek üçin täze sözler döretmeklik dil üçin ýeňil däl. Şoňa görä dil söz manysynyň giňelmegi arkaly zerur düşüňjeleri aňlatmaly bolýar. Bu ýagdaý dilde sözleri tygşytly ulanmaga, olaryň aňladyjylyk ukybynyň artmagyna kömek edýär. Munda öňden bar bolan sözün ulanylyşyk gerimi giňäp, şol kysymly başga predmetlere hem geçýär. Mysal üçin, “birleşik” sözi türkmen dilinde öň hem

bolupdyr. Ol adamlaryň ylalaşykly, dostlukly birleşigini aňladypdyr. Emma soňky döwürde “birleşik” sözi “gurama, jemgyýet, soýuz” manylarynda hem ulanylýar. Meselem: “Ýazyjylar birleşigi, daýhan birleşigi, ýaşlar birleşigi we ş.m”.

“Bitarap” sözi türkmen dilinde “hiç bir tarapa goşulmaýan” diýen manyda adam aragatnaşygynda ulanylypdyr. Emma onuň “hiç hili reaksiya bermeýän” (TDS, 99) we ýaňy-ýakynda ulanylyp başlan “bitarap döwlet” manysy soň ýüze çykdy. “Bitarap” sözünüň soňky iki manysy hem öňkiniň üstüne ýüklendi.

“Buýruk” sözünüň öňki manysy bilen bir hatarda, onuň “bir işi ýerine ýetirmek üçin häkimýet organlarynyň resmi tabşyrygy” (TDS, 112) diýen manysy hem bar. “Buýruk” sözi bir işi etmegi buýurmak, tabşyrmak manysyndan daşary, iş dolandyryş stiline “prikaz” sözünüň manysynda hem ulanylýar.

“Ýatýrmak” sözünüň manysy hem juda giňelipdir: 1) süýndirip, keserdip, uzynlygyna gysardan goýmak; 2) uka gidermek; 3) ormak, ýygmak; 4) içine salyp goýmak; 5) bes etdirmek, togtatmak, duruzmak.

“Açar” sözi asylky manysynda gulpy açmak üçin ulanylýan serişdäni aňladýar. Ýöne onuň manysy giňäp, maddy manydan abstrakt mana geçýär. Mysal üçin, “Şu gezekki Uly Döwlet maslahaty köp wagtlap garaşylýan ylmy problemalaryň **açaryny** berdi” (“Mugallymlar gazeti”, 5.01.98) diýen sözlemde “açar” sözi “ýol, tär” ýaly abstrakt manyda gelýär.

Söz manysynyň giňemegi onuň aňladýan predmetleriniň ulanylyş geriminiň giňelýänligi bilen baglanyşyklydyr. Mysal üçin, “guýy” sözi aslynda suw çykarmak üçin gazylyan çuň çukury aňladýan bolsa, soňra nebit çykarmak üçin burawlanyp gazylyan skwazinany hem aňladypdyr.

“Çörek” sözi aslynda tamdyrda ýapylýan tegelek çöregi aňladan bolsa, soňy bilen ol zawodynda bişirilýän çörekleriň ähli görnüşlerini (buhanka, güpbi, ýasy, ýagly, ýagsyz, bulka” önümleri we başgalary öz içine alypdyr.

“Harman” sözi ilki döwmek üçin üýşürilen galla hasylyny aňladypdyr. Soň ol sözün üsti bilen beýleki hasyllaryň (pagta, miwe

we başgalar) ýygnaýyp üýşürilen ýeri hem düşünilipdir. Meselem: “pagta harmany”.

“Ulag” – münmek hem-de ýük daşamak üçin ulanylýan eşek, at, düýe ýaly manyda aýdylypdyr. Emma tehnikaýyň ösmegi bilen ýüze çykan welosiped, motosikl, awtomaşyn ýaly serişdelere hem **ulag** diýilýär. Şeýlelikde, “ulag” sözünüň öz içine alýan görnüşleriniň sany artypdyr. Häzirki wagtda “transport” sözüne derek hem “ulag” sözi alynýar.

Sözleriň manysynyň giňelmegi jemgyýetiň, ylmyň, medeniýetiň ösüşi bilen aýrylmaz baglanyşykly bolup, öňki bir manyda ulanylýan sözler wagtyň geçmegi bilen ulanylyşyk gerimini giňeldip, täze-täze manylarda ýüze çykýarlar.

1. Öň ugurdaş predmetleriň bir görnüsini aňladýan sözler soňy bilen şol kysymly predmetleriň beýlekileri üçin hem ulanylýar. Mysal üçin, “degirmen” sözi asylyky manysynda el bilen aýlanyan, degirmeni aňladypdyr. Emma ol söz soňy bilen bugdaý üwemek üçin ulanylýan ähli degirmenleri (eşek degirmeni, suw degirmeni, elektrik degirmeni we başgalar) öz içine alyp, onuň manysy hem giňelipdir.

2. Käbir abstrakt sözleriň manysy hem ulanylyşyk gerimi giňelipdir. Mysal üçin, “göreş” sözi aslynda iki adamyň güýç synanyşmagyny aňladýan bolsa, ol häzirki wagtda has giň manyda ulanylýar: “synpy göreş, ideýa göreşi, parahatçylyk ugrunda göreş, hasyl ugrunda göreş”.

“Zähmet” sözünüň hem manysy giňelipdir. “Zähmet” sözi asylyky manysynda “ejir, azap, heläkçilik” ýaly manylarda ulanylan bolsa, soň ol söz hormat bilen tutulyp, zähmetiň ähli görnüşlerini aňladyp gelýär: “akyl zähmeti, fiziki zähmet”.

“Kerwen” sözi düýeleriň hataryny bildiren bolsa, häzir ol maşynlaryň we ş.m. tirkeşdirilen hataryny hem bildirip gelýär. Ol kortež (fr.kortege) – dabaraly ýöriş” manysynda hem ulanylýar.

3. Has atlar jyns at şekilinde ulanylyp, olar täze mana eýe bolýarlar. Mysal üçin, “Lukman” aslynda adam adydyr. Emma ol häzirki wagtda “wraç” sözünüň manysynda ulanylýar. Ol söz lukman we lukmanlar şekilinde ulanylyp, bütinleý täze mana eýe bolupdyrlar. Şol bir wagtyň özünde “Lukman” has at şekilinde hem ulanylýar.

“Babadaýhan” sözi hem has atdyr. Emma “biziň etrabymyzyň **babadaýhanlary**” diýlende, ol eýýäm täze mana eýe bolup, daýhan sözünüň obrazly aňlatmasy bolup gelýär.

4. Kâbir sözler öz hakyky manysy bilen bir hatarda, umumyrak manyda hem ulanylýarlar. Mysal üçin, “ene-ata” sözleri türkmen dilinde çaganyň, kakasynyň ejesine we kakasynyň kakasyna aýdylýar. Emma edebi dilde “Bu çaganyň **atasy, enesi** kim”? ýaly ulanylýar. Şunda ol “eje, kaka” sözleriniň manysynda gelýär.

Şunlukda, “ene-ata” sözleriniň manysy türkmen dilinde giňelipdir.

“Dogan” sözi hakyky öz manysynda gelende, bir eneden bolan gany bir dogany aňladýar. Emma ol söz soňky wagtlarda hormat goýmak bilen baglanyşykly islendik adama ýüz tutulanda hem ulanylyp biler: “Boýdaş: 1) boýý deň; 2) deň-duş.

5. Ylmyň, tehnikanyň ösmegi bilen baglanyşykly kâbir sözleriň ulanylyş gerimi giňäp, täze-täze terminler döreýärler. Mysal üçin, “gepleşik” diýen söz asylky manysynda iki ýa-da köp adamyň arasynda geçirilýän gürründeşligi aňladypdyr. Emma ol söz soňky döwürde başga manylarda hem ulanylyp başlapdyr: 1) özara düşünişmek; 2) ýerli gepleşik; 3) radio ýa-da telegepleşik ýaly manylary aňladyp gelýär.

6. Kâbir sözleriň göçme many aňlatmaklary arkaly olaryň manysy giňelýär. Mysal üçin, “akym” sözi aslynda suwuň akýan ugruny görkezýän bolsa, göçme manyda gelende, haýsy-da bolsa bir ylymdaky, döredijilikdäki ugry aňladýar. Meselem” “Ylymda dürli **akymlar** bolýar”.

7. ”Zer” pars dilinden geçen söz bolup, “tylla, altyn, gyzy” sözleriniň manysynda ulanylýar. Ýöne onuň asylky manysy häzirki zaman türkmen dilinde könelişipdir. Onuň ikinji manysy zeriň hem oňa çalymdaş beýleki materiallaryň ulanylyşy arkaly ýüze çykypdyr. Ol “Türkmen diliniň sözlüğünde” (1962) şeýle düşündirilýär: “2. gyzy, kümüş çayylan ýa-da şolardan reňk berlen sapak we ondan edilen nagys, bezeg”.

8. Sözün manysynyň giňelmegi öňki manysyny saklap, onuň daşyndan goşmaça many almagy arkaly hem bolup geçýär. Mysal üçin, “syn” sözi türkmen dilinde ir wagtlardan bäri ulanylyp gelipdir.

Ol birinji “synlamak, syn etmek, synyň oturmak, syn, synçy” ýaly manylarda ulanylypdyr. Emma soňky döwürde bu sözün semantik möçberi giňelip, rus dilindäki “obozreniýe, otzyw” ýaly sözleriň manysyny hem öz içine alýar.

9. Käbir sözleriň öňki manysy arhaizmleşip, täze many aňlatmak arkaly sözün manysy giňelýär. Mysal üçin, “köşk” sözünüň asylky manysy arhaizme öwrülip, onuň soňky täze manysy “köpçülik jaýy” has giňelip, öz gurluş aýratynlygy bilen tapawutlanýan, dürli ýygmanyşyklar geçirmek üçin niýetlenip salnan jaýlaryň hemmesine “köşk” diýilýär. Meselem: “Medeniýet köşgi. Ylymlar köşgi”.

10. Söz ýasaýjy goşulmalaryň hyzmatynyň giňelmegi arkaly hem sözün manysy giňelýär: “ýygnak, ýygym, ýygymçy”. Soňky wagtlarda “nama, şynas” ýaly söz ýasaýjy goşulmalaryň üsti bilen köp sanly täze sözleriň ýasalýanlygy, şunluk bilen ol goşulmalaryň ulanylyş gereminiň barha giňelýänligini görmek bolýar: “ynsannama, häsiyetnama, müberäknama, prezidentnama, gündogarşynas, türkışynas, magtymgulyşynas”.

11. Sözleriň manysynyň giňelmegi birsydyrgyn bolup geçmän, käbir manylaryň daralyp, käbir manylaryň bolsa giňelýänligini görmek bolýar. Başgaça aýtsak, sözleriň manysynyň giňelmegi ýa-da daralmagy çylşyrymly bolup, şol bir sözün mysalynda manylaryň giňelişini hem, daralyşyny hem görýäris. Mysal üçin, “surat” (a.su:rat) sözünüň iki hili manysy görkezilýär: 1) “ýüz, keşp, daşky görnüş. 2) nagyş, bezeg” (TKES, 348).

Emma şunuň ikinji manysy häzirki zaman türkmen dilinde arhaizmleşip, “nagyş”, “bezeg” sözleri tarapyndan gysylp çykarylypdyr. Şu babatda “surat” sözünüň manysy daralypdyr diýmek boljak. Şol bir wagtyň özünde “surat” sözünüň manysy häzirki zaman türkmen dilinde ep-esli giňelipdir. “Türkmençe-rusça sözlükde” (M., 1968) “surat” sözünüň dört hili manysy berilýär: 1) risunok, kartina, kartinka; illýustrasiýa, izobraženiýe; 2) portret, fotografiýa, fotokartočka; 3) wid, obraz; 4) surat

12. Sözleriň manysynyň giňelmegi meňzetme arkaly ýüze çykyp biler. Mysal üçin, “ýüpek” sözi, öz hakyky manysyndan başga-da, “pagta” sözünü aýyklar, şonuň bir sortuny aňladyp gelýär.

Meselem: “ýüpek pagta” söz düzümi aslynda “ýüpek ýaly pagta” şeklinde biziň aňmyzda ulanylyp, soň “ýüpek pagta” şeklinde gysgalan bolmagy mümkin: “... Inçe süýümlü **ýüpek pagta** ekilerdi” (“Türkmen gündogary”, 9.12.95) “Ýüpek ýol” diýen söz düzüminde şol ýoldan ýüpek daşalyanlygy üçin, şeýle at galypdyr.

Köpmanylylygyň çeper edebiyatda ulanylyşy. Epitetler çeperçilik serişdesi bolup, köp gaýtalanyp ulanylanlygy sebäpli, soňy bilen aýyklaýan adynyň ýerini tutýar. Mysal üçin, “ýalançy dünýä” diýip köp ulanylýar. Soňy bilen “ýalançy” sözi dünýäniň mydamalyk alamaty bolup galýar. Şeýlelikde, “ýalançy” diýlende, “dünýä” aňlanylýar:

“**Ýalançy**” beş gündür, öterin bilgin.

(Magtymguly. Bagyşla bizni).

“Biwepa” sözi hem, edil şunuň ýaly, “dünýä” sözünü çalşyryp gelip biler:

“**Biwepada** baş gün bolan şadyňa,
Aldanmagyn, ol gün düşer ýadyňa”.

(Magtymguly, Bagyşla bizni).

“Öýdäki” sözi öz “aýalyň” manysynda, “inçe bil” söz düzümi hem “gyz”, “söýgüli” sözleriniň manysynda gelip biler:

“Kowalaşdyň sanyňa,
Indi hile kowalaş.
Daşa gitse **öýdäki**
“**Inçe bile**” kowalaş”.

(“Türkmen gündogary”, 17.01.95).

“Ýel” sözüne derek “awara”, “ykmanda” sözleri ulanylýar (“Türkmen gündogary”, 21.01.95)..

Predmetiň ýerine ýetirýän esasy hyzmaty onuň adynyň ýerini tutýar:

“Teniň tiz gyzmaýar
Gysajyň gysmaýar,
Zol gelip gapydan
Algydar gyssaýar”.

(“Türkmen gündogary”, 17.01.95).

Şunda “gysaç” sözi – “diş”, “algydar” bolsa “ajal” manysynda gelipdir.

Düýp san atlaşyp, aýyklaýan sözünüň ýerini tutup gelýär.

Diýýärler **ýetmişde**

Howalaň pesleýär,

Göwünler isleýär,

Bogunlar ysmaýar.

(“Türkmen gündogary”, 17.01.95).

Guýy kim tarapyndan gazylan bolsa, şonuň ady geçip galýar.
Meselem: “Köseguýy”.

Guýynyň uzynlygy onuň ady bolup galýar: “Kyrgulaç”
 (“Türkmen gündogary” 21.01.95).

Ýeriň belentligi – pesligi esasynda ugur, tarap görkezýän sözler emele gelýärler. Mysal üçin, “ýokary” sözi “aşak” sözünüň antonimi bolup, ýeriň belent tarapyny aňladýar: “Suw **ýokardan aşak** akýar”.

Şu esasyda hem “ýokary” – günorta “aşak” demirgazyk sözleriniň manysynda ulanylýarlar.

“Ara” sözi iki sany predmetiň aralygyny görkezmekden başga-da, iki adamyň arasyndaky gatnaşygy hem aňladyp biler.
Meselem: “Onuň bilen **aram** ýok”.

Lingwistik metaforany edebiýatda ulanylýan metafora (troplar) bilen gatyşdyrmak bolmaz. Lingwistik metafora mydamalyk täze söz ýasaýar. Meselem: “adamyň **gözi**, iňňäniň **gözi**”. Ol predmetiň hemişelik ady bolup galýar. Emma edebiýatdaky metafora bir predmetiň obrazly göçme manyda aňladylmasydyr.

Ýar gelýär, **alma-nar** gelýär,

Görün, owsun atyp **goşa mar** gelýär.

(Aýdym).

Käbir sözler kontekstde gelende, göçme manyda ulanylýarlar: “...**Demime** degmedigine şükür edýän” (“Mugallymlar gazeti”, 13.11.95). “Tebigatyň her hili ýowuz-ýowuz **oýunlary** bar ahyryn” (şol ýerde). Birinji mysalda “dem” jan manysynda, ikinji mysaldaky “oýun” sözi başagaýlyk, külpet manysynda gelýär.

Ýüzüni kybla tarapa tutanda, önüň “ileri” bolýar, arka tarapyň bolsa “gaýra” diýlip atlandyrylýar. Şunlukda, bu sözleriň birnäçe manysy bar:

“İleri”: 1) öň; 2) günbatar (tarap); 3) “ileri tutmak” – gowy görmek; “işini ilerlemek” – işini öňe gitmegi.

“Gaýra”: 1) yz; 2) gündogar (tarap); 3) “gaýra tesmek” – yza gaýtmak; “gaýralamak” – peselmek, saglygyňy ýitirmek.

Dil sözleri tygşytlý ulanylýar. Tutuş söz düzümi üçin birje söz ýeterlik bolýar. Mysal üçin, “suw kadi” diýen söz düzüminiň birinji taýy “suw” bolup, ol aslynda “suw saklamak üçin ulanylýan” diýen sözleriň gysgalmagy netijesinde ýüze çykyldy. “Kir sabyn” diýen söz düzümi hem doly görnüşinde “kir ýuwmak üçin ulanylýan sabyn” bolmaly. Soň ol gysgalyp, “kir sabyn” görnüşine eýe bolupdyr.

Adamyň bedeniniň belli bir böleginiň ady şoňa saralýan, oralýan ýa-da daňylýan zadyň adyna geçýär. Mysal üçin, “kemer” parsça “bil, guşaklyk, guşak” (TKES, 173) manylaryny aňladyp gelýär. Şunuň “bil, guşaklyk” manysy ilkinji bolup, şol ýere guşalýan guşaga hem “kemer” diýip at berilýär.

“Kemer” sözi janly zatdan jansyz zada hem metonimiýa ýoly bilen geçip biler. Ol “dagyň ýapgydy” diýen manyda hem ulanylýar.

Ýaňsa almak arkaly hem sözleriň manysy giňelip biler. Mysal üçin, “oňarmak” işligi öz hakyky manysynda bir işi bitirmegi, gowy edip bejemegi we ş.m. aňladýar. Bu onuň oňalyly manysy. Emma bu söz ters manyda hem ulanylýar:

1. Oňardyň-ow! (gowy manyda).
2. Oňardyň-ow (ýaramaz manyda).

Sözleriň köpmanylylygy käbir sözlerde fonetik taýdan tapawutlandyrylyp hem aýdylýar. Mysal üçin, “öwürmek – çöwürmek” sözleri belli bir derejede many taýdan bölünüşlidirler. Köplenç, “çöwürmek” sözi geým bilen bagly ulanylýar: “Köýnegini çöwür”, “keleme” sözi bilen gelende, “kelemäni öwür” diýip aýdylýar. Ýöne bu düzgün hemme ýerde saklanmaýar: “Münbaşy şonda-da bir gezek kelemesini **çöwürüdi**” (S.Myradow. Saýgaklar).

Epitetler aslynda “ýaly, dek, kimi” sözsoňlary bilen ulanylýan deňeşdirmelerden gelip çykyldy:

Kä ýatsa-da, göçden galan **goş ýaly**,
Maşyn edinensoň, uçdy **guş ýaly**,
Gözýetime getirip ol daş ýoly
Toýlarda – **tüweleý**, ýolda **ýel boldy**.

(M.Garryýew. Degimsiz degim degse...).

Sözleriň göçme manyda ulanylmagy diňe bir şygryýetde däl, kyssa eserlerinde hem köp duş gelýär: “Ynha, ýazyň şeýle gözəl görnüşli paslynda al-elwan gülälikli giň meýdanyň ortasyndaky **ýaşyl donuny** ýapynan öwüşginli depäniň üstünde bir ýigit otyrды” (H.Derýaýew. Ykbal). “Emma Myrat aganyň samyrdy gürrüňleri keýpihon samyrdy – gürrüňler bolman, **daşky dünýäsinde ýanýan durmuş oduny içki dünýäsinde ölçerende**, onuň **ýangynynyň labyrdysyna** aýaly Orazsoltan eje ýagşy düşüniп, Myrat aganyň **ýanýan oduna** bile **ýanyşýardy**” (şol ýerde).

Ýokarky mysallarda bellenen sözler öz hakyky manylarynda däl. Olaryň manyсы giňäp, öz asyl manylaryndan daşlaşyp, göçme manylarda ulanylypdyr. Sözleriň göçme manylarda ulanylmagy çeper edebiyat üçin bahasyna ýetip bolmajak baýlykdyr. Ol baýlyk aňladyjylyk ukybynyň güýçlüligi, täsirliligi, obrazlylygy bilen häsiýetlenýär.

E D E B I Ý A T

Annanurow A. Diliň sözlük sostawy hakynda. Aşgabat, 1961.

Atanyýazow S. Türkmenistanyň geografik atlarynyň düşündirişli sözlügi. Aşgabat, 1980.

Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat: “Ylym”, 1969.

Babaýew K. Türkmen dilinde metaforalar we olaryň ulanylyşy. – Türkmen sowet dil biliminiň ösüşiniň käbir meseleleri. Aşgabat, 1972.

Babaýew K. Türkmen diliniň stilistikasy. Aşgabat, 1989.

Çöňňäýew Ý. Türkmen diliniň leksikasy. I bölüm. Aşgabat 1988.

Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen dili. Leksika Aşgabat: “Magaryf”, 1988.

Nazarow A. Polisemiýanyň omonimden tapawudy. – TSSR YA-nyň habarlary. Jemg.ylyml.seriýasy, 1971, № 5, 91-94 sah.

Nazarow A. Lingwistik metafora usuly bilen polisemiýanyň emele gelşi. – TSSR YA-nyň habarlary. Jemg.ylyml.seriýasy, 1972, № 2, 90-93 sah.

Nazarow A. Lingwistik metonimiýa usuly bilen pilisimiýanyň emele gelşi. – TSSR YA-nyň habarlary. Jemg.ylyml.seriýasy, 1972, № 4, 92-94 sah.

Nazarow A. Lingwistik sinekdoha usuly bilen polisemiýanyň emele gelşi. Türkmen sowet dil biliminiň ösüşiniň käbir meseleleri, 1972, 100-106 sah.

Nazarow A. Türkmen dilinde polisemiýa (kand.dis). Aşgabat 1974.

Nepesow G. Metaforanyň leksik- semantic häsiýetleri. – TSSR YA-nyň habarlary. Jemg.ylyml.seriýasy, 1976, № 2, 75-82 sah.

Nepesow G. Metaforanyň leksika – grammatiki häsiýetleri. – TSSR YA-nyň habarlary. Jemg.ylyml.seriýasy, 1976, № 3, 79-87 sah.

Nepesow G. Metaforanyň semantika – stilistik häsiýetleri hakynda. – TSSR YA-nyň habarlary. Jemg.ylyml.seriýasy, 1977, № 2, 62-70 sah.

Nepesow G. Metafora çeper diliň möhüm serişdesidir. Aşgabat, 1983.

Öwezow A. Türkmen dilinde sözüň we sözlük sostawynyň ösüşiniň ýollary. Aşgabat, 1989.

Öwezow A. Sözüň taryhy – halkyň taryhy. “Türkmen dili hem edebiýaty”, 1993, № 2.

OMONIMLER

Umumy maglumat. Manylary tapawutly sözleriň ses taýdan gabat gelmegine **omonimler** diýilýär. Sesleriň omonimiýasy hem goşulmalaryň omonimiýasy bolup biler. Omonim (gr. **homos** – birmeňzeş **onyma** – at sözlerinden) gelip çykydyr.

Omonimler barada türkmen dilinde ep-esli işler¹ edilen hem bolsa, bu meselede entek anyklanmaly zatlar az däl. Omonimler käbir işlerde dar manyda öwrenilse, başga birnäçe işlerde giň manyda seredilýär. Dilçileriň birnäçesi omonimleriň hatarynda omograflary, omofonlary, omoformalary, paronimleri hem öwrenýärler. A.Annanuw² omonimlere belli bir söz toparynyň içinde birmeňzeş aýdylýan dürli many aňladýan sözleri goşýar. A.Geldimyradow³ omonimleri giň möçberde derňeýär. Ol dürli söz toparlaryna deňişli bolan sözleri hem omonim hasaplaýar.

Omonimleriň döreýşi diliň ösüş taryhy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Birnäçe sözler fonetik we semantik üýtgeşmelere sezewar bolup, uzak döwrüň dowamynda bir-birlerine ýakynlaşýarlar. Bu meselede söz ýasaýjy goşulmalaryň, söz düzümleriniň we beýleki grammatiki şekilleriň hem täsiri bardyr. Leksik omonimleri döreýşi boýunça üç topara bölüp görkezmek boljak.

1. Etimologik omonimler.
2. Semantik omonimler.
3. Ýasama omonimler.

Etimologik omonimlere “burç I” we “burç II” deňişli bolup, birinjisi – tamyň burçuny, ikinjisi bolsa iýilýän burça aýdylýar. Şunuň soňkusy sanskrit sözünden bolup, gadymy türki ýazuw ýadygärliklerinde “myrç, murç” şeklinde ulanylypdyr. Soň “m” sesi “b” sesi bilen çalşyp “burç” görnüşine gelipdir we “tamyň burçy”

---

¹ Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat, 1669, 111-114 sah; Косаев М. Омонимы туркменского языка.

– В сб.: “Проблемы туркменской филологии”. Ашхабад, 1944, 19-25 стр. Көсәйев М. Poeziýada omonimleriň roly. – “Edebiýat taryhynyň käbir meseleleri” atly ýygynyda – Aşgabat, 1963, 190-200 sah..

² Annanuw A. Diliň sözlük sostawy hakynda. – Aşgabat, 1961, 88-89 sah.

³ Гельдымурадов А. Критерии определения лексических омонимов в туркменском языке. АҚД. – Ашхабад, 1971, 4 стр.

diýlendäki “burç” sözi bilen birmeňzeş aýdylyp başlapdyr.⁴ Ders I “(sapak) – ders II (dökün); myltyk I (tüpeň) – myltyk II (ýumşak, tagamsyz)”.

Semantik omonimler konwersiýa (sözleriň grammatiki manysynyň üýtgemegi) netijesinde we sözleriň köpmanylylygynyň dargamagy arkaly emele gelýärler: “göç I – göç II, goşa I – goşa II, bogaz I – bogaz II, keleme I (on iki sagatlyk suw nobaty) – keleme II (söz, gürrüň): öleň I (çemenlik ýer) – öleň II (gyz çykarylanda aýdylýan goşgy)”.

Ýasama omonimler söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen emele gelýärler: “ýaraş+yk I – ýaraş+yk II”.

Leksika-semantik taýdan omonimleri iki topara bölüp görkezmek boljak.

1. Doly omonimler.

2. Doly däl omonimler.

Bir söz toparyna deňişli bolup, esasy grammatiki formalary meňzeş bolan omonimlere **doly omonimler** diýilýär: “çiş I – çiş II”, “ýelken I (köwüşň bir görnüşi) – ýelken II (gäminiň bir görnüşi)”, “agaç I (daragt) – agaç II (uzynlyk ölçegi)”, “arka I (ýeňse tarap) – arka II (nesil dolanyşygy)”.

Dürli söz toparlaryna deňişli bolan omonimlere **doly däl omonimler** diýilýär: “oý I – oý II, aýry I – aýry II, ala I – ala II, sary I – sary II”.

Omonimleriň ýüze çykmagy sözleriň fonetik taýdan özgermegi netijesinde hem bolup geçýär: “bi:z” I (< bigiz) – “bi:z” II (< beýaz).

Käbir sözler bir-birine ses taýdan gaty ýakyn bolansoňlar, olar omonim şekilinde ulanylýarlar. Mysal üçin, “peýman” (p. peýma:n) sözi “äht, şertnama, wada, söz” ýaly manylary aňladýar. Peýmana (p. peýma:ne) bolsa “käse, piýala, ölçeg” we “ajal” (TKES, 291) ýaly manylary aýladyp gelýär. Soňkynyň gysgaldylyp: “**Peýma:ny** dolupdyr” görnüşinde hem ulanylmagy mümkin. Şonda olar omonim şekilinde duýulýarlar. Ýöne bu hili sözler paronimlere deňişli bolup,

---

⁴ Geldimyradow A. Görkezilen iş, 5 sah.

áýdylyşy hem ýazylyşy boýunça bir-birlerinden tapawutlanýan, ýöne tötänlik boýunça meňzeşräk áýdylýan sözlerdir.

Türkmen dilinde “peýda I – peýda II” şeklinde omonimler ýüze çykypdyrlar. Şularyň birinjisi parsça “peýda:” sözünden bolup “äşgär, görnüp duran” ýaly manylary aňladyp gelýär: “peýda etmek” (kylmak) – tapmak. “Joşar sen her sözi **peýda** eder sen” (MG) – TKES, 29. Ikinjisi bolsa arapça “fa:ide” sözünde bolup, “nep, gazanç” diýen düşüňjeleri aňladýar. “Nadanyň **peýdasy** özüne degmez” – Magtymguly (TKES, 291).

Manysy we áýdylyşy başga-başga bolan sözler fonetik özgerişlere sezewar bolup, birmeňzeş áýdylýarlar we omonimleriň ýüze çykmagyna sebäp bolýarlar.

Omonimleriň döremegi söz ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy arkaly hem emele gelip biler: “otag I – otag II”. Şularyň ilkinjisi ýaşalýan otagy aňlatsa, ikinjisi “otamak” işliginden emele gelipdir (“ota-g”).

Forma ýasaýjy goşulmalar morfologik taýdan goşulan sözleri bilen bitişip gidýärler, netijede, olaryň forma ýasaýjy goşulmadygy hem bilinmän galýar. Munuň özi genetiki taýdan baglanyşygy bolmadyk omonimleriň ýüze çykmagyna getirýär: “art I – art II”. Şularyň birinjisi “artmak, köpelmek, ulalmak, gazanmak” ýaly manylarda ulanylyp, gadymy türki ýazuw ýadigärliklerinde hem duş gelýärler. Emma bularyň ikinjisi “tämizlemek, aýyrmak, arassalamak” ýaly manylarda ulanylyp, aslynda “ary-” işliginden emele gelipdir. Onuň soňundaky “t” goşulmasy bolsa işligiň ýükletme derejesiniňkidir. Häzirki zaman türkmen dilinde ol goşulma düýp söz bilen bitişip galypdyr, “ary-” sözi bolsa işlik manysynda ýeke özi ulanylmaýar.

Fonetik taýdan üýtgemek zerarly köpsanly arap-pars sözlerinden omonimler emele gelipdirler: “laý I (<la:ý) – palçyk.laý II (<la:) – gat”.

Türkmen dilinde “abraý, mertebe” manysynda ulanylýan “dereje” sözi bilen “äpişge” manysynda gelýän “dereje” sözi hem omonim şeklinde ulanylýarlar. Soňky “dereje” sözi aslynda parsça “derçe” sözünden bolup, “der” – gapy, “-çe” bolsa kiçeltmegi görkezýän goşulmadyr. Kiçi gapa “derçe” diýlipdir. Soň bu söz

türkmen dilinde fonetik özgerişe sezewar bolup, söz ortasyndan “e” sesi artdyrylypdyr. “Ç” sesi bolsa açyklaşyp, “j” sesine öwrülipdir. Şunlukda, “abraý, mertebe” manysynda ulanylýan “dereje” sözünüň omonimi “dereje” (< derçe) emele gelipdir.

Pars dilinden geçen “han” (p.ha:n) sözi türkmen dilindäki emel adyny bildirýän “han” sözi bilen omonim bolup gelýär. Birinjisi “han” (p.ha:n) sözi “supra, saçak” manysynda ulanylýar. Ol “desterhan” sözünüň düzüminde hem gelýär, özbaşdak hem ulanylýar: “Ýagşy **han** päkize çanaklar bile” (Azady), (TKES, 415). Ikinji “han” sözi aslynda gadymy türki dillerinde ulanylan “kagan” sözünden gelip çykyppdyr (“kagan>ka:n>ha:n”). “Kagan” sözünüň gysgalmagy we başky “k” sesiniň “h” sesi bilen çalyşmagy netijesinde omonim ýüze çykyppdyr.

Türkmen dilinde degişmek, wäşilik etmek manysynda ulanylýan “hezil” (a. hezl) sözi bar. Şunuň bilen birlikde, keýp çekmek, lezzet almak, hezil edinmek manysynda gelýän “hezil” (a. hezz) sözi ulanylýar. Bu söz häzir hem ärsary dialektinde “hez etmek” ýaly aýdylýar. Ýöne edebi dilde ýokarky sözleriň ikisi hem fonetik taýdan üýtgäp, “hezil I – hezil II” görnüşinde omonim bolup galýarlar. Olaryň aslynda aýry-aýry sözler bolandygyny häzirki wagtda bilmek hem kyn.

Arap-pars sözleriniň öz içinde hem örän köp omonimleriň ulanylyandygyny, bu sözleriň türkmen klassyky edebiýatynyň dilinde häli-şindi duş gelýänligini ýörite bellemek gerek:

“Halk I (a. hala:ýyk) – bir ýurda degişli adamlaryň jemine aýdylýar.

Halk II (a.) – ýaratma, döretme.

Halk III (a.) – bokurdak.

Haly I (a. ha:li:) – boş, biderek, gury.

Haly II (p.ha:li:) – düşünme, aňma.

Ham I (p.) – bükük, egri, bükür.

Ham II (p. ha:m) – çig, bişmedik, biderek, boş. **Ham** hyýal – gury hyýal.

Ham III (p.ha:m) – eýlenmedik deri”.

“Abyr I (a. a:bir) – ýolagçy, ötepçi, ýoldan geçýän.

Abyr II (a. a:bir) – oňat ysly maddalaryň biri.

Aýn I (a.) – göz, göreç.

Aýn II (a.) – arap elipbiýiniň on sekisizinji harpy.

Bar I (p. ba:r) – ýük.

Bar II (p. ba:r) – miwe, hasyl.

Bar III (p. ba:r) – gezek, gaýta.

Bat I (p. ba:d) – ýel, şemal.

Bat II (a.bat) – ördek.

Bat III (p. ba:d) – bolsun.

Hal I (a. ha:l) – ýagdaý.

Hal II (a. ha:l) – meň.

Hal III (a. hall) – çözme, açma”.

Omonimleriň döremeginde beýleki dilleriň täsiri güýçlüdir. Türkmen sözleri beýleki dillerden geçen sözler bilen meňzeş aýdylyanlygy üçin, omonimler ýüze çykýarlar. Mysal üçin, pars dilinden geçen “bag” sözi bilen türkmen dilindäki “bag” (ýüp) sözi omonim bolup gelýärler. Birinji “bag” sözi “çarbag” sözüniň düzüminde gelip, seýil bagyny aňladýar, şol bir wagtyň özünde “bag” sözi ýekelikde ulanylyp, türkmeniň öz sözi ýaly bolup gidipdir. Ikinji “bag” sözi bolsa bir zady daňmak üçin ulanylýan ýüpi aňladýar. “Baglamak” sözi hem şundan emele gelipdir.

Omonimleriň birnäçesi deňişli fonetik özgerişlere sezewar bolup, soňluk bilen bir-birlerine meňzeşlenipdirler. Mysal üçin, pars dilinden geçen “sa:r” sözündäki uzyn çekimli türkmen dilinde “sar” (guşuň bir görnüşi) diýlip, gysga çekimli bilen çalşyrylypdyr. Şunuň netijesinde, ol türkmen dilindäki “sar” sözi bilen omonim bolup gelipdir. Soňky “sar” sözi türkmen dilinde “berklik, çydam, gaýrat” ýaly manylarda ulanylýar: “**Sarym** gaçypdyr”.

Aslynda dürli hili ýazylyp, dürli hili aýdylyan sözler türkmen diliniň fonetik kanunlaryna uýgunlaşyp, aýdylyşy boýunça meňzeşlenipdirler we omonimleriň ýüze çykmagyna sebäp bolupdyrlar:

a:hyr (a.) > ahyr (soňy, gutaran ýeri)

a:hu:r (p.) > ahyr (mala ot berilýän enjam).

Şu sözleriň ikisi hem türkmen dilinde birmeňzeş aýdylyp, omonimleriň hataryny düzýärler. Arap dilinden geçen “safar” – aý

ady we “safar” – ýöriş, syýahat sözleriniň türkmen dilinde omonim bolşy hem şeýledir.

“Peşana I” hem “peşana II” sözleriniň-de omoni bolşy şunuň ýalydyr. “Peşana I” sözünüň asly “pişany” (p. pi:şa:ni) – maňlaý, alyn sözünden bolup, soň “peşa:na” görnüşinde üýtgäpdir. “Peşana II” sözi “peşehana” (p. peşe – çebyn, hana – öý) sözünden gysgalyp emele gelipdir. Şunlukda, bütinleý başga hili aýdylýan sözler fonetik özgerişlere sezewar bolup, ikisi birmeňzeş aýdylýp, omonimlere öwrülipdir.

Omonimleriň hataryny emele getirmäge rus sözleri hem gatnaşýarlar: “hor I (arryk) – hor II (aýdymyň bir görnüşi); gaz I (guş) – gaz II (ýangyç); bal I (ba:l) – bal II (ball); port I – port II”.

Semantik omonimlere siňe seretseň, olaryň manylarynda umumylygyň barlygyny duýmak bolýar. Bular dürli söz toparlarynyň arasynda hem ýüze çykýar, belli bir söz toparynyň içinde hem düş gelýär.

Dürli söz toparlarynyň arasynda:

oý I (işlik) – oý II (at),
köw I (işlik) – köw II (at),
gök I (sypat) – gök II (at),
beýik I (sypat) – beýik II (at),
pökgi I (sypat) – pökgi II (at),
sary I (sypat) – sary II (sözsoňy).

Bir söz toparynyň içinde:

ogşamak I (öpmek) – ogşamak II (meňzemek),
agyry I (kesel) – agyry II (alada),
ogşuk I (iki ýaşyň içindäki düýe) – ogşuk II (posa),
piti I (nahar bişirilýän enjam) – piti II (nohutly çorba),
ders I (dökün) - ders II (sapak),
biç I (kesmek, ölçemek) – biç II (önelgesini aýyrmak),
sapak I (ders) – sapak II (ýüplük),
ös I (köpelmek, ulalmak) –ös II (öwürmek),
derek I (at) – derek II (ýerine).

Konwersiýa arkaly omonimleriň ýüze çykmagy türkmen dilinde örän giň ýaýrapdyr. Mysal üçin, “gyzyl” sözünüň üç hili manysy bar. 1. gyzyl (sypat), 2. gyzyl (altyn), 3. döwölüp alnan

bugdaý. Şular bir-birlerinden düýpli tapawutlanýarlar, olar hem many taýdan, hem grammatiki taýdan aýry-aýry sözler (omonimler) şeklinde ýüze çykýarlar. Şeýle mysallary başga-da getirmek mümkin: “göç I – göç II, jolk I (ses aňladýan söz) – jolk II (at)”: “Uzak günläp **jolkda** geze-geze şatysy ýeten Tırkeş akgam her näçe çytraşsa-da, ony argynlyk basyp, birhili sölterip-myltaryp barýan ýaly” (“Edebiýat we sungat” 16. 10. 98). Emma bulary substantiwleşip gelen sypatlar bilen gatyşdyrmak bolmaz. Mysal üçin “Üzümiň **gyzlyndan** çek” diýende, “gyzyl” diýen sypat doldurgyç bolup gelipdir. Bu ýerde täze söz ýasalmaýar. Şonuň üçin omonim hem bolup bilmeýär.

Omonimler asyl ýa ýasama sözden gelýänligine garap iki topara bölünýär:

1. Asyl omonimler.

2. Ýasama omonimler.

Asyl omonimler asyl sözlerden bolup gelýärler:

Aý I – planeta.

Aý II – ýylyň bir bölegi.

Jaý I – öý, otag.

Jaý II – laýyk, makul.

çaý I – içilýän çaý.

çaý II – uly jar.

“**Çaý** daşyp, düzge düşdi” (Magtymguly. Bagyşla bizni).

Al I – gyzyl reňk.

Al II – hile, mekirlik.

Sag I – sagdyn.

Sag II – “çep” sözünüň antonimi.

Sag III – işlik.

Ýasama omonimler ýasama sözlerden bolýar:

Aýlaw I – töwerek, halka.

Aýlaw II – ippodrom.

Aýlyk I – bir aýlyk möhlet.

Aýlyk II – zähmet haky.

Aýry I – bölek, başga.

Aýry II – iki örküçli düýe.

“Sadadan pähimli gep **uruşlary**,
Il-güne ýat bolar hun **uruşlary**”.

(“Türkmen gündogary”, 18. 11. 95).

Dökün I – at.

Dökün II – işlik.

Bagly I – daňylgy.

Bagly II – bagly, bakjaly.

Siňek I – at.

Siňek II – sypat”.

Omonimleriň bir tarapy – asyl, ikinji tarapy ýasama hem bolup biler: “asyl – asyl” (< as – yl).

Omonimler leksika – grammatiki aýratynlyklary boýunça hem toparlara bölünýärler:

Leksik omonimler. Bular aýry-aýry meňzeş aýdylýan sözlerden emele gelýärler.

“Ders I – dökün.

Ders II – sapak.

Saç I – at.

Saç II – işlik.

Çat I – işlik.

Çat II – çat açmak.

Leksika-grammatiki omonimler. Bularda leksika bilen bir hatarda grammatika hem gatnaşýar.

Gara I – sypat.

Gara II – işlik.

Ýara I – at.

Ýara II – işlik.

Frazeologik omonimler. Durnukly söz düzümleri bilen erkin söz düzümleriniň omonim bolup gelşine köp düş gelinýär. Mysal üçin, “Elim degenok” diýen durnukly söz düzümi türkmen dilinde “Wagtym ýok” diýen manyny aňladýar. Şol bir wagtyň özünde “Elim degenok” öz asylky manysynda hem ulanylýar. “Garşy çykmak” diýen söz düzümi erkin hem durnukly bolup biler. Ol asylky manysynda bir tarapa ýönelmegi aňlatsa, durnukly söz düzümi bolup gelende, biriniň pikiriniň tersine gitmegi bildirýär.

Morfologik omonimler. Belli morfologik kategoriýalarda sözleriň arasynda meňzeşlik ýüze çykýar. “Ýagşy” diýen sypat bilen “Garyň **ýagşy** güýçli” diýendäki “ýagşy” sözüniň (ýagşy<ýagyş+y) meňzeş gelmegi şuna mysal bolup biler. “Gurbanlyk I – Gurbanlyk II” sözleriň manysynda hem tapawut ýüze çykýar.

Omonimleriň döreýiş çeşmeleri. Türkmen dilinde omonimleriň ýüze çykmagynda aşakdaky çeşmeleriň gatnaşýandygyny bellemek mümkin.

1. Omonimleriň döremegi sözleriň manysynyň bölünişmegi bilen baglanyşyklydyr. Öň bir manyda ulanylýan sözler soňy bilen köp manyda ulanylyp başlaýarlar. Wagtyň geçmegi bilen olaryň manysyndaky baglanyşyk ýitiberýär. Soň olar omonim şekilinde duýulýarlar.

“Oý I – çukur, peslik.

Oý II – pikir, paýhas.

Dag I – geografik düşünje.

Dag II – tagma, köýük.

Göz I – adamyň gözi.

Göz II – çeşme.

Gürle I – ses etmek.

Gürle II – geplemek”.

“Başlyk” sözi hem “Türkmen diliniň sözlüğünde” (1962) omonim şekilinde berlipdir. Ýöne şunuň aňladýan manylarynyň arasynda many baglanyşygyň barlygy duýulýar.

“Başlyk I – Maslahatyň, ýygnagyň, guramanyň, edaranyň we ş.m. ýolbaşçysy.

Başlyk II – aýakgabyň gonç bilen burun aralygynyň ýüz tarapy.

Başlyk III – plaş we ş.m. daşky geýimiň kellä geýilýän bölümi” (TDS, D 81-82).

2. Meňzeş goşulmalaryň goşulmagy bilen hem omonimler emele gelýärler:

“Oý + luk I – peslik.

Oý + luk II – geýim”.

3. Fonetik özgerişlere sezewar bolmagy netijesinde omonimler döreýärler. Mysal üçin, “dil” aslynda pars sözi bolup “ýürek” diýmekdir, “til” bolsa nusgawy edebiyatymyzyň dilinde

biziň sözleýän dilimizi aňladýar. Soňy bilen bu iki söz (“dil” we “til”) fonetik özgerişe sezewar bolup, ikisi birmeňzeş aýdylyp başlapdyrlar.

4. Omonimleriň baýlaşmagynda beýleki dillerden (arap, pars, rus...) alnan sözleriň hem ähmiýeti uludyr:

Gazal I (a. gaza:l) – keýik, jeren.

Gazal II (a.) – goşgy, şygry.

Gaýyp I (a. gaýb) – ýaşyryn, gizlin.

Gaýyp II (a. ga:ib) – ýokluk, ýitirim bolma.

Gala I (a. kal:a) – berkitme, goranyş.

Gala II (p. gala) – närahatlyk, ynjalyksyzlyk.

Galyp I (a. ga:lib) – ýeňiji, üstün çykan.

Galyp II (a. ga:lib) – köp, köplenç.

Jenan I (jina:n) – jennet, behişt, ýçmag.

Jenan II (a. jena:n) – ýürek, göwün.

Garra I (a. gyrra) – ulumsy, tekepbir.

Garra II (a.) – her kamary aýyň birinji günü.

Garra III (a. garra:) – parlak, şöhleli, çeper.

Garyp I (a. gari:b) – başga ýerden gelen, keseki.

Garyp II (a.) – “Şasennem-Garyp” dessanynyň gahrymany.

Pars diliniň üsti bilen geçen omonimlere hem köp duş gelinýär:

Dam I (p. da:m) – duzak, gapan, tor.

Dam II (p. da:m) – eldeki haýwan.

Damak I (p. dama:e) – burun, beýni, keýp.

Damak II – bokurdak.

Damak III – iýmit, owkat, nahar.

Daman I (p. da:men) – syn, etek.

Daman II (da:ma:n) – gadyr bilýän, hormat edýän.

Sal I (p. sa:l) – 1) ýyl; 2) ýaş.

Sal II (sa:l) – derýadan geçmek üçin ulanylýan biri-birine baglanan agaç ýa-da gamyş.

Rus diliniň üsti bilen geçen sözler hem omonimleriň hataryny artdyrmaga kömek edipdir.

Köpük I – süýdün köpügi.

Köpük II – копейка.

Bar I – iýip-içilýän ýer.

Bar II – bir zadyň barlygy.

Syr I – iýilýän önüm.

Syr II – “syrmak” sözünden.

Omonimleriň çeper edebiýatda ulanylyşy. Omonimleriň çeper edebiýatda diliň çeperçilik serişdesi hökmünde giňden ulanylýanlygyny aýtmak gerek. Bu aýratyn hem şygryýetde köp duş gelýär. Mysal üçin, “Gözleň **baka** bilmez gözlerim **baka**” (Ahmet Mämmedow – “Edebiýat we sungat” 7.11.92) diýen setirde “baka” sözleriniň birinjisi – hal işlik, ikinjisi bolsa sözsoňudyr.

Aşakdaky mysalda hem “gözel” sözüniň omonim şekilinde dürli söz toparlaryna degişli edilip ulanylyşyny görmek bolýar:

“**Gözel** atly **gözel** bolýan bolsady,

Meniň saýlan **gözelim** gözlerime öwrülip,

Gözel dünýä bakardy”.

(Ahmet Mämmedow. “Edebiýat we sungat” 7.11.97).

Omonimler söz ýasaýjy hem söz üýtgediji goşulmalaryň gatnaşmagy bilen emele gelýärler:

“Aman çykdyň düşen **ýaradan** indi,

Ömürden eçilýär **ýaradan** indi,

Bilmändirin şeýle owadan indi.

Çöküp barýan iňrikler hem şamlar, heý”.

(“Edebiýat we sungat” 12.12.97).

Omonimler goşgy setirlerinde ulanylanda, kapyýa gözlemek zerurlygy aradan aýrylyp, şol bir sözler setirleriň ahyrynda gaýtalanyp gelýärler. Olar birmeňzeş aýdylyp, birmeňzeş ýazylsalar hem, hersi dürli-dürli many aňladýan бүтінлеý аýрыбаşга sözlerdir. Ol sözleriň bir bentde jemlenmegi şygryň çeperçiligini has ýokary göterýär:

“Näme tapsa, salyp sanlyja **bende**,

Meňzeşdi az suwa gurulan **bende**,

Kişi göwni üçin aýtmazdy **bende**,

Öz sözi göwnüne jaýdy” diýerler.

(Italmaz Akmyradow. “Edebiýat we sungat” 23.01.98).

Türkmen dili omonimlere şeýle baý bolansoň, şahyrlar şygryýetde omonimleriň ummanynda ýüzýärler, olardan çeperden-çeper täsin çemen baglaýarlar:

Ata-babalaryň yzyn **çalardy**,
Wagtyndan öň saç-sakgaly **çalardy**.
Gara gazma özüçeräk **çalardy**,
Söz tagamyn çyndan duýdy” diýerler.

(Italmaz Akmyradow. “Edebiýet we sungat”, 23.01.98).

Dilde omonimleriniň ulanylmagy (bir ýandan, omonimler bilen sözleriň köpmanylylygynyň degşirilmegi, ikinji ýandan, sözleriň göçme manyda getirilmegi, üçünji ýandan, çeperçilik serişdeleriniň giňden çekilmegi) goşgy setirleriniň gözelligini, täsirlilikini juda artdyrýar:

Türkmen, bu gün ýl çalyppdyr **arkaňa**
Guwanyber şejeriňe – **arkaňa**.

(Atamyrat Atabayew. “Edebiýat we sungat”, 13.02.98).

OMOGRAFLAR

Umumy maglumat. Omograf (gr. **homos** – birmeňzeş – **grapho** ýazýaryn) ýazylyşy meňzeş, aýdylyşy başga sözlerdir. Omograflar käbir işlerde omonimleriniň bir görnüşi hökmünde hem alynýar. Hakykatda, omonim bilen omograf bir zat däl. Omonimleriniň aýdylyşy hem ýazylyşy meňzeş, omograflaryň bolsa ýazylyşy meňzeş bolup, aýdylyşy başgadyr. Olary deňeşdirip görmek bolar.

Omonimler:

at I
at II
it I
it II
çat I
çat II
gat I
gat II

Omograflar:

at – a:t
ýat – ýa:t
gal – ga:l
sal – sa:l
ýal – ýa:l
bar – ba:r
bat – ba:t
baş – ba:ş.

Omograflaryň döreýiş çeşmeleri. Omograflaryň döremeginiň dürli sebäpleri bolup biler.

1. Meňzeş sözlerde çekimli sesleriň gysga – uzyn aýdylmagy omograflaryň ýüze çykmagyna sebäp bolýar: Bu hili sözlerdäki uzynlyk dürli esasyda emele gelýär:

a) Arap sözlerinde çekimlileriň gysga – uzyn aýdylmagy bilen baglanyşykly omograflar ýüze çykýarlar: jahyl (a. ja:hi:l) – akmak, nadan; tejribesiz we jahyl (ja:hi:l) – ýigit (TKES, 123). syrat (a. sirat:t) – 1) ýol, 2) köpri we syrat (a. si:ret) – gylyk-häsiýet, ahlak, moral (TKES, 353).

b) Beýleki dillerden giren sözler türkmen sözleri bilen omograf şekilinde ulanylýarlar:

bak – ba:k (r. bak)

bat – ba:t (p. ba:d)

dal – da:l (a. da:l)

bal – ba:l (< ball fr. pökgi, şar).

ç) Çekimlileriň gysga – uzyn aýdylmagy netijesinde sözleriň manysy bölünişýär:

syp – sy:p,

duran – dura:n,

usul – usu:l.

d) Omograf hökmünde ulanylýan sözleriň biri fonetik özgerişlere sezewar bolup, uzynlyk alýar we gysgalan görnüşinde ulanylýar:

dur – du:r (<durur);

getir – geti:r (<getirer);

ýatyr – ýaty:r (ýatyrar);

bitir – biti:r (<bitirer).

e) Kâbir işlik formalary düýp sözler bilen omograf şekilinde ulanylýar:

doga (<dog+a) – doga.

2. Basym bilen baglanyşykly hem omograflar emele gelýärler:

a) Ýokluk görkezýän “-ma, -me” goşulmasy basymy öz üstüne geçirmeýär:

çatma – ça`tma,

depme – de`pme,

gurama – gura`ma,

gezme – ge`zme,

dolama – dola`ma,

dograma – dogra`ma,

doňdurma – doňdu`rma,

döwme – dö`wme.

b) Işligiň buýruk galypynyň 2-nji şahsynda ulanylýan “-gyn, -gin, -gun, -gün” goşulmasy basymy öz üstüne almaýar.

düzgün – dü`zgün,

sürgün – sü`rgün,

azgyn – a`zgyn,

ýazgyn – ýa`zgyn.

ç) Kem işlik goşulmasy basymy geçirmeýär.

düzdi – dü`zdi.

3. Arap ýazuwynda ýogyn hem inçe çekimliler tapawutlandyrylman ýazylýar. Aşakdaky setirlerde şol esasyda omograf ýüze çykydyr:

Ýar ýaryny, ýarym, **söýen** ýaraşyr,

Gel bir zaman bize **söýen**, ýaraşyr,

Diýseň: “Nesimi dek **soýan** ýaraşyr.

Herne kylsaň ygtyýaryň alyna.

(Seýdi, “Saýlanan eserler”).

Omograflaryň çeper edebiýatda ulanylyşy. Çeper edebiýatda omograflar çeperçilik serişdesi hökmünde giňden ulanylýar:

Daşyňyzdan aýlanaýyn,

Da:şyňyzdan aýlanaýyn.

(Kerim Gurbannepesow. Toprak).

Şu setirleriň diňe bir çekimlisiniň gysga – uzyn aýdylmagy bilen olaryň aňladýan manysy бүтінleý üýtgäp duruberýär. Awtor türkmen diliniň şu aýratynlygyndan ussatlarça peýdalanmagy başarypdyr.

Näme etseň, çyndan etgin, **tosla`ma**,

Uzaga gitmeýär ýalan – **toslama**.

(Gurt Näzliýew, “Edebiýat we sungat”, 13.03.98).

Bu mysalda “tosla`ma – toslama” sözleri basym taýdan tapawutlanypdyrlar. Ol birinji ýagdaýda işlik bolup gelýär, ikinji ýagdaýda bolsa at şekilinde ulanylýar. Ýazyjy omograflardan ussatlyk bilen peýdalanmagyň hötdesinden gelip bilipdir. Munuň özi pikirini sagdyn hem çeper beýan edilmegine sebäp bolupdyr.

Aşakdaky goşgy setirlerinde hem omograflardan ýerlikli peýdalanylyşyny görmek bolýar:

Nan – iň uly sowgatdy.

Tutdurmajak tez **atdy**.

... Gije geçdi, daň **atdy**.

Şol – iň belent buşlukdy.

(K. Gurbannepesow. Toprak).

Türkmen halk aýdymlarynda omograflaryň çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylýan ýerlerine köp duş gelinýär.

Baglarda gyzył **alma**,

Ýañagy gyzył **alma**,

Ajala kän ýalbardym:

“Janym al – ýarym **alma**”.

Ýene bir mysal:

“Gijeler, gijeler, **aýdy`ň** gijeler,

Nirde meniň ýarym, **aýdyň**, gijeler.

(Halk aýdymy).

OMOFONLAR

Umumy maglumat. Omofoonlar (gr. **homos** – birmeňzeş, **phone** – ses) aýdylyşy meňzeş, ýazylyşy dürli bolan sözlerdir. Birmeňzeş aýdylyp, dürli hili ýazylyýan sözler aşakdaky ýaly emele gelýärler.

Omofoonlaryň döreýiş çeşmeleri.

1. Çekimli sesleriň artdyrylmagy netijesinde dürli hili sözleriň aýdylyşynda meňzeşlik ýüze çykýar:

yşyk – yşk (yşyk),

gyryk – gyrk (gyryk),

pylan – plan (pylan),

erik – erk (erik).

2. Käbir sözleriň manysyny tapawutlandyrmak maksady bilen çekimli sesi düşürilip ýazylyar, emma sözleýiş dilinde, barybir, bu düzgün saklanmaýar – olaryň ikisi hem birmeňzeşräk aýdylýar:

gowurak – gowrak (gowurak),

gowulyk – gowluk (gowulyk),

durulyk – durluk (durulyk).

3. Arap dilinden geçen sözler bir-birlerine ýakynrak bolmaklaryna görä omofonlaryň döremegine sebäp bolup biler. Mysal üçin, “rakyp” (a. raki:b) sözünüň “duşman” manysy bar. Emma türkmen dilinde “rakyp” sözi “dost, ýoldaş, hemra” manysynda hem ulanylýar. Şuňa äňedeniňde “rakyp” sözünüň ilkinji manysy “rapyk” (a. rafi:k) sözünden gelip çykypdyr diýmäge esas berýär. Ýöne munda “rapyk, rakyp” görnüşinde metateza hadysasy ýüze çykyp, “rakyp” we “rapyk” sözleriniň birmeňzeş aýdylmagyny üpjün edipdir.

4. Arap we pars dillerinden geçen aýry-aýry sözleriň birmeňzeşrak aýdylmagy netijesinde omofonlar emele gelýärler. Mysal üçin, “Suhan I” (p. sohan) – söz, gep we “suhan II” (a. subha:n) – şöhrat, öwgi, Hudaýyň epiteti (TKES, 349) ýaly manylarda ulanylýarlar. Olaryň aslynda aýry-aýry sözlerdigine, dürli hili ýazylýandygyna garamazdan, omofonlar şekilinde ýüze çykýarlar.

5. Pars dilinden geçen “sut//süýt” (p. su:d) sözi hem türkmen dilinde fonetik taýdan üýtgäp, türkmen dilindäki “süýt” sözi bilen omofonlaryň hataryny düzýär:

“süýt – sud” (süýt).

Süýde berip, ýygar maly.

(Zelili).

“Süýthor” sözünüň birinji bölegi hem “sut” (<sud) sözünden bolup, onuň aýdylyşy, hatda ýazylyşy hem türkmen dilindäki “süýt” (içilýän) bilen meňzeşlenip gidipdir.

6. Rus dilinden geçen “sud” sözi hem fonetik taýdan üýtgäp, “süýt” görnüşinde aýdylýar. Meselem: “**Süýt**-gatyk diýip süýräp ýörmeseler bolýar”. Şeýlelikde, rus dilinden geçen sözleriň hasabyna çekimli sesleriň çalyşmagy netijesinde omofonlar emele gelýärler.

güp – куб (güp),

küpe – купе (küpe),

ütük – уют (ütük),

süýt - суд (süýt),

gurjak - кружок (gurjak).

7. Dymyk çekimsizleriň açyklaşmagy netijesinde rus dilinden geçen sözlerde fonetik özgeriş ýüze çykyp, türkmen sözleri bilen meňzeş aýdylýarlar:

gulak – kulak (gulak).

8. Pars dilinden geçen sözlerde ýanaşyk gelyän çekimsizleriň biri düşüp galyp, türkmen sözleri bilen meňzeş aýdylýarlar. Emma ýazuwda ol sözleriň taryhy bolşy saklanýar:

Sus – sust (sus).

9. Arap dilinden geçen “rowza” (a. rawze, ks. riýa:z) – I (bag, bossan; otluk ýer, çemenlik; 2 behişt (TKES, 313) ýaly manylarda ulanylýar. Şu sözden adam ady hem ýasalýar. “Çärjew gepleşiklerinde gyzlara “Rowza”, “Rowzahan” ýaly atlar goýulýar. Ýöne muny rus dilinden geçen “Roza” (gül) sözi bilen gatyşdyryp aýdyrlar. Şeýlelik bilen, omofonlar ýüze çykýarlar:

Roza – Rowza (Roza).

10. Birnäçe sözler metateza zerarly fonetik üýtgeşmä sezewar bolup, omofonlaryň döremegine sebäp bolýar:

buýra – býuro (buýra),

gurjak – kružok (gurjak).

11. Rus dilinden geçen “lager” sözi türkmen dilinde inçe aýdylyp, “lägir” görnüşine eýe bolýar we türkmen dilindäki “lä:gir (mek)” sözi bilen omofon emele getirýär:

lä:gir – lager (lä:gir).

12. Söz ahyrynda açyk sesleriň dymyklaşmagy netijesinde omofon döreýär:

haç (krest) – haj (haç).

13. Käbir sözleriň çekimsiz sesleri üýtgäp, assimilleşip, aýry-aýry şekilde ýazylýan sözler birmeňzeş aýdylyp başlaýarlar. Mysal üçin, Eýrandaky “Kabus” diýen söz üýtgäp, “Kowus” (ser.: “Kowusnama”) görnüşine gelipdir, arap dilindäki “gaws” (gows) sözi hem “Kowus” (sopularyň in uly piri) görnüşinde ulanylyp, “kabus” (Kowus) sözi bilen meňzeş aýdylýar.

Omofonlaryň çeper edebiýatda ulanylyşy. Şahyrlar omofonlardan çeperçilik serişdesi hökmünde ussatlyk bilen peýdalanýarlar:

“Yşksyz ömür yşyksyz bir tümlükdir”.

(Atamyrat Atabaýew, “Mugallymlar gazeti”, 21.08.96).

Şu mysalda “yşk” (yşyk) hem “yşyk” sözleriniň ýazylyşy başga bolsa-da, olaryň aýdylyşy meňzeşdir. Bular tötänleýin meňzeş aýdylýan sözler bolup, olaryň gelip çykyşlary бүтінлеý аýрыbaşgadyr. Mälim bolşy ýaly, “yşk” arap sözi bolup, asly birbogunlydyr. “Yşyk” bolsa ikibogunly türkmen sözüdir. Onuň köki “yş” bolup, “-yk” ýasaýjy goşulmadyr. Türkmen dilinde “yşyk” hem “yşk” (yşyk) sözleriniň aýdylyşynda parh duýulmaýar, çünki soňky sözde bir bogun artdyrylýar.

Şunuň ýaly, bir bognuň aýrtdyrylyp, sözleriň bir-birine ýakynlaşýan halatlaryna şygryýetde köp duş gelinýär. Bu ýagdaý şahyrlar tarapyndan kapyýa döretmek hem setirleriň bogun sanyny deňlemek üçin peýdalanylýar:

Üýtgeşikdir öňündäki
Kişmiş, kemput, **şokolad**,
Ýa gök çayyň humaryna
Ýazýandyr bir **doklad**.

(K.Gurbanpewow. Toprak).

Şu mysalda dördünji setirde bir bogun ýetişmeýär hem-de kapyýa agsak gelýär. Emma “doklad” sözünü, aýdylyşy ýaly, “dokolad” diýip üýtgetsek, hemme zat ýerbe-ýer bolup duruberýär. Şahyr şu ýagdaýy bilip ulanypdyr.

Omofonlaryň çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylyşyna degişli mysallar Kerim Gurbanpewowyň şygryrlarynda köp duş gelinýär. Ol bir goşgusynda “plan” (pylan) hem “pylan” sözlerini omofon görnüşinde peýdalanylýar:

Soňra diýdi: “Düşün, dost,
Menem ýalňyz-ýeke däl.
Meniň ekleýänlerim
Bir adam ýa iki däl.
Diňe balam-çagam däl,
Başga-da köp ymtylýan!
Planyň daşyndanam
Ýene-de **pylan, pylan, pylan...**

(K.Gurbanpewow. Toprak).

OMOFORMALAR

Umumy maglumat. Omoforma (gr. **homos** – birmeňzeş – lat. **forma** – forma) sözleriň belli bir grammatiki şekilde meňzeş aýdylmagydyr. Bulara **morfologik omonimler** hem diýilýär:

1. Aman **ýagşy** okaýar.

2. Garyň **ýagşy** güýçli.

Şu mysallarda “ýagşy” sözleriniň aýdylyşy hem, ýazylyşy hem meňzeşdir. Ýöne bularyň birinjisi – düýp söz (sybat), ikinjisi bolsa “ýagmak” işliginden ýasalan iş ady bolup, 3-nji şahsyň degişlilik goşulmagyny kabul edip gelipdir: (“ýagşy <ýag-yş < y”).

Omoformalar ýasalýşy boýunça iki topara bölünýärler:

1. Bir tarapy – düýp söz, ikinji tarapy belli bir grammatiki formada gelen sözlerden omoformalar emele gelýärler. Şu hili omoformalar Magtymgulynyň dilinde çeperçilik serişdesi hökmünde duş gelýär:

Magtymguly, synam doly **ýaradan**,

Rehim eýläp, emin kylysyn **Ýaradan**.

Birinji setirdäki “ýaradan” (“ýara – dan”) çykyş düşümde üýtgäp, “ýara” sözünden emele gelipdir. Ikinji setirde gelen “Ýaradan” (<ýarad+an) bolsa atlaşan öten zaman ortak işlik formasydyr. Ol söz bu ýerde “Alla, Hudaý” sözleriniň sinonimi bolup gelipdir.

“Dogan – dogan” (<dog+an) sözleriniň hem omoforma bolup gelşi şunuň ýalydyr:

Serdaryň yhlasy gün bolup **dogan**,

Daragyň batly yr, halyçy **dogan**.

(“Edebiýat we sungat”, 25.06.99).

2. Omoformalaryň iki tarapy hem aýry-aýry grammatiki formalarda gelen sözlerden bolýar:

Arzuw etdim: “Aýdym aýtsyn **uýalar**.

Ýalan bagşy sizi diňläp **uýalar**”.

(Bahargül Kerimowa. “Edebiýat we sungat”, 3.02.95).

Berdim saňa goşa **damar**,

Şol damardan derdiň **damar**,
Sen daňylsaň, menem daňar,
Şonuň üçin adym ýürek.

(“Mugallymlar gazeti”, 3.01.96).

Omoformalaryň döreýiş çeşmeleri. Omoformalaryň döreýşi köp dürlüdür.

1. Omoformalaryň arasynda hiç hili baglanyşyk bolman, olar tötänden gabat gelýärler:

almaz – almaz (<al+maz),
eger – eger (<eg+er),
ýagşy – ýagşy (<ýag+yş+y),
ýola – ýola (<ýol+a),
asman – asman (<as+man),
saýyp – saýyp (<saý+yp),
satan – satan (<sat+an),
gaýyp – gaýyp (<gaý+yp).

“Sen gitdiň, maňa hiç gulak **asman**,
Üstüne labryny atyp dur **asman**,
Döz gelsem-de, indi saňa ynamym,
Geýäki şemala sowrulan saman.

(“Türkmen gündogary”, 11.03.97).

Bagty goraň peýmanasy noýba ýaly **gurşundadyr**,
Danalaryň danalygy serde gudrat **gurşundadyr**.

(“Türkmen gündogary”, 5.10.96).

2. Omoformalaryň arasynda gelip çykyşy boýunça umumylylyk bar. Olaryň asly bir bolup, soň manylarynyň giňelmegi, başga mana geçmegi, atlaşmagy, sypatlaşmagy netijesinde omoformalar emele gelýär:

keser – keser (<kes+er),
açar – açar (<aç+ar),
Ýaradan – ýaradan (<ýara+dan).

“Sen ýakyn däl, bolduň maňa del, dostum,
Bir haýýsym, duşman bolma ýöne sen,

Soňky **ýola** hoşlaşaly, gel, dostum,
Getir, elini ber soňky **ýola** sen”.

(“Edebiýat we sungat”, 21.02.92).

“Akja bulut ýaly ýüpek **tutular**,
Tamymyzyň aýnasyna **tutular**.
Penjireden maňa bakaýsaň birden,
Gülüm, söz tapmaryn, dilim **tutular**”.

Awçy awa çykdy bilinde **hatar**.
Asmanda durnalar gurupdyr **hatar**,
Häzir şol durnalaryň ýeke biriniň
Seslenmegi bütün **hatara-hatar**.

(“Edebiýat we sungat”, 10.10.97).

3. Kābir düşüm goşulmalary hal ýasaýjy goşulma öwrülýärler.
Olaryň hakyky manysy bilen hal ýasaýjylyk hyzmatynyň arasynda
hem omoforma döreýär:

Tokar bolsa mellegini
Köpden depen, **azdan** depen...
Atasynyň aýdyşy dek,
Kemin goýman dyzdan depen.

(“Mugallymlar gazetini”, 3.01.96).

Başarsaň, köňle bol **açar**,
Syr saklasaň, syryň **açar**.

(“Türkmen gündogary”, 27.01.96).

4. Has atlar bilen jyns atlaryň, has takygy, hal işlik formalarynyň
arasynda hem omoformalar ýüze çykýar. Mysal üçin, “Ýalkap,
Sylap” ýaly adam atlary bilen “ýalkap” (<ýalka+p), “sylap”
(<syla+p) hal işlik formalaryny kabul edip gelen sözleriň aýdylyşy
meňzeşdir. Taryhy tarapdan seredende, aslynda “Ýalkap, Sylap”
diýen adam atlary “ýalka+p, syla+p” görnüşinde ulanylan hal işlik
formalaryndan gelip çykypdyrlar. Ýöne häzirki wagtda bular
semantik tarapdan şeýle bir üýtgäpdirler, hatda olaryň aslynda
“ýalkamak” hem “sylamak” işliklerinden emele gelenligini göz
öňüne getirmek hem kyn.

5. Öten zaman ortak işlik formasynda gelen söz hem
omoformalary emele geetirmäge gatnaşýar. Mysal üçin, “dolanan”

sözi doganoglanlardan bolan çagalary aňladýan söz (TDS, 263) bolup, oňa öten zaman ortak işlik formasynnda gelen “dolan-an” sözi omoforma bolup ulanylýar.

6. Buýruk galypynyň 2-nji şahsy üçin ulanylýan “syna” sözi hem “syna” (p. si:ne) sözi bilen omoforma görnüşinde ulanylýar.

7. Geljek zamanyň “-jak, -jek” ortak işlik formasynyň hem omoforma bolup ulanylyşyna mysallar getirmek mümkin.

Barça algydaryň duýup dymjagyn,

Her kime tutdurdy birje **emjegin**.

Kyrkemjeginiň nälet donun biçdiler,

Janserekler bilmän nädip **emjegin**.

(“Türkmen gündogary”, 27.08.98).

8. İşligiň buýruk formasynnda gelen söz bilen üçünji ýöňkemedede ýeňiş düşümde üýtgän adyň hem omoforma şekilinde ulanylýanlygyny görmek bolýar:

Ölsün sylan baý bolar – türkmenleriň adaty,

Hatyra güni ýatlap, okaň Gurhan, aýaty.

(“Mugallymlar gazetini”, 11.01.99).

Şu mysaldaky “ölsün” (<ölüsini) sözi buýruk formasynyň 3-nji ýöňkemesinde ulanylýan “ölsün” sözi bilen deň gelýär. Şu ikisi bir-birine omoforma şekilinde meňzeş aýdylýarlar.

9. “Ahyr” sözünüň yzyna üçünji ýöňkemäniň goşulmasy “-y” goşulyp, “ahyry” ownuk bölegi bilen omoforma emele getirýär:

At bilen eşiğiň bir bolsa **ahyry**.

Özi meňzemesede, gylygy meňzär **ahyry**.

(“Mugallymlar gazetini”, 23.12.98).

10. Aşakdaky mysalda hem “gow” sözünüň yzyna “-y” üçünji ýöňkemäniň goşulmasy goşulyp, “gowy” sözi bilen meňzeş aýdylýar. Şuny bilmeýän adam “gowy” manysynnda hem düşünýär:

Awçylar awlarlar awy,

Ýanynda çakmagy, **gowy**.

(Halk aýdymy).

Şu mysalda bellenen sözi “gowy” (ýagşy) manyda däl-de, “gow”, ýagny “çakmak daşyndan ot almak üçin köne esgiden, pamykdan edilýän ýüp” (TDS, 173) manyda düşünmek gerek. Ol bu

ýerde üçünji ýöňkemäniň goşulmasyny kabul edip, “gowy” (<gow+y) görnüşinde ulanylyp, “gowy” (ýagşy) sözi bilen omoforma emele getiripdir.

11. Türkmen dilinde omoformalar dürli ýagdaýlarda ýüze çykýar. Gaty içgin üns bermeseň, käwagtlar bir söze derek başga bir sözi göz öňüne getirip, olaryň manylaryny gatyşdyraýmagyň hem ähtimal. Mysal üçin, “Senem” şol durşuna adam adyny aňladýan bolsa, “senem” (<sen hem) sözi iki sözün goşulyşmagyndan emele gelip, bütinleý başga manyda ulanylýar. Emma olar daşky görnüşleri boýunça bir-birlerinden tapawutlanmaýarlar.

12. Şeýle ýagdaýy aşakdaky mysalda hem görýäris:

Gulam şahym, saňa dada gelmişem,

Eşitgil arzymy, haraýym Döndi.

(Halk aýdymy).

Şu mysalda “Gulam” sözüne iki hili düşünmek mümkin: birinjiden, Şahyň ady “Gulam” bolup biler. Ikinjiden, “gulam” (gul+am), ýagny “men gulduryn” manysynda birinji ýöňkemedelen atdyr. Şunuň yzyndan otur goýup, “Gulam, şahym” diýip ulanmak dogry bolar. Şunlukda, omoformalar ýiti üns berilmese, aýdyljak bolýan pikiri ýoýup, üýtgedip hem biler. Şonuň üçin türkmen dilinde diňe bir omonimleriň däl, eýsem omoformalaryň hem aňladyjylyk, hem stilistik, hem çeperçilik taýdan uly ähmiýetiniň bardygyny bellemek gerek. Şonuň üçin türkmen dilinde diňe bir omonimleriň däl, eýsem omoformalaryň hem aňladyjylyk, hem stilistik, hem çeperçilik taýdan uly ähmiýetiniň barlygyny bellemek gerek.

Omoformalaryň çeper edebiýatynda ulanylyşy.

Omoformalar hem, edil omonimler ýaly, çeper edebiýatda, aýratyn hem şygryýetde çeperçilik serişdesi hökmünde köp ulanylýar. Bulara degişli aşakdaky mysallary götirmek bolar:

Ýag, ýag, ýag, ýaz **ýagşy**,

Dünýäm seni **halady**.

Haýyr iş bolsa **ýagşy**,

Öz bolmaly **halady**.

(Aman Annadurdyýew. Zer ýapraklar).

Şu bendiň ähli setirleri omoformalar bilen bezelipdir. Birinji setirdäki sözleriň hemmesiniň “ýa” – dan başlanýanlygyny aýtmanymyzda hem, birinji hem üçünji setirleriň ahyrky sözleri (“ýagşy – ýagşy”) we ikinji setir bilen dördünji setiriň soňky sözleri (“halady – halady”) omoformalar bolup, diňe daşky görnüşleri boýunça meňzeş gelyärler. Emma olaryň ýasalyşy hem hyzmaty bütinleý aýrybaşga bolup, olaryň her haýsy bir hyzmaty ýerine ýetirip gelyärler.

Aşakdaky mysalda hem “ýagşy – ýagşy” (<ýa+yş+y) sözleri omoforma bolup, goşgy setirlerini bezeýärler:

Biri-birinden gözel,

Biri-birinden **ýagşy**.

Beýle däl ýaly ozal...

Ezýär baharyň **ýagşy**.

(“Türkmen gündogary”, 17.01.95).

Türkmen dilinde “açar – açar” (<aç+ar) sözleri hem omoforma bolup, çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylýar:

Kär, hünär, hem ylym – ynsana **açar**,

Ol islän böwediň gapysyn **açar**.

(“Mugallymlar gazeti”, 1.02.95).

Aşakdaky setirlerde “lukmany – lukmany” sözleriniň omoforma bolup gelşi has hem täsindir:

Toprak dörüp tapýan ryskym, **lukmany**,

Ýyly demi küýsetmez hiç **lukmany**.

(“Edebiýat we sungat”, 7.04.95).

Ýene bir mysal:

Gaşlary bar **sürmeli**,

Ömür döwran **sürmeli**.

(Halk aýdymy).

OMOMORFEMALAR

Omomorfema (gr. **homos** – meňzeş **morphe** – forma) ses taýdan meňzeş, ýöne manysy taýdan tapawutly morfemalardyr.

Türkmen dilinde birnäçe söz ýasaýjy hem söz üýtgediji goşulmalaryň daşky görnüşi boýunça meňzeşleri az däl. Ýöne olaryň aňladýan manylary tapawutlydyr. Mysal üçin, “klassyk-y” diýen sözdäki “-y” morfemasy bilen “Amanyň kitab-y” we “kitab-y” aldym” diýen mysallardaky “y” morfemalary aýrybaşga zatlardyr. Birinji mysaldaky “-y” morfemasy sypat ýasaýjy goşulmadyr, ikinji mysaldaky “-y” 3-nji şahsyň degişlilik goşulmasydyr, üçünji mysaldaky “-y” bolsa ýeniş düşümiň morfemasydyr.

Eýelik düşümiň “-yň” goşulmasy bilen 2-nji şahsyň “-yň” degişlilik goşulmasynyň hem daşky görnüşi meňzeşdir, ýöne olar hyzmaty boýunça bir-birlerinden tapawutlanýarlar.

1. “**Ogluň** kitabý”.

2. “Seniň **ogluň**”.

Iki mysalda “ogluň” (<ogul+yň) sözünüň ýazylyşy hem aýdylyşy meňzeşdir. Ýöne bularyň her haýsy aýry-aýry grammatiki formalarydyr. Birinji mysaldaky “ogluň” diýen söz eýelik düşümiň goşulmasyny, ikinji mysaldaky “ogluň” bolsa 2-nji şahsyň degişlilik goşulmasyny kabul edipdir. Emma ikisiniň hem formasy meňzeş. Şonuň üçin bulara **omomorfemalar** diýilýär.

PARONIMLER

Umumy maglumat. Paronim (gr. **para** – golaý, **onyma** – at) sözlerinden bolup, aýdylyşy ýakyn, manysy dürli sözleri aňladýar. Mysal üçin, “dana – däne” sözleriniň aýdylyşy bir-birine gaty golaýdyr, emma olaryň aňladýan manylary bütinleý başgadyr.

Paronimler bir kökden hem emele gelip biler, aýry-aýry köklerden hem:

Bir kökden:

basdyr – bassyr,

bitin – bütin.

Aýry kökden:

ökünmek – öýkünmek

belet – belent.

Paronimleriň bir tarapy düýp sözden, beýleki tarapy belli grammatiki formada gelen sözlerden bolup biler. Mysal üçin, “**Edip**

beren ýeňneden **edep** beren ýeňňe ýagşy” (“Mugallymlar gazeti”, 25.05.98) diýen atalar sözünde “edep” (a. edeb) hal işlik formasynda gelen “edip” (ed+ip) sözi bilen paronim bolup ulanylypdyr. Edil şunuň ýaly, “girýan” (p. girýä:n) – aglaýan, eýreýän (TKES, 87) ýaly manylary aňladyp, “girýän” (<gir+ýän) häzirkî zaman ortak işlik formasynda gelen söz bilen paronim emele getirýär.

Paronimler haýsy diliň sözlerinde gabat gelýändigine garap aşakdaky ýaly toparlara bölünip biler:

Türkmen sözlerinde:

geçiş – geçmiş,
düzet – düz et,
gykylyk – gyrkylyk,
göre – görä,
görüp – görüp,
ýugurmak – ýüwürmek,
ýügürmek – ýüwürmek.

Arap sözlerinde:

dünýä – dünýe,
batyl – batyn,
bıkr (päk, el degmedik) – pikir,
akyl – a:kyl,
jäht – jähet,
şygyr – şygar,
haram – harem,
mesene – mesele,
sünbül – sümsüle,
ebet (a. ebed – edep (a. edeb).

Pars sözlerinde:

pes (soň, onda) – pest,
peýgam (sargyt) – peýkam,
penje – penjire,
teble (p. tewi:le) – telbe.

Pars-arap sözlerinde:

bahar (p) – bahr (a),
reýgan (p) – reýhan,

zenan (p) – jenan,
haremhana - haramhana.

Rus sözlerinde:

контуж – конфуз,
конфета – конфетти,
штамб – штамп.

Halkara sözlerde:

barža – birža,
sekretar – sekreter,
kontinet – kontingent,
sezura – senzura,
weteran – weterinar,
otel – motel,
losman – bosman,
status – statut,
sostaw – sustaw,
adresant – adresat,
appendiks – appendisit,
emigrant – immigrant,
eskport – import,
awangard – arýergard,
angidrid (him.) – angidrit (min.),
pansioner – pensioner,
sportsmen – spirtsmen”.

Halkara – türkmen sözlerinde:

garnitur – garnotar,
dokuma – dokama.

Türkmen – pars sözlerinde:

garbanyşhana - garganyşhana.

Şu sözleriň birinji bölegi türkmen sözleri bolup, ikinji bölegi (-hana) pars dilinden geçen sözdür. Ol bu ýerde söz ýasaýjy goşulmanyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Munuň tersine, türkmen söz ýasaýjy goşulmasy arap sözleriniň soňuna goşulyp, paronimdeş sözleriň düzüminde gelýär:

syýahatçy - syýasatçy.

Paronimler beýleki dillerden geçen sözlerde has köp ýüze çykýar. Olar bir-birlerinden sähelçe tapawutlandyklary üçin, bulary aýry-aýrylykda göz önüne getirmek, olaryň aýdylyşyny hem-de manylaryny tapawutlandyrmak ýeňil däldir.

Paronimler bir-birine gaty ýakyn bolansoň, olary käwagtlar birmeňzeş söz (omonim) diýip hem kabul edýärler. Mysal üçin, “arçyn” hem “arşyn” sözleri many taýdan hem, aýdylyşy taýdan hem aýry-aýry sözler bolmagyna garamazdan, “Türkmen diliniň sözlüğünde” (Aşgabat, 1962) bu iki aýrybaşga sözler omonim hökmünde berlipdir:

“Arçyn” I, kön.s. Türkmenistanda rewolýusiýadan ön oba sowetiniň başlygy wezipesine ýerine ýetiren wezipeli adam.

“Arçyn II, 0,71 metre barabar rus uzynlyk ölçegi” (Türkmen diliniň sözlügi, 54 s.).

Emma “Türkmen diliniň orfografik sözlüğünde” (Aşgabat, 1962) bu iki söz bir-birinden tapawutlandyrylyp, aýdylyşy ýaly, “arçyn” hem “arşyn” (ölçeg) görnüşinde dogry alnypdyr. Ýöne omonimleriň ýüze çykmagynda paronimleriň hem bir çeşme bolup hyzmat etmegi mümkin.

Umuman, paronimleri öwrenmegiň teoretiki tarapyny aýtmamyzda hem, onuň praktiki ähmiýeti biçak uludyr.

Paronimleriň döreýiş çeşmeleri. Türkmen dilinde paronimler dürli ýollar bilen emele gelýärler.

1. Paronimler arap dilinden geçen sözleriň hasabyna ýüze çykýarlar. Paronimleriň köpüsi arap sözleri bolup, aýdylyşy tötänleýin ýakyn sözlerdir. Arap dilinden geçen “dowa” (a.dewa:) hem “doga” (a.do’a) sözleriniň türkmen dilinde aýdylyşy bir-birine gaty ýakyndyr. Şonuň üçin olar, köplenç, gatyşdyrylyp, biri beýlekisinden tapawutlandyrylmaýar. Hakykatda bolsa, bular bir-birlerinden бүтінлеý aýrybaşga sözler bolup, olaryň manysy hem, ýazylyşy hem tapawutlydyr. “Dowa” sözi türkmen dilinde “derman, em” manysynda ulanylyp, “w” sesi bilen aýdylýar. “Doga” bolsa “doga, alkys, ýagşylyk” manysynda gelip, arap dilindäki “aýn” harpy bilen ýazylypdyr. Ol türkmen dilinde “gaýn” bilen çalşyrylyp okalýar. Şonuň üçin bu iki sözüň ýazylyşyny hem aňladýan manylaryny gatyşdyrmak bolmaz.

“Jebir” (a. jebr) – sütem, eziş, zulum, horluk (123 s.), “jöwr” (a) – sütem, jebir, zulum, horluk (130 s.) ýaly ýakyn manylarda ulanylýan hem bolsalar, olar ýazylyşy boýunça bir-birlerinden tapawutlanýarlar.

1. Arap sözlerine meňzeşräk türkmen sözleriniň hem morfemalarynyň ulanylmagy bilen paronimler emele gelýärler:

Watan bize ganat berer, kyn däldir **uçmak** bu gün,

Öz topragym bagy-Erem, öz öýüň **uçmah** bu gün.

(A.Atabaýew, “Biz bitarap – dünýäň ýüzi biz tarap”).

A.Atabaýewiň “Biz **bitarap** – dünýäň ýüzi **biz tarap**” diýen goşgusynyň adynda hem “bitarap – biz tarap” sözleri paronimleşip gelipdir.

2. Ençeme sözleriň asly bir bolup, soň olar wagtyň geçmegi bilen many hem forma taýdan bölünişipdirler; olaryň her haýsy üýtgeşik şekile eýe bolupdyrlar. Ýöne olaryň manysynda tapawut bolsa-da, aýdylyşy bir-birine golaýdyr. Şunuň hasabyna hem dilde köp sanly paronimler ýüze çykýarlar: “alaja-alaça, basdyrma-bassyрма, jäç-çäç, dereje-dereçe, mejliç-meýlis”.

3. Çekimli sesleriň inçelik – ýogynlyk taýdan tapawutly aýdylyşy bilen paronimler emele gelýärler:

Görk alypdyr **bahardan**,

Önýän ýeri **Bäherden**.

(“Mugallymlar gazeti”, 6.03.95).

4. Paronimler bir çekimliniň çalşyrylyp aýdylmagy bilen hem döräp biler:

Ho-ol arada bir zenan

Maňa gözün **oýnatdy**.

Görki ýşkym gaýnatdy,

Birazajyk **aýnatdy**.

(“Türkmen gündogary”, 7.01.95).

5. Çekimsizleriň çalşmagy bilen paronimler ýüze çykýar:

Bir agam bar, ady **Sanjar**.

Bilindedir kümüş **hanjar**.

(Halk aýdymy).

Galkynyp dem al, **öýkenim**,

Gaýdyp gelipdir **öýkelim**.

(“Türkmen gündogary”, 7.01.95).

6. Çekimli sesleriň inçe ýa-da ýogyn aýdylmagy bilen baglanyşykly sözleriň manysy bölünişipdir hem-de paronimleriň ýüze çykmagyna sebäp bolupdyr:

Söýýän men, elbetde, durmuşy söýýän,
Arman, görüp durus, garrady **eýýam**.
Bizem düýn çagadyk, gojaldyk **eýýäm**,
Diňe ak säherler ýaş bolup galdy”.

(B.Hudaýnazarow, “Edebiýat we sungat”, 19.05.95).

8. Bir çekimsiziň artyk ýa kemligi bilen paronimler ýüze çykýarlar:

Keýpiňe-de bagly bolýar töwerek,
Keýpiňi-de çözüär käte **başgalar**.
Ýamanlary sogap ýagşa öwürmek,
... Suw akymy sakasyndan **baş alar**.

(“Türkmen gündogary”, 7.01.95).

9. Bir sesiň artdyrylmagy bilen sözleriň manysy bölünişýär hem-de paronimler emele gelýär:

Bu dünýäde ot bolaryn – **alawlaryn**,
Duşmanlara gazap gyljym **ýalawlaryn**.

(K. Gurbanpesow. “Mugallymlar gazeti”, 19.04.95).

10. Şeýle paronimler çekimsizleriň dymyk ýa aýyk aýdylmagy bilen hem döräp bilerler:

Pikiriň – zer ýaprak, ömür **tänmejek**,
Goşgyň – ýürek, ykraryndan **dänmejek**.

(“Edebiýat we sungat” 18.04.97).

11. Düýp sözüň aýdylyşy bilen başga bir iki sözüň bilelikde aýdylyşy deň gelýär. Şu hem paronimleriň ýüze çykmagynyň bir çeşmesidir:

Ol görüňän **Durundy**,
Şofer dostum, **dur indi**!

(“Mugallymlar gazeti”, 6.03.95).

12. Paronimler, adatça, bir söz toparynyň içinde döreýärler. Sebäbi paronimleri emele getirýän sözüň arasynda hem many taýdan, hem grammatiki taýdan umumylyk bar:

Egne geýsem **lowurdap**,
Öwşün atsyn kötenim.
Ýol ýoresem, **şowurdap**,
Owsun atsyn ketenim.

(“Mugallymlar gazetini”, 6.03.95).

13. Söz ýasaýjy goşulmalaryň golaýlygy hem (“geçiş döwür – geçmiş döwür”) paronimleriniň ýüze çykmagyna getirip biler: “Şahyryň **göreş** meýdany giň bolýar. Şahyryň **görüş** meýdany giň bolýar” (“Edebiýat we sungat”, 29.0199). diýen mysallarda “göreş” hem “görüş” sözleri paronim emele getiripdirler. Şu sözleriň kökleri bir bolsa-da, söz ýasaýjy goşulmalary tapawutlydyr.

14. Rus diliniň üsti bilen geçen çetýurt sözleri hem paronimleriniň döremeginde bir çeşmedir: “Poeziýa **eksport** ýa-da **import** edilmeýär” (“Edebiýat we sungat”, 29.01.99) diýen sözlemde “eksport – import” sözleri bir-birine gaty golaý bolup, olaryň çalşyrylyp ulanylýan halatlary seýrek bolmaýar.

15. Paronimler diňe aýry-aýry sözlerden bolman, söz düzümleri hem paronimleriniň taýy bolup gelip biler. Mysal üçin, “mümkinçilik – müň kynçylyk” diýende, ikinji söz düzüminiň aýdylyşy “mümkinçilik” sözünüň aýdylyşyna gaty golaýdyr. Şu hili sözler goşgy setirleriniň rifmalaşmagyny üpjün edip gelýändigini üçin, şygry sungatynda şahyrlaryň gözleýän närseleridir. “Gyrkylyk – kyrk gylyk” sözleriniň paronim bolşy hem şunuň ýalydyr.

16. Paronimleriniň diňe bir düýp sözlerden bolman, aýry-aýry grammatiki formada gelen sözleriň gatnaşmagy bilen hem hasyl bolýar. Şunlukda, omoformalar paronimleriniň döremeginde esasy çeşmeleriň biridir. Mysal üçin, “gerçek – gerjek” (“ger+jek”) sözleriniň ikinji taýy omoforma bolup, “gerçek” sözünden diňe “j” sesiniň açyklygy bilen tapawutlanýar.

17. Paronimleriniň köki meňzeş sözlerden bolýar. Munuň özi goşgularda çeperçilik serişdesi hökmünde hem ulanylýar:

Görklendirip görkümi,
Durklandyryp durkumy,
Ýigitleriň erkini
Elden alan ketenim.

(“Mugallymlar gazetini”, 6.03.95).

Paronimleriň daşky görnüşleri meňzeşräk bolany üçin, olaryň manysyna düşünmezden ýa-da ýeterlik üns bermezlikden, olar bir-birinden aýyl-saýyl edilmän, metbugatda, mekdep praktikasynda, köplenç, garyşdyrylyp, biriniň ýerine başgasy ulanylýar. Şunuň netijesinde köpsanly orfografik ýalňyşlar ýüze çykýar. Mundan başga-da, sözleriň, sözlemleriň manysy ýoýulýar: “Şu zeýilli körre hasa bolup duran **sowgatsyzlyk** (sowatsyzlyk) sebäpli goýberlen gödek ýalňyşlyklary düzetmegiň bireýýäm wagty ýetdi”. (“Edebiýat we sungat”, 31.01.92). “Öz ýaman **pellerinden** (pällerinden) gaýtmadylar”. (“Türkmenistan”, 26.12.91). “Işigaýdany **dünýäniň** (düýäniň) üstünde it ýarar diýleni-dä”... (“Türkmen gündogary”, 28.11.92). “Şonuň bilen birlikde, bu bentde epifora, kapyýa, ritm, **senzura** (sezura) ýaly dürli çeperçilik serişdeleriniň hem ussatlyk bilen ulanylýandygyny bellemek gerek” (“Edebiýat we sungat”, 3.11.95). “Şägirtler öz halypalaryna **ökünýärler** (öýkünýärler)” (“Türkmen gündogary”, 14.12.95).

Şu hili ýalňyşlaryň gitmezligi üçin paronimleriň bir-birinden tapawudyny, olaryň dogry aýdylyşyny hem ýazylyşyny gowy öwrenmek zerur.

Paronimleri çeper edebiyatda ulanylyşy. Paronimler çeperçilik serişdesi hökmünde çeper edebiyatda giňden ulanylýar. Ol aýratyn hem şygylarda köp duş gelýär. Munuň sebäbi şygry setirleriniň kapyýalaşmagy sözleriň meňzeşräk aýdylmagyny talap edýär. Muny bolsa paronimler birkemsiz ödeýär:

Ahyry biziňki bolmalydyň sen,
Şeýle boljakdygam anykdy **juda**,

Ýöne weli näçe pida çekmeli?-

Näçe gerçeklerden düşmeli **jyda**.

(K.Gurbanpesow).

Şu mysaldaky “juda” hem “jyda” sözleriniň aslynyň bir bolmagy hem mümkin. Ýöne olar häzirki wagtda fonetik hem many taýdan bölünişip, özbaşdak sözlere öwürlip gidipdir.

Käbir sözleriň aýdylyşy hem manysy bir-birine gaty ýakyn bolup, olary tapawutlandyryp bilmeýänler hem bolýar. Emma

şahyrlar şu tapawudy hem duýup, ol sözleri öz setirlerini bezemek üçin getirýärler. Bu ýagdaý paronimleriň dilde çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylýanlygynyň subutnamasydyr:

Päk bol, sabyrly bol, okaber **doga**,

Dogaň bolar hassaň derdine **dowa**.

(Süleýman Ilamanow).

Paronimler çeper edebiýatda giňden ulanylyp, goşgy setirleriniň sazlaşykly çykmagyny, pikirini aýlawly berilmegini üpjün edýär. Ol “söz oýnatmagyň” bir görnüşi bolup, goşgularda köp duş gelýär.

Hakykaty boýun alalyň, **geliň!**

Ýigidiň başyna bela getirýän

Ýa haram puludyr, ýa biwepa **gelin**.

Niçiksi ýagy siz, **bimahal** gelen?!

Niçiksi ajal siz, **bu mahal** gelen?!

Ülker ýaly hoşalaryň

Doly daşy **balarydan**.

Bal depämden damyp dursa,

Dilemen men **bal arydan**.

(Annaberdiýew, “Çydamyň çägi”)

Ýaz goşgyňy, düzet, ýaz, ýene **düzet**,

Kapyýa, sözlemi dogry et, **düz et**.

(“Edebiýat we sungat”, 7.04.95).

Şu getirilen mysallar hem goşgy setirlerini bezemek üçin şahyrlaryň geçirýän gözleglerinden habar berýär. Olar paronimleriň dürli-dürli görnüşlerini tapyp, olaryň üsti bilen öz aýtjak pikirlerini has obrazly, aýlawly hem täsirli beýän edýärler.

SÖZÜŇ WARIANTLARY

Birnäçe sözler dilde dürli wariantda ulanylyp, many taýdan bir-birlerinden onçakly tapawutlanmaýarlar. Şonuň üçin ol sözleriň dürli wariantlary sözlüklerde hem berilýär, janly gepleşikde hem ulanylýar:

joşgunlyk – joşgunlylyk,

jögülik – jögüçilik,

işewür – işeññir,
itelemek – iteleklemek,
içigaralyk – içigaraçylyk,
içiýangynlyk – içiýangynlylyk,
içýakgynç – içýakgýç.

Sözleriň wariantlarynyň käbirleriniň arasynda azda-kände many tapawudynyň hem barlygyny duýmak bolýar. Mysal üçin, “çekişme - çekeleşme” sözleriniň aňladýan manylary bir däl. “Çekişme” edebi dilde “dişkussiýa” manysynda ulanylýar. “Çekeleşme” bolsa köpräk fiziki taýdan güýç synanyşmagy, dartýşmagy aňladýar.

Sözüň wariantlary ýüze çykyşy boýunça birnäçe topara bölünýärler.

Fonetik wariantlar. Bu hili ýol bilen ýüze çykan wariantlar bir-birlerinden haýsydyr bir sesiň aýdylyşy boýunça tapawutlanýarlar.

kibi – kimin,
dek – deý,
ýogsa – ýogsam,
weli – welin,
birsalym - birsellem.

Bu hili sözlerde taryhy ses çalşygy hem ýüze çykyp biler:

Hydyr – Hyzyr (<a.Hyzyr),
werdiş – werziş (p. wärziş).

Fonetik wariantlaryň ýüze çykmagynda XVIII-XIX asyr klassyky edebiýatynyň diliniň hem täsiriniň ýetýänligini bellemek gerek:

göwün – köñül,
wada – wagda (a.wa'da),
dawa – dagwa (a.da'wi:),
mālim – maglum (ma'lum),
dep – defg (a.def'),
dessur – destur (p.destu:r),
köne – köhne (p)
çyra – çyrag,
soňrak – soňurrak,

amal – hamal (aý ady).

Morfologik wariantlar. Sözler aýry-aýry morfemalaryň ulanylyşy boýunça bir-birlerinden tapawutlanýarlar. Söz ýasaýjy wariantlar hem şularyň içinde öwrenilýär:

bilermen – bilgiç,
bendilik – bendiçilik,
bosgun – bosgy ,
berk – berkarar,
berkeme – berkemek,
bimazalyk – bimazaçylyk,
bergidar – bergili,
öýermek – öýlendirmek,
bergidarlyk – bergililik,
parahatlyk – parahatçylyk,
berbatlyk – berbatçylyk,
kesel – keselli,
betnebislik – betnebisçilik,
ýalňyş – ýalňyşlyk,
betbagtlyk – betbagtçylyk,
açgözlük – açgözlülük,
betniýetlik – betniýetlilik,
özgeriş – özgerişlik,
hakynda - hakda.

Morfologik wariantlaryň ýüze çykmagynda sinonimdeş ýasaýjy goşulmalaryň, hususan-da, beýleki dillerden geçen söz ýasaýjy goşulmalaryň hyzmaty uludyr:

-li		-dar
pähimli	–	pähimdar,
akyly	–	akyldar,
bilimli	–	bilimdar,
bilimlilik	–	bilimdarlyk.
-syz		-bi
habarsyz	–	bihabar,
nobatsyz	–	binobat,
parhsyz	–	biparh,
manysyz	–	bimany,

messepsiz	–	bimessep,
nyşansyz	–	binyşan,
sebäpsiz	–	bisebäp,
sakgalsyz	–	bisakgal.

Ýöne “-ly, -li” bilen “-dar” goşulmasynyň manysy hemme ýerde birdir diýip çaklamak bolmaz. Ony aşakdaky manylarda hem görmek bolýar: “Gyz maşgalany durmuşa çykarman, köp ýaşatsaň, **akylly** däl-de, **akyldar** bolýany çyn eken” (“Edebiýat we sungat”, 10.11.95).

Käbir wariantlaryň ýüze çykmagy türkmen dilinde içki kanunlar bilen däl-de, ol sözleriň geçen dilleriniň grammatiki aýratynlyklary bilen baglanyşykly düşüdirilip biler. Olar türkmen diline taýýar görnüşde geçipdirler:

daýym	–	daýyma,
mydam	–	mydama.

Aksentologik wariantlar. Bular basym taýýndan tapawutlanýarlar:

mugally`m	–	muga`llym,
no`rma	–	norma`,
Gome`r	–	Go`mer,
ko`llej	–	kolle`j,
polisemi`ýa	–	polise`miýa.

Sözleriň wariantlaşmasy taryhy kategoriýa bolup, diliň leksikasynyň ösüşini görkezýän hadysadyr. Bu mesele täze sözleriň ýasalyşy bilen hem gös-göni baglanyşyklydyr. Haýsydyr bir sözün dürli wariantda ulanylmagy soňy bilen olaryň many taýdan bölünüşmegine alyp barýar: “usul – usu:l, bozmak - pozmak” ýaly sözleriň dürli many aňlatmagy şunuň şaýadydyr.

Sözleriň dürli wariantlarda ulanylmagy olaryň aktiw – passiwligi, stilistik öwüşginliligi, dialektlere bolan gatnaşygy bilen hem düşündirilýär.

Orfoepik wariantlar. Sözleriň orfoepik taýdan aýdylyşy boýunça hem wariantlaryň bolmagy mümkin. Muňa orfoepik sözlüklerde hem ýol berilýär:

ötegit	–	öteýit,
behi	–	beýi,

basym – bahym.

Orfografik wariantlar. Sözleriň dogry ýazylyşynda hem azrak ýagdaýda sözüň iki hili ýazylyşynyň saklanmagy mümkin:

agyrmak – agyramak,

ogrulyk – ogurlyk.

Fonematik wariantlar. Sözler fonematik taýdan dürli görnüşde ulanylýarlar:

nol – nul,

tonnel – tunnel,

şkaf – şkap,

kaloş – galoş.

Söz üýtgediji wariantlar. Käbir sözleriň üýtgeýşinde forma ýasalýşynda iki hili warianta hem ýol berilýär:

gelmänkä – gelmäkä,

okamak – okamaklyk,

gelsemmikä – gelsemmikäm,

barsyňmy – barmysyň.

Semantik wariantlar. Käbir sözleriň manylary dürli wariantlarda duş gelýär:

Sowuk suw – **sowuk** kabul edýärler.

Söz ýasaýjy wariantlar. Bular morfemalaryň tapawutlylygy bilen häsiýetlenilýär:

suwtorba – suwlyktorba,

duztorba – duzluktorba,

sermemek – sermelemek,

sarmak – sargamak,

aldamak – aldamak.

Sözüň wariantlary bilen dubletleriň arasynda ýakynlyk bar. Bular käbir ýagdaýlarda bir-birine gabat hem gelýärler. Alymlar bu ikisini şeýle tapawutlandyrýarlar. Dubletleriň manylarynda tapawut bolmaýar, emma sözüň wariantlarynda many tapawudynyň bolmagy mümkin. Başga birnäçeleri wariant diýip fonetik hem morfologik taýdan üýtgän, şol bir wagtyň özünde hem manylary deň gelýän sözlere düşünýärler.

Wariantlar diňe sözlerde däl, durnukly söz düzümlerinde hem bolup biler: “Gazaba münmek (tutmak, çykamak)”. “Gazabyňy (gaharyňy) ýuwutmak”, “Eňki gaçmak (gitmek)”.

Wariantlaryň döremeginde türkmen dialektleriniň hem täsiri bardyr. Mälim boluşy ýaly, şol bir sözler türkmen dialektlerinde dürli röwüşde aýdylýarlar. Şol zerarly olaryň birnäçesi düşnüksizlik döretmeýänligi üçin, edebi dile hem aralaşýarlar:

Oraz – Rozy,
Tirkiş – Tirkeş,
Ereş – Ergeş,
Ylýas – Elýas.

E D E B I Ý A T

Annanurow A. Türkmen diliniň sözlük sostawy hakynda. Aşgabat, 1961.

Atanyýazow S. Türkmenistanyň toponimik sözlügi. Aşgabat, 1970.

Atanyýazow S. Türkmen toponimiýasynda dialekt leksikasy. Dialekt leksikasy. Aşgabat: “Ylym”, 1980, 40-54 sah.

Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat: “Ylym”, 1969.

Babaýew K. Türkmen diliniň praktiki stilistikasy. (Leksik stilistika). Aşgabat, 1975.

Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen diliniň leksikologiýasy. Aşgabat, 1972

Çöňňäýew Ý. Türkmen diliniň leksikasy. I bölüm. Aşgabat, 1973.

Çöňňäýew Ý. Türkmen dilinde omonimik söz ýasalýş usuly. – Türkmen diliniň we dialektologiýasynyň meseleleri. Aşgabat, 1978, 52-58 sah.

Çöňňäýew Ý. Türki ýasama sözlerde omonimik söz ýasalýş. – Türkmen diliniň we dialektologiýasynyň meseleleri. Aşgabat, 1978, 92-99 sah.

Çöňňäýew Ý. Türkmen dilinde söz ýasalyş ýollary: Aşgabat, 1980, 83 s.

Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. Aşgabat: “Magaryf”, 1988.

Geldimyradow A. Dürli söz toparlaryna degişli semantik omonimler we olary kesgitlemek kriteriýalary hakynda. – TSSR YA-nyň habarlary. Jemg.ylyml.seriýasy, 1973, №1.

Geldimyradow A. Şol bir söz toparyna degişli bolan semantik omonimleri tapawutlandyrmagyň kriteriýalary hakynda. – TSSR YA-nyň habarlary. Jemg.ylyml.seriýasy, 1973, №3.

Geldimyradow A. Sapakda ýasama omonimleri düşündirmek.

“Türkmenistanyň halk magaryfy” 1973, № 9.

Geldimyradow A. Türkmen edebi dilinde wariantlaşma. Aşgabat, 1983.

Косаев М. Омонимы туркменского языка. В. сб.: “Проблемы

туркменской филологии”. Ашхабад. 1944, 19-25 стр.

Kösäýew M. Poeziýada omonimleriň roly. – Edebiýat taryhynyň käbir

meseleleri. Aşgabat, 1963, 190-200 sah.

Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat: “Türkmenistan”. 1988, 512 sah.

Öwezow A. Türkmen dilinde sözün we sözlük sostawyň ösüşiniň ýollary. Aşgabat: “Ylym”, 136 sah.

Türkmen diliniň sözlügi. Aşgabat: TSSR YA-nyň neşirýaty, 1962.

Weýisow B. Çekimli sesleriň labiallaşmagy netijesinde täze sözleriň

döremegi. – Türkmen sowet dil biliminiň ösüşiniň käbir meseleleri. Aşgabat,

1972, 78-81 sah.

Weýisow B. Birkökli sözlerde çekimlileriň çalyşmagy bilen many

differensirlenmegi. Şol ýerde, 113-121 sah.

Weýisow B. Söz wariantlary we semantik differensiasıya. – Türkmen diliniň we dialektologıyasynyň problemalary. Aşgabat, 1973, 51-54 sah.

Weýisow B. Sesleriň çalyşmagy fonetik söz ýasalışyň bir görnüşidir. Türkmen diliniň we dialektologıyasynyň problemalary. Aşgabat, 1974, 99-111 sah.

Weýisow B. Sözüň fonetik wariantlary barada käbir bellikler. – Türkmen diliniň we dialektologıyasynyň käbir problemalary. Aşgabat, 1976, 39-44 sah.

SINONIMLER

Umumy maglumat. Manysy bir ýa-da ýakyn bolan sözlere **sinonimler** diýilýär. “Sinonim” sözi grekçe **synonymos** (< gr. **syn** bir, birlikde – **onymos** at) “bir atly”, “bir manyly” sözünden gelip çykypdyr. Ol manysy bir ýa-da golaý bolan sözleri aňladýan hem bolsa, ol sözleriň manysynda we ulanylyşynda hiç hili tapawut ýokdur diýip düşünmek bolmaz. Tersine, sinonimleriň köpüsi manysy we stilistik taýdan ulanylyşy boýunça azda-kände tapawutlanýan sözlerdir.

Manydaş sözleriň toparyna **sinonimik hatar** diýilýär. Her bir sinonimik hatarda esasy söz bolýar. Oňa **baş söz** (dominant) diýilýär. Ol has köp ulanylýar hem stilistik taýdan bitarap bolýar. Many ýakynlygy boýunça sinonimler adatça iki topara bölünýärler.

1. Doly sinonimler.

2. Doly däl sinonimler.

Doly sinonimlerde manydaş sözleriň hemmesi bir predmeti ýa-da şol bir düşüňjani aňladýarlar. Mysal üçin, “gök” hem “asman” sözleri şol bir manyda ulanylýarlar. “Güzer, ýasga, olum” ýaly sözler hem şol bir düşüňjani aňladýarlar. “Gurt, böri, möjek” sözleriniň aňladýan manysy hem birdir. Doly sinonim hökmünde “samolýot” we “uçar”, “student” hem “talyp” sözlerini almak bolar. Ýöne şularyň ulanylyşyna ýiti üns berseň, olaryň hem haýsydyr bir tarapdan bir-birlerinde belli bir derejede tapawutlanýandyklaryny görmek kyn däl. “Güzer, ýasga, olum” sözleri aýry-aýry dialektlerde duş gelýärler.

“Gurt, böri, möjek” sözleriniň ulanylyşy hemme ýerde birmeňzeş däl. Bir ýerde “gurt” köprük ulanylsa, başga bir ýerde “böri”, ýene bir ýerde “möjek” sözleri köprük düş gelýärler. “Anna” hem “juma” sözleriniň ulanylyşy hem edil şunuň ýalydyr. Bir dialektde “ýuwaş” sözi köprük ulanylsa, başga birinde “assa” (asta) sözi köp getirilýär. Bu meselede dialektleriň hem täsiri bardyr. “Samolýot – uçar, student – talyp” ýaly sinonimleriň ulanylyşynda soňky wagtlarda “samolýot, student” sözleriniň passiwleşip, olara derek “uçar, talyp” sözleriniň aktiwleşýändigini görýäris. Şunlukda, dilde absolyt sinonimler ýok diýip hasap edilýär. Eger sinonimdeş sözleriň arasynda bütinleý tapawut bolmasa, belki, ol sözleriň haýsy-da bolsa biriniň dilde düşüp galmagy hem mümkin. Çünki dil öz üstüne agyr ýük almaýar. Ol diňe gerek sözleri özünde saklaýar.

Doly däl sinonimlerde sözleriň manysy bir-birine ýakyn bolýarlar. Şonuň üçin olara **doly däl sinonimler** diýilýär. Mysal üçin “dogan, gardaş, garyndaş” ýaly sözler sinonim hökmünde alynýan hem bolsa, bularyň bir zat dældigini aýtmak gerek “Dogan” umumy düşüňjani (ýaşyna parh goýmazdan) aňladýar. “Gardaş” özüňden uly dogany aňladýar. “Garyndaş” bolsa diňe dogany ýa-da gardaşy aňlatman, eýsem ähli ilen-çalanyňy öz içine alýar. “Ýigit” bilen “ýetginjek” hem bir zat däl. “Ýetginjek” ýigide garanda ýaş taýdan kiçidir. Oňa “ýigdekçe” hem diýilýär ýa-da “aglamak” bilen “eňremek” sözleri manysy boýunça bir-birlerinden tapawutlanýarlar. “Aglamak” bitarap stilde ulanylýan bolsa, “eňremek” ýönekeý sözleýiş diliniň leksikasynda düş gelýär. Soňkynyň täsirliligi “aglamak” sözüne garanda güýçlüdir.

Deňşdir: “ylym – bilim, gaýgy – gam, kebelek – perwana”. Şu sözleriň manylary bir däl:

“**Gaýgy** garrydar, **gam** öldir”.

“Kebelek – babočka, perwana – motolýok”.

Bular bütinleý başga-başga zatlardyr.

“Tamman, balak, jalbar” sözleri hem sinonim ýaly bolup görünýärler. Emma siňe seretseň, olaryň manysynda tapawut duýulýar. “Balak” sözi hem erkekleriň, hem aýallaryň geýimini aňladýar, “jalbar” bolsa erkekleriň geýýän rus biçüwli geýimini

bildirýär. “Tamman” sözi aýallaryň içki geýimini görkezýär. Bularyň aratapawudy aşakdaky setirlerde aýdyň görünýär:

Ejem pahyr: - Alma! – diýip ýalbardy,
Seň geýeniň **tamman** däl-de **jalbardy**.

(“Edebiýat we sungat”, 30.10.95).

Sinonimleriň dilde döremegi jemgyýetiň ösüşi bilen gös-göni baglanyşykly bolup, ol diliň sözlük düzüminiň barha kämilleşýänligini, onuň aňladyjylyk ukybynyň artýandygyny, täsirlilikiniň ýitileşýändigini görkezýär.

Sinonimleriň döreýiş çeşmeleri. Türkmen dilinde sinonimleriň döreýiş çeşmelerini aşakdaky ýaly toparlara bölüp görkezmek boljak.

1. Sinonimleriň ýüze çykmagynda sözleriň köpmanylylygynyň uly ähmiýeti bar. Türkmen dilinde sözleriň köpmanylylygy arkaly täze-täze sözler döreýärler. Şol sözler sinonimleriň baýlaşmagyna kömek edýär. Mysal üçin, “dyrnak” sözi öz hakyky manysyndan başga-da, “fundament” manysynda hem ulanylýar. Şunlukda, sözleriň köpmanylylygy netijesinde emele gelen “dyrnak” sözi “fundament – binýat – esas” ýaly sözleriň sinonimi bolup ulanylýar.

2. Sinonimleriň döremeginde söz ýasaýy goşulmalaryň hyzmaty uludyr. Bularyň kömegi bilen täze-täze sözler ýasalýarlar, olar sinonimleriň hataryny baýlaşdyrýarlar:

güýçli – gudratly, gurply;

bigünä – günäsiz, ýazyksyz;

garşy alma – kabul etme, duşuşyk;

zirek – çakgan, başarjaň, ugur tapyjy;

çulum – ökde, akyllý, pähimli.

3. Sözleriň göçme manyda ulanylmagy hem sinonimleriň baýlaşmagyna kömek edip biler. Mysal üçin, “ak altyn” “pagta” sözünüň sinonimi bolup gelýär.

“**Iki aýakly** – iki günde” diýen mysalda “Iki aýakly” durnukly söz düzümi göçme mana eýe bolup, “adam” sözünüň sinonimi bolup gelýär. “**Tilkiligiňi** goý” diýende hem, “tilkilik” sözi “mekirlik” manysynda gelýär.

“Zährimar” sözi hem “arak” sözünüň obrazly aňlatmasydyr. “Eger-de Agajan **zährimary** agzyna alman, maşyny seresaply süren bolsa, beýle pidalar bolmazdy...” (“Türkmen gündogary”, 15.10.94).

Hiç bela kär edip bilenok, görseň,
Köneje motorym, sen işläp dursañ,
Gyssanma, dem-dynç al, özüňi dürse –
Biz entek kän ýere ýetmeli, **ýürek**.

(B.Hudaýnazarow. “Edebiýat we sungat”, 19.05.95).

Çynar boýum eglip, bilim бүкүldi,
Süýeklerim lagşap, etim çekildi,
Agzymdaky **otuz ikim** döküldi,
Aralaşdy akyl-huşuma meniň.

(“Edebiýat we sungat”, 5.04.96).

4. Türkmen dilindäki sinonimleriň baýlaşmagynda pars dilinden geçen sözleriň uly ähmiýetiniň bolandygyny aýtmak gerek. Müň ýyllaryň dowamynda türkmenleriň pars dilinde gepleýän halklar bilen ýakyn aragatnaşykda bolmagy netijesinde türkmen diliniň sözlük düzümine köpsanly pars sözleri aralaşyp, sinonimleriň hataryny giňeldipdirler:

zaw (p. za:w) – köwek, uçut,
jümri (p. jemri:) – ogry,
jiger (p) – bagyr,
zag (p. za:g) – garga,
bent (p. bend) – bagly, ýapyk, daňylgy,
düýt (p. du:d) – tüsse,
leşger (p) – goşun, ýygyn,
zenehdan (p. zanahdan) – eňek,
letde (p. lette) – esgi,
istihan (p. ustuha:n) – süňk,
beýaban (p. beýa.ba:n) – çöl,
azap (p. aza:b) – azar, gynamaklyk, jeza, horlama,
berre (p) – guzy,
paş (p. fa:ş) – äşgär, aýan,
biap (p. bi:a:b) – suwsuz,
jeň (p. jeng) – uruş,

baran (p. ba:ra:n) – ýagyş, ýagmyr, ýagyn,
pelle (p. pille) – basgançak,
pelen (p. peleng) – gaplaň, ýolbars,
peder (p.) – ata,
pena (p. pena:h) – gorag,
perwana (p. perwane) – kebelek,
ahuw (p. a:hy:) – keýik,
terez (p. derz, derze) – äpişge, penjire”.

Perzent **bentdir**, aýal – **duşak**.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

5. Arap dilinden geçen sözler hem türkmen diliniň leksikasynda ep-esli orun eýeleýär. Bular türkmen sözlari bilen deň hatarda uzak döwrüň dowamynda ulanyp gelenligi üçin, olary hakyky türkmen sözlerinden tapawutlandyrmak hem kyn. Arap sözlari türkmen sözlari bilen bile ulanylyp, sinonimleriň hataryny baýlaşdyrýarlar:

bereket (a) – bolluk,
muşakgat (a) (muşakkat) – kynçylyk,
jezire (a) (jezi:re) – ada,
jeza (a.jeza:) – temmi,
mizan (a.mi:za:n) – ölçeg, terezi,
mugyr (a.mukyr) – boýun (egýän),
mukdar (a.mukda:r) – ölçeg,
muhanne (a.) – gorkak, namart,
muhabbet (a.muhabbet) – söýgi,
säher (a.seher) – daň,
arwat (a.) – aýal,
aryp (a.ari:f) – bilimli,
ataş (a.a:teş) – ot,
aýan (a.a:ýa:n) – açyk, äşgär,
wysal (a.wi:sall) – duşuşyk,
aýyp (a.áyb) – şikest, nosgan, ýetmezçilik, günä,
ajal (a.ajel) – ölüm,
gadam (a.kadam) – ädim,
gadyr (a.kadr) – hormat, sylag,
gaýry (a.gaýry:) – başga, özge, aýry,

gala (a.kal:a) – 1 berkitme, goranyş üçin salnan mäkäm jaý;
2 şäher, oba (TKES, 79),
gany (a.gani:m) – duşman, ýagy, ýow (TKES, 81),
takdyr (a.takdi:r) – täleý, ýazgyt, maňlaý, alyn, kysmat, ykbal
(TKES, 362),

hüthüt (a.hudhud) - hüýpipik.

Türkmen dili arap-pars dilleriniň hasabyna sinonimleriň baýlaşmagynyň üpjün edipdir: “Alla – Huda – Taňry; syrat – pul – köpri; mürze – kätip - sekretar”.

Magtymgulynyň dilinde arap-pars sözleri sinonim hökmünde türkmen sözleri bilen bir hatarda ulanylypdyr:

Seda çykar perişdäniň perinden,
“Lepbeý!” diýip turup geler ýerinden,
Gabyr ýarylar, gum döküler **serinden**,
“Waý, ymmatym!” diýip galsa gerekdir.

(Magtymguly, Bagyşla bizni).

Şunda getirilen “seda” (a.seda:) we pars dilinden geçen “ser” sözleri türkmen dilindäki “ses” we “baş” sözleri bilen deň derejede ulanylypdyr.

Köňül gaýga düşer magşar gamyndan,
“Kany ymmatym?” diýip, sorar eminden,
Başyn sezdä goýýar, galmaz **zeminden**,

“Gel!” diýip, hakdan ylham bolsa gerekdir.

(Şol ýerde).

Şu bentde “zemin” sözi parsça bolup, ol “ýer, toprak, gum” manysynda gelýär. Öňki bentde oňa derek “ýer” sözi ulanylypdyr.

Arap sözleri pars sözleri bilen sinonim bolup gelýärler:

bela (a.bela:) – dert (p.derd),
mukam (a.muka:m) – heň (p.a:heng),
aşna (a.a:şna) – dost (p.du:st),
tylla (a.tylla) – zer (p)”.

Ne **beladyr**, kimse çeker bu **derdi**?

(Magtymguly, Saýlanan eserler).

Pars sözi pars sözi bilen sinonim bolup gelýär:

ýar (p.ýar) – hemra (p.hemra:),
mes (p.mest) – şeýda (p.şeýda:).

Ýa **mestmi** sen, ýa **şeýdamyň**, näme sen?

(Magtymguly, Saýlanan goşgular.)

Jan **däli**, jahan **şeýda**.

(Şol ýerde).

Arap sözi arap sözi bilen sinonim bolup gelýär:

akyl – huş,

namys – ar”.

Gitdi **aklym-huşum**, ýatdym şol ýerde.

Magtymguly, geç **namysdan-aryňdan**.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

6. Rus diliniň üsti bilen köp sözler giripdirler. Olar sinonimleriniň baýlaşmagyna ep-esli goşant goşupdyr.

spekulýant – peýdakeş,

posýolok – şäherçe,

sowet – şura,

konkurs – bäsleşik,

stul – oturgyç,

ateist – hudaýsyz,

korrespondent – habarçy,

nigalist – münküň, inkär ediji,

magazin – dükan,

rezidensiýa – kabulhana,

sekretar – kätip,

Kaspi – Hazar,

sowet – geňeş,

wizit – sapar,

apteka – dermanhana,

Kaspiýaka – Hazarýaka,

tunnel – ötüň,

parikmaherskaýa – dellekhana.

1991-nji ýylda Türkmenistan Garaşsyzlygyna eýe bolandan soň, türkmen diliniň leksikasy içki resurslar arkaly baýlaşmagyny güýçlendirdi, öňki gysylyp çykarylan türkmen sözleri ýene-de öz orunlaryny eýelediler, köpsanly türkmen sözleri ulanylyşyga çekildi:

töwekgel – optimist,
perman – ukaz,
minber – kafedra,
müşderi – kliýent,
uly – starşyý.

Türkmen dilinde soňky döwürde rus sözlerine derek türkmen szöleri giňden çekilip başlandy. Mysal üçin, öň sözlüklerde “knopka” sözi terjime edilmän, şol durşuna alnan bolsa, indi ony “düwmejik” sözi bilen aňladýarlar: “Birdenem stoluň bir ýan çetindäki **düwmejigi** emayı bilen basýar” (“Edebiýat we sungat”, 19.02.98).

7. Sinonimleriň baýlaşmagynda dialekt leksikasynyň hem täsiri ýetýär. Türkmen dialektleriniň wekilleriniň bir-birleri bilen ykdysady, syýasy we medeni taýdan ýakyn gatnaşykda bolmaklary olaryň özara düşünişmegine kömek edipdir. Şonuň üçin dialekt leksikasyndaky sözleriň köpüsi sinonim hatarynda ulanylyp, türkmen diliniň leksikasyny baýlaşdyrypdyr we türkmen dilakeltlerini bir-birine ýakymlaşdyrypdyr:

gyzylary (tek., mar., ärs., sar) – eşegary,
isbent (DTG) zäldirik, (sar.) – üzärlik,
gulak (sal.) – pişme,
ýaşyrmak (ärs.) – gizlemek,
gulagaş (ärs) – belke,
gukmançak (ärs.) – gizlenpeçek,
göndermek (gökl.) – ibemek,
ýerlemek (ÝDGG) – jaýlamak,
gökkerrek (ärs.sar) – gökgarga,
ýowuk (sar.,STG) – ýakyn,
gözlemek (ärs.) – garaşmak,
pidene (sar.,sal.,ärs., ÝDDG) – narpyz,
gozaçöp (ärs.), gozapaýa (DGG) – gowaça çöp – (ärs.),
ötmek – geçmek,
akga (gök.,sal.,sar.) – kaka, aga,
ahtarmak (ärs.) – gözlemek,
abaý (ärs.) – oňay,
abyrsyz (ata.DTG, TDDG) – örän,
guýman (ärs. (DTG) – çapaty,

dessemmil (TDDG,ata, DTG) – dessemmaýa, mazy”.
däliz (ata.DTG) – koridor,
närsä – zat,
çatak – kyn.

Humar bolýan agtyklarymyň oýnuna,
Gezek- gezegine alýan **goýnuma**.
Gelinlerim hyzmat etsin gaýnyna,
Ýönekeýden bir lezzetli törüm bar.

(“Edebiýat we sungat”, 3.02.95).

Dialekt leksikasyndan edebi dile aýry-aýry sözleriň geçýänligini aýtmak gerek. Ol sözler sintaktik taýdan täsirliligi bilen üns çekýär. Mysal üçin, edebi dildäki “ýolbaşçy, naçalnik” sözleriniň manysynda “ketde” sözi hem giňden ulanylýar: “Hawa Rejep radionyň sazly gepleşikler redaksiýasynyň **ketdesi** bolansoň, ikimiz onuň oturýan ýerine bardyk” (“Edebiýat we sungat”, 19.02.98).

8. Sinonimleri baýlaşdyrýan çeşmeleriň biri hem durnukly söz düzümleridir. Frazeologizmler, ewfemizmler sinonimleriň hataryny baýlaşdyrýarlar. Mysal üçin, “gaçdy” diýmegiň ýerine “ökjäni göterdi”, “ýazzyny berdi”, “dünk ýasady”, “ýelk ýasady” ýaly ençeme durnukly söz düzümleri ulanylýarlar. “Öldi” diýmegiň ýerine “Gutardy”, “Amanadyny tabşyrdy”, “Aradan çykdy”, “Wepat boldy”, “Dünýäden ötdi”, “Bakyýete gitdi” ýaly ewfemizmler çalşyrylyp aýdylýarlar.

Magtymguly, **geç** namysdan-aryňdan.

El götergil bu wepasyz käriňden.

(Magtymguly, Saýlanan goşgular).

“Aldawçy, ýalançy” ýaly sözleriň manysynda “kyrk emjekli” diýen durnukly söz düzümi ulanylýar: “**Kyrk emjekli** namardy maňa pir etme, Jelil” (B. Jütdiýew) diýen setirde gelen “kyrk emjekli” söz düzümi täsirliligi boýunça “aldawçy, ýalançy” sözlerinden hem güýçlüdir.

Aşakdaky mysalda “goly ýuka” söz düzümi “garyp, ýoksul” sözleriniň sinonimi bolup gelipdir:

Şükür, ganatym bar, uçur, Ýaradan,
Käte günä etsem, geçir, Ýaradan,
Bir ojaklyk rysgal eçil, Ýaradan,

Goly ýuka gullar sadyk bolýandyr.

(“Edebiýat we sungat”, 12.12.97).

9. Birnäçe sözler many taýdan tapawutly bolup, diňe belli ýagdaýlarda sinonim bolup gelip bilýärler.

Iki çeşmim – zurýadymdan aýryldym.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

10. Sinonimler perifraza, ýagny düşündiriş bermek arkaly hem aňladylyp biler. Meselem:

Ykbal size ýaş bersin,

On gezek ony, Serdar!

(B. Hudaýnazarow).

“Kanagat – gözi dokluk, az zadarazy bolmak, berlen bilen ylalaşmak”.

11. Sinonimleriniň tirkeşip gelmegi hem mümkin. Olar ýekelikde ulanylanda, aňladyljylyk bolunýan manyny doly berip bilmeýär. Şonuň üçin bu sözler tirkeşdirilip ulanylanda, olaryň manysy goşulyşyp, düşünjani has doly aňlatmaga kömek edýär. Meselem:

aýşy – aşrat,

deňi – duş,

gaýgy – gam.

12. Könelişen sözler hem sinonimleriniň hataryny baýlaşdyrmaga kömek edýär. Şu babatda türkmen klassyky edebiýatynyň dili egsilmez çeşmedir:

margir – ýylan tutujy,

alp – batyr, gahryman, edermen,

guwwas – suwa çümüji,

gabak – kâdi; altyn gabak – altyn kâdi,

teriň – çuň, çuňňur,

ýeg – gowy, oňat, ýagşy, gözəl,

hyrs – aýy,

meges – siňek,

peşe – çybyn,

sal – gaýyk,

umman – okean.

Sugun, **hyrs** jeňňeli söýer,

Keýik, gulan çöli söýer,

Meges, peşe baly söýer,
Guwwasler “dür, lagl” diýip aglar.
(Zelili).

13. Predmetlere obrazly at berilmegi arkaly sinonimler döreýärler. Mysal üçin, “topalak” sözüne derek käbir dialektlerde “doňuz topalaň”, “günde salawmaleýkim” ýaly obrazly sözler ulanylýar. “Petle” sözüne derek “aşyk – magşuk” sözünüň ulanylyşy hem şunuň ýalydyr. “Elýuwar” (“умывальный”) ýerine “orsbeçe”, sözi hem çarjew gepleşiklerinde duş gelýär.

Azrak ýerde bir many aňladýan tirkeş sözler goşulyşyp, täze manyly söz ýasap gelýärler. Mysal üçin, “ýerzemin” sözi “ýer” hem “zemin” sözleriniň birikmeginden emele gelipdir. Bularyň birinji bölegi türkmençe, ikinji bölegi hem parsça bolup, jaýyň aşagyndaky podwaly aňladýar.

Sinonimler düzümi boýunça bir-birlerinden tapawutlanýarlar. Olaryň köp bölegi ýekelikde ulanylýan bolsalar (“kalp – ýürek – göwün”), başga birnäçesi iki we ondan köp sözden bolup gelýärler (“gymyldamak – herekete gelmek – bir ýerden bir ýere süýşmek, gezmek – keşt eýlemek”).

Keşt eýledim, gezdim yşkyň dagyndan,
Ne beladyr, kimse şeker bu derdi.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Sinonimleri many-stilistik taýdan aşakdaky ýaly toparlara bölüp görkezmek mümkin:

1. Many sinonimleri.
2. Stilistik sinonimler.
3. Duýgy-ekspressiw sinonimleri.

Many sinonimleri bir-birlerinden manysy boýunça kän bir tapawutlanmaýar: “baky – ebedi, jülge – dere”. Bularyň manysy, köplenç, bir bolup, şol bir zady aňlatmak üçin hyzmat edýärler: “dutar – tamdyra, magazin – dükan, apteka – dermanhana”.

Bu sözleriň manysy gabat gelýär, şonuň üçin olara **doly sinonimler** diýip at berilýär. Emma “çeper” sözi bilen “dilewar” sözünüň sinonim bolşy doly däldir. Mälim bolşy ýaly, “çeper” sözi üç manyda işledilýär: 1. çeper; 2. owadan sözli, 3. başarjaň, ussat. “Dilewar” sözi şularyň diňe ikinji manysy (“owadan sözli”) bilen

sinonimleşýär. Şonuň üçin sinonimleşýän sözler bir ýagdaýda sinonim bolup bilerler, başga bir ýagdaýda sinonim hökmünde ýüze çykyp bilmezler.

Şunlukda, many öwüşginleri bilen tapawutlanýan sözlere **ideografik sinonimler** diýilýär. Bu ýagdaýda sinonimleriň tapawutlandyryjylyk (differentirleýjilik) hyzmaty biçak uludyr. Olaryň möçberi dürli-dürli bolup biler. Mysal üçin, “ýazyjy” bilen “edebiýatçynyň” arasynda belli bir umumylyk bolsa-da, olar birbirinden tapawutlanýarlar. “Dilçi” bilen “dil mugallymy” hem bir zat dälidir.

Sinonimler alamatlaryň dürli derejesini bildirýär. Ol kem-kemden ýokary galyp biler (“ýagşy, ganymat, oňat, has oňat...”) ýada, tersine, pese düşüp biler (“oňat, ýagşy, ganymat, oňuşmazça däl...”).

Mysal üçin, güýji boýunça “gaýgy” hem “gam” sözleri bir dälidir. “Gaýga” garanda “gam” has güýçli gelýär. Muny Magtymgulynyň: “**Gaýgy** garradar, **gam** öldir” diýen setirlerinden hem görmek bolýar. Edil şunuň ýaly, “gahar” bilen “gazap” hem bir manyny aňlatmaýar. “Gazap” has güýçli bolup, ol gahardan soň gelýär: “Adama **gahardan** soň **gazap** geler, emma şolaryň hiç haýsyndan hem peýda gelmez” (“Edebiýat we sungat”, 16. 04.99).

Sinonimleri gapma-garşy goýmak arkaly olaryň garşylykly many aňladýanlygyna üns çekilýär, ikinji ýandan, sinonim hasaplanylýan sözleriň many taýdan meňzeş dældigi nygtalýar.

Sinonimleriň taýly görnüşde ulanylmagy hem ähmiýetlidir. Munda ol sözleriň manylaryndaky umumylyk ýüze çykarylýar, beýleki tarapdan, bir-birlerinden tapawutlary açylyp görkezilýär.

Sinonimler tirkeş sözler görnüşinde ulanylanda, olaryň aýry-aýrylykdaky manylary göz önüne gelmän, eýsem ikisi birigip, jemleýji many aňladýarlar.

Sözleýiş dilinde hem ýazuwda manysy ýakyn sözlerden – sinonimlerden özüne gerek sözi saýlap almak örän oýlanyşykly çemeleşmegi talap edýär.

Haýsydyr bir predmeti, şahsy doly häsiýetlendirmek gerek bolanda, sinonimler tirkeşdirilip ulanylýar. Munda olaryň hemmesi

birigip, taryp edilýän predmetiň ýa-da şahsyň doly häsiýetnamasyny berýär.

Sinonimleriň baýlygy diliň baýlygy bolup, sözleri seçip-saýlap almaga, olary öz ýerinde ulanmaga, pikiri has takyk hem täsirli beýan etmäge kömek edýär, şol bir sözleri telim mertebe gaýtalamakdan dyndyrýar, diliň çeperçiligini artdyrýar.

Stilistik sinonimler manysy boýunça däl-de, haýsy stile degişlidigi taýýndan tapawutlanýarlar. Türkmen dilinde stiliň üç hili görnüşini bellemek mümkin:

1. bitarap stil;
2. ýazuw stili;
3. sözleýiş stili.

Şu tarapdan käbir sözler stilistik öwürşgin alýarlar. Mysal üçin, “göz” bitarap stile degişli. “göreç” ýazuw stiline degişli, “garak” bolsa sözleýiş diline häsiýetlidir. “Gyzyl” (bitarap stil), “al” (ýazuw stili), “aldamak” (bitarap stil), “tama söýmek” (sözleýiş stili) ýaly mysallar hem stilistik sinonimlere degişlidir. Şunlukda, stilistik taýdan tapawutlanýan sözlere **stilistik sinonimler** diýilýär.

Duýgy-ekspressiw sinonimlerde duýgy we emosiýa esaslanyp, adamlar öz garaýyşlaryny ýüze çykarýarlar, bahalaryny berýärler. Bu hili sinonimler türkmen dilinde ýönekeý gepleşik sözleri, ewfemizmler, idiomalar, durnukly söz düzümleri we beýlekiler arkaly ýüze çykarýarlar. Meselem:

iýmek – dykmak,
gaçmak – jymak,
içmek – jyňkytmak
geplemek – lakgylamak,
gülmek – hahaylamak,
gymmat – ot bilen ýalyn,
aglamak – möňňürmek.

Käbir sözler manydaş ýaly bolup görünse-de, siňe seretseň, olaryň manysynda tapawudyň bardygy belli bolýar. Mysal üçin, “kebelek” bilen “perwana” sözlüklerde bir zat hökmünde düşündirilýär. Emma hakykatda “kebelek” bilen “perwana” bir zat däl. “Kebelek” ösümlikleriň, ot-çöpleriň arasynda uçup ýören owadan ganatlyja mör-möjek bolsa, “perwana” oduň daşynda

pyrlanýan, özüni oda urup heläkleýän ganatly möjek. Edil şunuň ýaly, “kerim” (keremli) bilen “sahy”, “bahyl” bilen “husyt” hem manydaş ýaly. Emma bularyň manylarynda düýpli tapawudyň barlygyny köne kitaplara ser salanynda görmek bolýar.

Köne kitaplarda ýazylyşyna görä, adamlar dört topara bölünýän eken:

Kerim – ýoguny bar edip, ile ýýdirer.

Sahy – özem iýer, ile-de eçiler.

Bahyl – diňe özi iýer.

Husyt – özem iýmez, ile-de ýýdirmez”.

(“Mugallymlar gazeti”, 17.01.97).

Kontekstda manysy golaýrak sözler hem sinonim hökmünde alynýar:

Dostuň ýakyn, şum rakyba daş bersin,

Şeker bilen, **şerbet** bilen, **bal** bilen.

(Şabende, “Gül-Bilbil”).

Seýilgähde mestan-mestan gezewer,

Sowsan bilen, **sünbül** bilen, **gül** bilen.

(şol ýerde).

Bu gün **nowruz**, bu gün **baýram**, bu gün **toý**.

(Baýram han).

Belli bir kontekstda manylary ýakynlaşýan sözlere **kontekstual sinonimler** diýilýär:

Baý işlese – **işenňir**, işlemese – **kanagatly**;

Sözlese **dilewar**, sözlemese – **salykatly**;

Garyp işlese – **harsal**, işlemese – **ýalta**;

Sözlese – **lakgy**, sözlemese – **gün**.

(Nakyllar we atalar sözi).

Şu mysalda “baý” bilen “garyp” bir-birine gapma-garşy goýulýar.

Baýyň häsiýetli alamatlary “işenňir, kanagatly, dilewar, salykatly” sözler bolup, olar “baý” sözünüň ýerini tutup, ony çalşyryp bilerler. Şu babatda olar kontekstual sinonimleridir. “Garyp” “baýa” garşy goýlup, onuň häsiýetli alamatlary hökmünde “harsal, ýalta, lakgy, gün” sözleri alynýar. Bular “garyp” sözünüň sinonimleri bolup, öz gezeginde “baýyň” häsiýetli alamatlaryna gapma-garşy goýulýar.

Şunlukda, aýry-aýry predmetleriň häsiýetli alamatlary şol predmetleri çalşyryp, kontekstual sinonimler görnüşinde ulanylyp bilerler.

Sinonimleriň çeper edebiýatda ulanylyşy. Çeper edebiýatda, ylaýta-da şygryýetde sinonimler çeperçilik serişdesi hökmünde uly rol oýnaýarlar. Olar diliň söz baýlygyny giňden ulanmaga, sözleri saýlap almaga, ýerli-ýerinde goýmaga giň mümkinçilik döredýärler.

Magtymguly bir sözi iki gezek gaýtalamazlyk üçin türkmen sözleri bilen bir hatarda arap, pars sözlerini hem ussatlyk bilen peýdalanyndyr:

Ol iki **çeşmiňi gözüňden** akdyr,

Ýoldaşyň imandyr, ýaradan hakdyr,

Menziller yrakdyr, ýollar uzakdyr,

Ýaşmaz günler, **batmaz** aýlar görer sen.

(Magtymguly. Bagyşla bizni).

Hezar mün nagmasy, **ýüz mün** mukamy,

Daýym gurulgydyr sazy behişdiň.

(Şol ýerde).

Türkmen dilinde “tug, alam” sözleri könelişip, bireýýäm arhaizmlere öwrülip gidipdi. Ýöne, muňa garamazdan, “tug, alam” sözleri sinonim hökmünde Magtymgulynyň dilinde duş gelýärler:

Eden işleriň soralar,

Gün gyzar, mizan gurular,

Tug çekiler, **alam** urlar,

Ýowuz günler gelmek hakdyr.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Türkmenistan Garaşsyzlygyny alandan soň, öz mukaddes Baýdagyna eýe boldy. Indi “Baýdak” sözünüň sinonimi artyp başlady, hatda uzak ýyllaryň dowamynda arhaizmlere öwrülip giden “tug” sözi täzeden dünýä indi:

Serdar bilen dörän öçmejek nur sen,

Meniň ýaşyl **Tugum,**

Ýaşyl **Baýdagym.**

(Seýitmämmet Hydyrow).

Çeperçilik serişdesi hökmünde sinonimleriň ikisi, üçüsi hem bir ýerde getirilip biler. Bu goşgy setirleriniň täsirlilikini artdyrýar:

“Ýansaň, köýseň, kül bolsaň, örtenseň-de ýetişmez”.

“Gamgyn olup, gam bile hesretde ýaşasa-da”.

“Deşti-beýewanlarda, sährada ýaşasa-da”.

“Toýlarda, baýramda, aýtlar içinde.

Oturşan günlerim ýadyma düşýär“.

(“Edebiýat we sungat”, 28.04.95).

Magtymguly bir setirde sinonimleriniň ençemesini hatara düzýär:

Ýar – dostlar, köýdüm-bişdim, örtendim, eda boldum.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Magtymgulyň goşgularynyň haýsy bir bendini alsan hem, onda sinonimlerden ussatlyk bilen peýdalanylyşyny görmek bolýar:

Öňüň gara, yzyň gözle,

Hoş sözün diý, gahryň gizle,

Sözle bilseň, ýagşy sözle,

Halk ýamanyň bizarydyr.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Sinonimler diňe goşgy setirlerinde däl, eýsem kyssa eserlerinde hem çeperçilik serişdesi hökmünde getirilýär: “Her kim piriniň sakgalyndan ütüp alan gylyny **ýygşyrmak** bilen boldy. Biri bir bölek kagyza nagdaly dogasyny ýazyp, şoňa **dolap goýsa**, ýene biri Gurhanyň sahypalarynyň arasynda **gizledi**. Ýene biri nan haltasynda **busdurdy**” (“Edebiýat we sungat”, 3.04. 98).

Birmanly sözleriň – sinonimleriň türkçeşdirilip ulanylyşyna hem duş gelinýär. Eger şular tirkeş sözi bolup, täze manyda gelmeseler, olaryň bir ýerde ulanylmagy oňasyzlyk döredýär, tawtologiýanyň ýüze çykmagyna sebäp bolýar. Şol bir alamatyň çakdanaşa güýçlendirilmegi onuň ähmiýetini artdyрман, tersine, ynamdan gaçyrýar. Şeýle hem, sözleriň tygşylylygyna zeper ýetirýär: “**Bütün külli** türkmen halkymy Bitaraplyk baýramy bilen gutlaýaryn! **Gutly, mübäre** bolsun!”.

Şu mysallarda “bütün” we “külli”, “gutly” hem “mübäre” sözleriniň haýsy-da bolsa birini almak ýeterlidir.

Sinonimler bilen olaryň göçme manyda ulanylyşy sepleşende, has hem täsirli bolýar, goşgynyň çeperçiligi ýokary derejesine ýetýär.

E D E B I Ý A T

Annanurow A. Diliň sözlük sostawy hakynda. Aşgabat, 1961.

Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat, “Ylym”, 1969.

Babaýew K. Türkmen diliniň stilistikasy. (Leksik stilistika). Aşgabat, 1975.

Babaýew K. Türkmen diliniň stilistikasy. Aşgabat: “Magaryf”, 1989.

Ballyýew G. Leksik normalaryň käbir meseleleri. – Türkmen diliniň we dialektologiýasynyň problemalary: - Aşgabat, 1974, 48-55 sah.

Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen diliniň leksikologiýasy. Aşgabat, 1972.

Çöňňäýew Ý. Türkmen diliniň leksikasy (semasiologiýa). Aşgabat, 1973.

Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. Aşgabat: “Magaryf”, 1988.

Мескутов В. Обзор синонимов туркменского языка в структурно-грамматическом аспекте. – Известия АН ТССР. Сер. Обществ. наук. 1960, № 4

Мескутов В. Обзор синонимов в семантико-стилистическом аспекте. – Известия АН ТССР. Сер. Обществ.наук. 1960, № 6.

Мескутов В. Источники возникновения синонимов туркменского языке. – Известия АН ТССР. Сер. Обществ.наук. 1961, №

Мескутов В. Синонимы современного туркменского языка. АКД – Ашхабад, 1962, 16 стр.

Mesgudow W. Sinonimleriň çeşmeleri. – Dil bilimi institutynyň işleri. –

Aşgabat, 1962, 181-206 sah.

Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. – Aşgabat: “Türkmenistan”, 1988, 312 sah.

Nyýazow S. Stilistikany öwretmegiň esaslary. Aşgabat: “Magaryf”, 1994.

Öwezow A. Türkmen dilinde sözüň we sözlük sostawyň ösüşiniň ýollary.

Aşgabat: “Ylym”, 1989, 136sah.

ANTONIMLER

Umumy maglumat. Antonim (gr. **anti** – garşy, **onyma** – at) manylary gapma-garşylykly bolan sözleri aňladýar. Antonim sözleriň manysynda hil alamatynyň gapma-garşy goýulmagy arkaly ýüze çykýar. Antonimleriň sypatlaryň arasynda köpräk duş gelýänligi hem şunuň üçindir. Meselem: “gowy – erbet, gaty – ýumşak, gyzgyn – sowuk, öl – gury, süýji – ajy, ýogyn – inçe, uly – kiçi, giň – dar, uzyn – gysga, beýik – pes, giňiş – gysba, agyr – ýeňil, ýiti – kütäk, ak – gara, ýagty – garaňky, sahy – gysganç, batyr – namart, ir – giç, ýakyn – daş, ýaş – garry”.

Antonimler beýleki söz toparlarynda hem duş gelýär.

Atlarda: “ýaşlyk – garrylyk, giňlik – darlyk, uzynlyk – gysgalyk, saglyk – hassalyk, ertir – agşam, gyş – tomus, ýeňiş – ýeňliş, uruş – ýaraşyk, aýal – erkek, aşak – ýokary, ast – üst, haýyr – şer”.

İşliklerde: “ölmek – direlmek, gitmek – gelmek, ýatmak – turmak, işlemek – dynç almak, söýmek – ýigrenmek”.

Hallarda: “ir – giç, agşamyna – ertirine, uzaga – ýakyna, bu ýerde – ol ýerde, bärlik – aňryk, öňden – yzdan, gyşyna – ýazyna”.

Antonimler, adatça, predmatleriň hiline degişli bolup, olar hökmany ýagdaýda aýry-aýry sözlerden emele gelýärler: “ajy – süýji, ak – gara, az – köp”.

Ýöne häzirki wagtda antonimlere giň manyda seredilýär, diňe hil bilen baglanyşykly aýry kökden bolan sözleri öz içine alman, eýsem beýleki ýagdaýlarda duş gelýän many gapma-garşylyklaryny hem göz önünde tutýar.

1. Kontrar (lat. **kontrarius** gapma-garşylykly) gapma-garşylyk bir hatara düzülen düşüňjeleriň iki çetki tarapyňy aňladýar. Meselem: “ýaş – garry, uly – kiçi”. “Ýaş” bilen “garrynyň” arasynda telim basgançak bar. Emma olar alynman, diňe iki çetkisi bir-birine gapma-garşy goýulýar.

2. Kontradiktor (lat.kontradiktorius garşylykly) gapma-garşylyk ýokarkydan tapawutlanyp, garşydaş manyly sözleriň manysynda geçiş basgançaklary bolmaýar: “diri – öli, çyn – ýalan”.

3. Wektor (lat.vektor – äkidýän, getirýän) gapma-garşylykly hereketleriň garşylykly ugra gönükdirilendigini görkezýär: “galmak – düşmek, girmek – çykmak, gelmek – gitmek”.

4. Pragmatik (gr.pragma – hereket, praktika) antonimler hem bolup biler: “ata – ogul, asman –zemin, dowzah – jennet, jan – ten”.

Antonimleriň dilde ägirt uly ähmiýeti bar. Olar pikiriň has anyk, aýdyň hem täsirli bolmagyny üpjün edýär. Atalar sözünde, nakyllarda, şeýle hem çeper edebiýatda antonimleriň köp ulanylýanlygy hem şunuň üçindir. Meselem: **“Daşy jäjek, içi möjek”**.

Köpmanly sözleri, ononimleri tapawutlandyrmak üçin hem antonimleriň ähmiýeti bar. Mysal üçin, “sag” sözünü ýekelikde alnyňda, onuň nähili manyda gelyänligini bilmek mümkin däl. Şeýle bolanda, onuň antonimini goýup görmek gerek. Şonda onuň manysy açyk ýüze çykyar duruberýär:

sag I – çep,
sag II – kesel,
sag III – sagma...

Antonim sözleriň manysyny has takyk göz önüne getirmek üçin sözlük düzüleninde hem peýdalanylýar: “Meselem: gara – “ak” sözünüň antonimi”.

Antonimleriň esasynda many gapma-garşylygy ýatýar. Emma gapma-garşylyk diňe inkär etmek däl. Meselem: “ak – ak däl, geldi – gelmedi”.

“Ak däl” diýenimizde, diňe şol predmetiň ak däldigi aňlanylýar. Belki, ol gökdür, gyzyldyr... ýa-da “gelmedi” diýlende, “gitdi” diýen many göz önümize gelmeýär, şonuň üçin bu hili inkär etmeklik antonimleri emele getirip bilmeýär.

Antonimler, esasan, özbaşdak many aňladýan söz toparlaryna degişli bolup, atlarda, sypatlarda, işlikleride we hallarda ýüze çykyar.

Birkökli antonimler. Şulary antonim hasaplamaly – dälmi diýen mesele jedeli. Rus dilçileri aýrykökli sözleri antonim

hasaplaýarlar. Emma soňky ýyllarda birköklisözler hem antonim hasaplaýanlar bar.

1. Suffiksals birkökli antonimler.

2. Prefiksals birkökli antonimler.

Suffiksals birkökli antonimler. Bular – “ly\, - li, - syz\ -siz, suz\ - süz” arkaly aňladyýar.

güýçli – güýçsüz

günäli – günäsiz

akylyly – akylsyz

wyždanly – wyzdansyz.

Prefiksals birkökli antonimler. Bular “bi -, nä – (na -)” hem-de “bet – (<bed), hoş -, kär -, kem -, şor – kontr -, anti” ýaly prefiksleriň we prefiks halyna gelen sözleriň üsti bilen ýasalyýarlar:

biabraý – masgara,

namysjaň – binamys,

bigaýrat – gorkak,

gümana – bigüman,

wepadar – biwepa,

kanuny – bikanun,

habardar – bihabar,

dogry – nädogry,

razy – närazy,

laýyk – nälaýyk,

hoşbagt – betbagt,

tanyş – nätanyş,

akylyly – kemakyl,

rysally – kemrysgal,

rewolýusioner – kontrrewolýusioner

faşistik – antifaşistik.

Antonimleriň döreýiş çeşmeleri.

1) Antonimleriň döremeginde türkmen sözleri aýratyn orun tutýar:

ak – gara,

gije – gündiz,

gel – git,

(gel - geç),

tur – otur,

köp – az,

aç – ýap,

öň – soň,

ast -üst.

“Gelen geçer, çäş edip...” diýen setirde “gelmek - geçmek” işlikleri gapma-garşy goýulýar. Magtymgulynyň bu setirinde antonimler türkmen sözlerinden emele gelipdirler. Şeýle mysallar Magtymgulyda başga-da köp duş gelýär: “**Gijesi** tirikdir, **gündizi**

beýhuş” (Magtymguly, Saýlanan goşgular). “Bilmedim, köpmi **ýa** maňa **az** berdi” (şol ýerde).

2. Arap sözlerinden emele gelen antonimler: “owwal (a.awwal) – ahyr (a.ahi:r),, haýyr (a.haýr) – şer (a. şerr)”.

Owwaly zawky-sapa, hasratly maly neýlerem,

Ahyry mawgi – kubur, bu boş hyýaly neýlerem.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Sözge ýakyn bende men, **haýrym** kemdir, **şerim** zor.

(Şol ýerde).

Şu ýerde “kem - zor” sözleri kontekstual antonim bolup gelipdir:

3. Pars sözlerinden emele gelen antonimler:

zir – zeber,

şeb (p.) gije – ruz (p.ru:z) – gündiz,

dana (p.da:na:) – nadan (p. na:da:n)”.

Magtymguly, **şebi** – **ruz**,

Jan gidensoň, terki söz.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

4. Pars sözi türkmen sözi bilen antonim hataryny düzýär:

Bet işlere baý boldum, **haýr** işe geda boldum.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Barçany **bidar** gördüm, özüm **ukuda** bildim.

(Şol ýerde).

Gysga ykbalym goly, dost daýaly waslyň **deraz**.

(Şol ýerde).

Ötürip men ýigitligiň **baharyn**,

Gutulmak ýok garrylygyň **gysyndan**

(Şol ýerde).

5. Antonimleriň emele gelmeginde kontekst hem kömek edip biler. Şunda adaty ýagdaýda antonim şekilinde ulanyлмаýan sözler belli ýagdaýda biri beýlekisine garşydaş manyda gelýär:

Mejlis halkasyny gurmaň beýle **az**,

Adam **köpdür**, **ulug** gurgul” diýdiler.

(Magtymguly, Saýlanan goşgular).

Şu mysalda “az” sözi “köp” sözünüň antonimi bolup gelýär. Emma şu kontekstde “az” sözi “ulug” sözünüň hem antonimi hökmünde ulanylýar.

6. Antonimleriniň emele gelmeginde söz düzümleri hem gatnaşýarlar.

Gadyr bilenden daş etme,

Nä gadyra ýoldaş etme.

(Magtymguly, Saýlanan goşgular).

7. Antonimler sözüň many-synyň bölünişmegi netijesinde ýüze çykyp biler. Şunda ol söz iki görnüşde aýdylyp, hem many, hem formal (fonetik) taýdan bir-birinden tapawutly ulanylýar:

ogry – dogry, ösmek – tesmek, eselemek – peselmek.

8. Söz ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen antonimler ýasalyp biler:

Ýarsyzlykdan ýaman iş yok,

Göz salyp gezsem her ýana.

Ýa, Ýaradan, bir hemra ber,

Köp muşakgat degdi jana.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Şu mysalda “ýarsyz – hemra” sözleri antonim bolup gelipdirler.

Antonimler birnäçe topara bölünýärler.

Frazeologik antonimler: “gara görgi – itiň aňsady; iňläř siňek yok – ýere gurt düşen ýaly; ýüzünüň gany damjak bolup duran – sary saman ýaly; köpi gören – agzynyň sarysy gitmedik”.

Kontekstual antonimler. Belli bir kontekstde gelende, käbir sözler antonim bolup bilerler:

Goç ýigidiň işi söhbet-saz bolar,

Köňli **gyş** bolmaýan daýym **ýaz** bolar.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Şu mysalda “gyş” we “ýaz” sözleri göçme manyda ulanylyp, kontekstde antonim bolup gelýärler.

Dogry söz **gizläp bilýän batyr däl**,

Dogry söz **sözläp bilýän batyrdyr**.

(“Edebiýat we sungat” 13.02.98).

Şu mysalda “batyr – batyr däl” sözlerinden başga-da, “gizlemek – sözlemek” sözleri hem şu kontekstde antonim bolup gelipdirler.

Enantiosemiýa. Antonimler diňe aýrykökli ýa-da birkökli sözlerden bolman, şol bir sözün iki hili many aňlatmagyndan hem emele gelip biler. Şuňa dil biliminde **enantiosemiýa** (manlaryň garşylykly bölünüşmegi) diýilýär. Mysal üçin, “bahasyz” diýen sözün gapma-garşylykly iki manysy bar: 1) gymmat bahaly, 2) gymmatsyz.

“Ýeser, garalamak, galdyrmak...” ýaly sözleriň hem içki manlary garşylykly häsiýete eýedir.

Antonimleriň çeper edebiýatda ulanylyşy. Tebigatdaky, jemgyýetdäki ähli zatlaryň gapma-garşylykly hadysalardan durýanlygyny dialektika öwredýär. Bularyň hemmesi diliň sözlük düzüminde öz beýanyny tapýar. Şonuň üçin antonimler çeperçilik serişdesi hökmünde giňden ulanylýar:

“Alydyr” diýdiler, tutdy destimden,

Borýa düşegimni aldy **astyndan**,

Men bilmedim, bir zat guýdy **üstünden**,

“Ýolugan döwrandyr, sürgül” diýdiler.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Antonimler bir-birine garşylykly taraplary aňladyp gelýänligi üçin, dünýädäki ähli zatlary dialektiki gapma-garşylykda görmäge kömek edýär:

Hydyr kimin **çöllerde**,

Ylýas kimin **köllerde**,

Kowus kimin **daglarda**,

Ýagşy, ýamany görsem.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Magtymgulynyň ýokarky setirlerinde diňe bir “ýagşy, ýaman” antonim bolup gelmän, eýsem “köl” “çöle” görşy goýulýar (suwly – suwsuz), “dag” “köle” garşy goýulýar (belent-pes):

Ýokarda Hindistany,

Arkada Türküstany,

Öwlüýärler ummany –

Ol Rumystany görsem.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Antonimleriň goşgy setirlerinde ýerlikli ulanylmagy antiteza döretmegiň ýeke-täk ýoludyr. Dosty – duşmana, ýagşyny – ýamana, çyny – ýalana, tankydy – öwgä gapma-garşy goýmak bilen olaryň aratapawudyny has aýdyň düşündirýärler:

Dosty duşman eder **ýaman** gylygyň ,

Duşmanam dost eder **ýagşy** gylygyň.

(Mugallymlar gazet, 1.02.1995).

Ýalan söýgüden **çyn** söýgi pidalydyr,

Galp öwgüden ýowuz tankyt peýdalydyr.

(“Mugallymlar gazet, 1.02.95”).

Çeper edebiyatda antonimler köp ulanylýar. Olar faktlary bir-birine gapma-garşy goýmak, degşirmek, olaryň peýda-zyýanyndan netije çykarmak üçin getirilýär. “Hem **tamug** bar durar, hemdäni **uçma**” (Magtymguly, Bagyşla bizni), diýen setirde “tamug” bilen “uçma” bir-birine gapma-garşy goýulýar.

Magtymgulynyň dilinde antonimlerden ussatlyk bilen peýdalanylýar:

Owwal-ahyr dost –duşmanyň ýanynda

Armanda goýmagyl, ýa, Züljelalym.

(Magtymguly, Bagyşla bizni).

Şu mysalda antonimleriň jemleýji, umumylaşdyryjy häsiýeti bar. Munda bir düşünjäniň çetki iki tarapy alynýar. Şol iki aralykda onuň ähli manylary ýerleşýär. Mysal üçin, “owwal – ahyr” diýlende, wagt taýdan başlanýan we gutarýan pursatlar aňlanylýar. Şol iki aralykdaky döwri öz içine alýar. Şonuň üçin “owwal – ahyr” sözleriniň manysy “hemişe, mydama” sözleriniň manysyna barabardyr. Bu ýerde antonimleri tirkeşdirip getirmek bilen täze manyly söz ýasalýar. Ýöne onuň manysy “hemişe, mydama” sözleriniňkiden has güýçlüdir hem täsirlidir. Edil şunuň ýaly, “dost – duşman” diýen sözleriň hem jemleýjilik manysy bar. Ähli adamlar şol ikisiniň (“dost – duşman”) arasynda ýerleşýär. Şoňa görä onuň manysy “hiç kimiň ýanynda” diýen düşünje bilen meňzeşdir.

E D E B I Ý A T

Annanurow A. Diliň sözlük sostawy hakynda. Aşgabat, 1961, 88-89 sah.

Atanyýazow S. Türkmenistanyň toponimik sözlügi. Aşgabat, 1970.

Atanyýazow S. Türkmenistanyň geografik atlarynyň düşündirişli sözlügi.

Aşgabat, 1980. 364 sah.

Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. – Aşgabat: “Ylym”, 1969, 111 sah.

Babaýew K. Türkmen dilinde metaforalar we olaryň ulanylyşy. – Türkmen sowet dil biliminiň ösüşiniň käbir meseleleri. – Aşgabat, 1972, 21-43 sah.

Babaýew K. Türkmen diliniň praktiki stilistikasy. (Leksik stilistika).

Aşgabat, 1985.

Babaýew K. Türkmen diliniň stilistikasy. Aşgabat: “Magaryf”, 1989.

Байджанов Б. Однокоренные антонимы в туркменском языке. –

Известия АН ТССР. Сер. общесв. наук, 1982, № 6, 77-82 стр.

Байджанов Б. Лексика-семантические особенности антонимов

туркменского языка. – Известия АН ТССР. Сер. общесв. наук, 1983, № 3, 62-68 стр.

Байджанов Б. Фразеологические антонимы в туркменском языке. – Известия АН ТССР. Сер. общесв. наук, 1983, № 6

Байджанов Б. Антонимы в туркменском языке. Ашхабад: “Ылым”, 1991.

Baýjanow B. Bir sözün garşylykly manylarda ulanylyşy. – “Türkmenistanyň Halk magaryfy”, 1983, № 10, 71-74 sah.

Çöňňäýew Ý. Türkmen diliniň leksikasy (semasiologiýa). Aşgabat, 1973.

Çöňňäýew Ý. Türkmen dilinde omonimik söz ýasalýş usuly. – Türkmen diliniň we dialektologiyasynyň meseleleri. – Aşgabat, 1978, 52-58 sah.

Çöňňäýew Ý. Türkmen ýasama sözlerde omonimik söz ýasalýş. – Türkmen diliniň dialektologiyasynyň meseleleri. Aşgabat, 1978, 92-99 sah.

Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. Aşgabat: “Magaryf”, 1988.

Öwezow A. Türkmen dilinde sözüň we sozluk sostawynyň ösüşiniň ýollary. Aşgabat: “Ylym”, 1989.

Türkmen diliniň sözlügi. Aşgabat, TSSR YA-nyň neşirýaty, 1962.

DÖREÝIŞ TAÝDAN LEKSIKANYŇ DÜZÜMI

Ural-altaý dil umumylygy dogrusynda. Ural-altaý dilleriniň arasynda tipologik we genetiki taýdan umumylygyň barlygy ir wagtlardan bári alymlaryň ünsüni çekindip. Ural-altaý dil umumylygyny alymlaryň bir topary makullassa, beýleki topary ony soň ýüze çykan hadysa hasaplaýar. Ýöne şol dilleriň arasynda umumylygyň barlygyny weli hiç kim inkär edip bilmeýär. Bu umumylyk ural-altaý dilleriniň diňe leksikasynda gabat gelmän, eýsem olaryň fonetik gurluşynda, morfologiyasynda we sintaksisinde hem sataşýar. Şonuň üçin bu meňzeşligi tötänleýin ýüze çykan meňzeşlik hasaplap bolmasa gerek.

Ural-altaý dil umumylygy soňy bilen iki topara bölünipdir:

1. Ural dilleri.
2. Altaý dilleri.

Ural dilleri maşgalasy integrasiýa netijesinde iki topara birigipdir:

1. Fin-ugor.
2. Samodi.

Olar hem öz gezeginde birnäçe toparlara bölünýärler.

Fin-ugor şahasy fin, ugor toparlaryna, samodi şahasy samodi, yukagir-eskimos -aleut toparlaryna bölünipdir.

Altaý dilleri hem öz gezeginde birnäçe toparlara bölünýärler.

1. Türki-mongol şahasy.
2. Tungus-manjur şahasy.
3. Ýapon-koreý şahasy.

Türki diller başda günbatar hun we gündogar hun şahalaryna bölünipdir. Günbatar hun şahasy bulgar, oguz, gypjak, garlyk toparlaryny, gündogar hun şahasy hem uýgur-oguz we gyrgyz-gypjak toparlaryny öz içine alypdyr. Türki dilleriň günbatar hun şahasynyň oguz toparlaryndan gagauz, azerbaýjan, türk, türkmen dilleri emele gelipdir.

Mongol dillerine oýrot-galmyk, halha-mongol, burýat, mongol; tungus dillerine ewenk, nanaýgold; manjur dillerine manjur, jürjen dilleri girýärler.

Ural-altaý dilleriniň arasynda duş gelýän tipologik umumylyk aşakdakylardan ybaratdyr.

Fonetikada: a) çekimlileriň sazlaşygy; b) çekimsizleriň assimiliýasynyň umumy kanunalaýyklyklary; c) düýp sözlerde açyk çekimsizleriň durnuklylygy; d) sözüň başynda bir çekimsiziň gelmegi; e) singarmonizm bilen baglanyşykly sözleriň manysynyň bölünişmegi; ä) söz düzümlerinde esasy basymyň birinji söze düşmegi.

Morfologiýada: a) söz ýasalyşda we söz üýtgeýişde agglýutinasiiýanyň agdyklyk etmegi; b) sözsoňy kömekçileriň ulanylmagy; c) jyns kategoriýasynyň bolmazlygy; d) artiklleriň ýoklugy; e) degişlilik kategoriýasynyň bolmagy; ä) sypatlaryň deňeşdirme derejesinde çykyş düşümde gelen sözüň getirilmegi we başg.

Sintaksisde: a) aýyklaýjy agzalaryň öz aýyklaýan sözünden öň gelmegi; b) sanda ylalaşmazlyk; c) sorag goşulmasy arkaly sorag konstruksiiýasynyň emele gelmegi; d) eýerjeň sözlemlere derek ortak işlik, hal işlik, iş at öwürümleriniň ulanylyşy; e) ýeňiş düşümiň goşulmaly formasy arkaly obýekti logiki taýdan tapawutlandyryp görkezmek; ä) aýyrgyç bolup gelende, sypatlaryň, sanlaryň üýtgemezligi.

Türki diller bilen mongol dilleriniň arasyndaky umumylyk morfologiýa boýunça 50 prosente, leksika boýunça hem 25 prosente barabardyr. Tungus-manjur dilleri bilen türki-mongol dilleriniň arasyndaky umumylyk mundan az bolup, leksikada 10 prosente, morfologiýada hem 5 prosente deňdir. Grammatiki formalaryň ýarysynyň deň gelmegi türki diller bilen mongol dilleriniň genetiki

taýdan bir bolup, soňky döwürlerde olaryň bir-birlerinden daşlaşanlygyna şaýatlyk edýär.

Türkmen we altaý dilleriniň leksikasyndaky umumylyk.

Türki diller has gadymy döwürlerde ural-altaý diller toparlaryna degişli bolupdyr diýip, alymlar hasap edýärler. Şol dillerde gepleýän halkyýetler, taýpalar bilen bir territoriýada ýaşan türki halklaryň dillerinde ural-altaý dilleri bilen umumylyk bolupdyr. Şol döwürlerde, ähtimal, türki dilli halkyýetler, taýpalar dil babatda entek mongol, tungus-manjur we beýleki taýpalaryň dillerinden aýyl-saýyl tapawutlanmandyrlar. Şonuň üçin türki dilleriň, şol sanda türkmen diliniň leksikasyňyň has gadymy gatlygy mongol we tungus-manjur halkyýetleriniň, taýpalarynyň dilleri bilen umumy bolupdyr. Ol sözleriň türki dillerden mongol ýa-da tungus-manjur dillerine ýa-da, tersine geçenligini aýtmak kyn. Belki, umumy türki sözleriň köpüsi etimologik taýdan şol diller bilen birdir. Türki dilleriň mongol we tungus-manjur dillerinden bölünip aýrylmagy soňky döwürlere degişlidir.

Türki dilleriň leksikasyňyň has gadymy döwri barada gürrüň edilende, türki dilleriň, bir tarapdan, mongol dili bilen, ikinji tarapdan, tungus-manjur dilleri bilen umumylygynyň bolanlygyny göz önünde tutmak gerek.

Türkmen we mongol dilleriniň leksikasyndaky umumylyk.

Türkmen dili bilen mongol diliniň arasynda, beýleki ugurlarda bolşy ýaly, leksikada hem köp umumylyk bar. Bu umumylyk garyndaşlyk bildirýän sözlerde, beden agzalarynyň atlarynda, haýwanlaryň, mör-möjekleriň, balyklaryň, ösümlikleriň, iýmit-naharlaryň, öý goşlarynyň, metallaryň atlarynda we ençeme beýleki ugurlarda ýüze çykýar. Bu sözleriň haýsyndan haýsyna geçenligini aýtmak kyn. Örän köp mukdardaky asyl sözlerde umumylygyň ýüze çykmagy bu dilleriň genetiki taýdan birliginden habar berýär. Elbetde, mongol sözleriniň hemmesi türkmen sözleri bilen many hem fonetik taýdan doly gabat gelýärler diýip aýtmak bolmaz. Ol sözleriň manysynda hem, fonetik gurluşynda hem köp özgerişleriň ýüze çykanlygy tebigydyr.

Türki dillerde köp sözleriň ulanylyşynda mongol dili bilen umumylyk bar. Özi hem, şol sözler haýsydyr bir dilde bolman, türki

dilleriň köpüsinde mongol dilindäki ulanylyşy bilen deň gelýär. Şeýle ýagdaýda ol sözleriň mongol dili bilen umumydygyny aýtmak mümkin. Mysal üçin, mongol dilindäki “jil” sözi türk dilleriň hemmesinde diýen ýaly gabat gelýär: tuwa “çyl”, azerbaýjan “il”, altaý “dyl”, başgyrt “ýyl”, gazak “jyl”, garagalpak “jyl”, gyrgyz “jyl”, gumuk “ýyl”, nogaý “ýyl”, tatar “jyl”, türkmen “ýyl”, özbek “ýil”, uýgur “ýil”, hakas “çyl”, ýakut “syl”.

Türkmen dilindäki “han, ýegen, böwrek, batyr” ýaly sözler mongol dilinde “kaan, zee, böer, baatur” görnüşinde aýdylýarlar.

Türkmen dili bilen mongol diliniň arasynda leksika boýunça umumylyk has köp ýüze çykýar. Ol sözler türkmen diline mongol dilinden soňky döwürlerde geçendir diýip pikir etmek bolmaz. Bular türkmeniň gadymy asyl sözlerini öz içine alyandygy bilen häsiýetlenýär. Mysal üçin, “uçra -, gara -, töle -, çok-, çyda -” ýaly düýp işlikler mongol dilinde “uçira -, hara -, tölu -, joki -, çida -” görnüşinde ulanylyp, aňladýan manylary boýunça türkmen dilindäki ulanylyşlaryndan onçakly tapawutlanmaýarlar.

Türkmen dili bilen mongol diliniň arasyndaky leksik umumylyk has köpräk isimlerde ýüze çykýar. Mysal üçin, türkmen dilindäki “altyn, aýak (käse, tabak), aýran, em, nöker, batyr, palta, bil, salkyn, ýalan, ýara, ala, indi, giň, erte, iň, baý, bek, бүтін, men, gara, sary” sözleri mongol dilinde “altan, aýça, aýran, em, nökur, baaatur, baltu, bol, salkin, ýalang, ýara, alaç, ende, eng (eniç) een, erte, neng, baýan, beki, butun, bu, hara, sara” ýaly görnüşlerde ulanylýarlar.

Görnüş ýaly, türkmen we mongol leksik umumylygy diňe bir atlarda däl, eýsem işliklerde, sypatlarda, hallarda, çalyşmalarda we beýleki söz toparlarynda hem duş gelýär. Munuň özi ol sözleriň alynma dældigini tassyklaýar.

Mongol dilinden gönüden-göni geçen sözler hem bar. Olar mongollar bilen goňsulykda ýerleşýän tuwa, altaý dillerinde duş gelýärler. Emma türk dilleriň hemmesinde diýen ýaly ulanylýan türkmen-mongol sözlerini soň ýüze çykan hadysa hökmünde kabul etmek bolmaz.

Türkmen diliniň sözlük düzüminde hytaý dilinden geçen sözler hem bar: “çay” (< hyt. “ça”), “çanak” (< hyt. “чан”). Türkmen dilinde “Çyn” hem “Maçyn” (Bularyň her haýsy aýratyn bir şäheri

aňladýar – N.N.) sözleri hem hytaý dilinden geçipdir. Olar türkmen dilinde birleşip, “Çynmaçyn” görnüşinde ulanylýar. Öňki wagtda ol söz “Hytaý” sözünüň sinonimi bolup gelipdir.

Türkmen-mongol sözlerinde semantik özgerişler. Köp mukdardaky sözler türkmen we mongol dillerinde meňzeş ulanylýan hem bolsalar, olaryň manysy mydama bir-birine gabat gelip durmaýar. Bu tebigy ýagdaýdyr. Çünki asly bir bolan sözler hem uzak wagtyň geçmegi bilen semantik taýdan özgerýärler. Mysal üçin, “teňri” sözi mongol dilinde we türki dilleriň gadymy ýazuw ýadygärliklerinde “asman” manyda gelen bolsa, şol söz türkmen dilinde “Taňry” görnüşinde aýdylýp, “Alla, Hudaý” sözleriniň sinonimi bolup gelýär.

“Darga” sözi mongol dilinde “baştutan, ýolbaşçy” ýaly umumy manyda ulanylan bolsa, türkmen dilinde ol gäminiň kاپirany manysynda gelýär.

Mongol dilinde “oboo” sözi “üýşmek, topbak, gorgan” (depe) ýaly manylarda ulanylypdyr. Şol söz gazak dilinde “oba” görnüşinde ulanylyp, “gorgan” manysynda gelýär. Türkmen dilinde “oba” sözi ilatyň üýşmek oturan ýerini aňladýar.

Mongol dilinde “tomuu”, tuwa dilinde “dumaa”, türkmen dilinde “dümew” sözleri hem fonetik taýdan dürli hili aýdylsalar hem, şol bir manyny –sowuklamagy, dümew bilen kesellemegi aňladýar. Mongol dilinde “sööm” sözi “sere” (başam barmak bilen süýem barmagyň aralygy) manysynda gelýär. Türkmen dilinde “süýem” (başam barmak, süýem barmak...) şeklinde ulanylyp, barmagyň adyny bildirýär. Mongol dilinde “tooson” sözünde uzynlyk saklanypdyr, emma türkmen dilinde “tozan” şeklinde ulanylyp, uzynlyk ýitipdir. Ýöne “to:z” sözünde uzynlyk türkmen dilinde hem duş gelýär. Mongol dilinde “haan” sözi “patyşa” manysynda ulanylýan bolsa, türkmen dilinde ol urugyň, taýpanyň baştutanyny aňladypdyr.

Türkmen-mongol sözlerinde fonetik özgerişler. Türkmen we mongol dillerinde deň gelyän sözleriň köpüsi fonetik taýdan üýtgäp, her diliň öz içki fonetik kanunlaryna laýyklykda ýüze çykýarlar. Muny sesleriň çalşyrylyp ulanylyşynda hem görmek bolýar. Mongol

dilinde ulanylyan çekimsiz seslere türkmen dilinde başga çekimsizler gabat gelyärler.

h – g (k)

höh – gök, huda – guda, nöher – nöker,	har – gara, lah – lakga, hongar –
goňur,	huurga –
gowurma,	

hühär – kükürt,
hon – goýun,
bah – бага,

heweg – kepek,
haýç (in) – gaýçy,
sahal – sakgal.

t – d

tämää (n) – düýe,	tääräm –
degirmen,	tarýa – dary.
tömör – demir,	

b – p

balta – palta,

bold – polat,

d – ý

dälän – ýelin, hada – gaýa, dolooh – ýalamak,	domog – ýomak, adag – aýak, dulaarah –
ýylamak,	däl – ýa:l
dugaý – ýuwaş,	gudah – guýy
ideh – iýmek,	
(guduk).	

g – k

bulag – bulak,

tabag – tabak.

w – p

hawirga (n) – gapyrga,

towrog – toprak.

g – ñ

maglaý – maňlaý.

r – z

ühär – öküz,

ihär – ekiz.

Türkmen sözlerinde düş gelyän “g\w” sesleri mongol dilinde düşüp, öz yzynda uzynlyk galdyrypdyr.

bugdaý – buudaý,
gowurma – huurga,
gyraw – hýaruu.

Käbir sesleriň ýeri çalşypdyr ýa-da ses artdyrylypdyr.

“Tymit” yerine “jims”,
“Igde” yerine “jigde”.

Çekimlileriň käbir sözlerde düşüp galýan ýerleri bar.

“Börük” yerine “bürh”,
“Bosaga” yerine “bosgo”.

Türkmen we tungus-manjur dilleriniň leksikasyndaky umumylyk. Türkmen dili bilen tungus-manjur dilleriniň leksikasynda hem birtopar sözlerde umumylyk bar. Bu dillerdäki sözleriň taryhy taýdan bir-birlerine gabat gelmegi olaryň gelip çykyşynyň birliginden habar berýär. Mysal üçin, gadymy türki dillerdäki “kara” sözi ewenkleriň dilinde “kara”, türkmen dilinde “gara” (reňk manysynda) görnüşinde ulanylýar. Ewenk dilinde “basurga” (bohogo), mongol dilinde “bosgo”, ýakut dilinde “mojogo”, çuwaş dilinde “pusaha”, türkmen dilinde “bosaga” ýaly aýdylmagy bu dilleriň leksikasynyň umumylygyna şaýatlyk edýär.

Ewenk dilinde “burki”, “burga” (purga), nanaý dilinde “bora” (maýda gar), türkmen dilinde “bora” (boramak), “boran” (buran).

Ewenk dilinde “boba”, ewen dilinde “bogor”, gadymy türki dilde “bakyr”, türkmen dilinde “ba:gyr”, “bögür” görnüşinde ulanylyp, hemmesi ýakynrak manylarda gelipdirler.

Ewenk dilinde “bori”, ewen dilinde “bori-” (borä) sözleri “bölmek, aýyrmak” ýaly manylarda ulanylypdyr. Tungus dillerindäki “bor” morfemasyna türki dillerde “par”, “parala”, “parla”, “parça” ýaly sözlerde düş gelinýär. Tungus “bor”, türki “par”, komi dilinde “por” (pork) görnüşlerinde ulanylyp, ýakynrak many aňladypdyrlar. “Bor-por” sözlerini türki dillerdäki “böl” sözi bilen baglanyşdyrýarlar. Komi dilinde “pal” sözi ulanylyp, manysy boýunça “böl” –sözünden kän bir tapawutlanmaýar. Şu söz udmurt dilinde “palas” (bölek, galyndy), umumy perm dilinde “pal” (bölek), mariý dilinde “puldos”, mordwa dilinde “pal”, fin dilinde “pala”,

saam dilinde “buola”, hanty dilinde “pulem”, wenger dilinde “falas, falat”, mansi dilinde “pül, pul, pol” görnüşlerinde duş gelyärler. Şunlukda, “pal, pel, pol, pöl, pul” sözleriniň köki türkmen dilindäki “böl” (bölek) sözi bilen bir hasap edilyär.

Ewenk dilinde “badara” – gykylykçy, manjur dilinde “badar sām” –patarraky, mongol dilinde “badna” – lakgyldama, gadymy türki dilinde “badar” – galmagal, wenger dilinde “badar” – bolgusyz, türkmen dilinde “patarraky” görnüşinde ulanylyan sözleriň hemmesiniň köki biridir.

Türkmen we tungus-manjur sözlerinde semantik özgerişler.

Türkmen hem tungus-manjur dilleriniň arasynda wagt taýdan örän uzak asyrlar ýatyr. Şuňa görä bu dilleriň arasynda leksika boýunça umumylyk duş gelyän hem bolsa, ol sözleriň köpüsi manysy boýunça belli bir derejede tapawutlanýarlar. Mysal üçin, ewenk dilinde “bekan” sözi “but” manysynda gelyän bolsa, ol söz gadymy türki hem türkmen dilinde “bykyn” görnüşinde ulanylyp, adamyň gapdalyny, ýanyny, böwrüni aňladyp gelyär. Ewenk dilinde “biyek” sözi “yüň” manyda ulanylan bolsa, ol söz türkmen dilinde “pişge” görnüşinde aýdylyp, yünüň daralyp, taýýarlanan görnüşine aýdylýar.

Ewenk dilinde “bolanir” sözi “hapa” manyda gelyär, mongol dilinde “bulangir” sözi “bulanyk”, ewenk dilinde “bul” –(sürüp balyk tutmak), gadymy türki dilde “bulga” “garyşdyrmak”, türkmen dilinde “bula” sözi “bulamak” ýaly manylarda ulanylyar.

Tungus-manjur dilleri bilen türkmen sözleriniň arasynda meňzeşligiň bardygyna garamazdan, şol sözleriň manysynda tapawutlaryň ýüze çykyandygyny, olaryň mydama bir-birlerine gabat gelip durmaýandygyny aýtmak gerek. Ewenk dilinde “kewe” sözi “aşaky eňek” diýmekdir. Mongol dilinde “kebe” sözi “sakgyç çeynemek” manysynda gelyär. Çuwaş dilinde “kable” sözi “çeynemek, gaýtadan çeynemek”, türk dilinde “gäw” sözi “çeynemek”, türkmen dilinde “gäwüşe” (mallaryň göwüş gaýtarmagy) ýaly görnüşlerde dürli manylarda ulanylypdyr.

Ewenk dilinde “kāmus” sözi “altyn” manyda ulanylyar. Emma ol söz ýakut dilinde “kōmūs”, gadymy türki hem türkmen dillerinde “kümüş” görnüşinde ulanylyp, öz hakyky manysynda düşünilýär.

Ewenkleriň dilinde “ket” sözi “köp” diýmegi aňladýar. Nanaý dilinde “kätu” sözi “örän, has” diýen güýçlendiriji sözleriň manysynda ulanylýar. Gadymy türki dilinde “ked” 1. güýçli, berk; 2. örän, ýaly manylarda gelyär. Türkmen dilinde ol söz “gaty” görnüşinde ulanylyp, 1. gaty, berk; 2. güýçli; 3. örän, has, bütinleý, artygy bilen ýaly manylary aňladýar.

Türkmen we tungus-manjur sözlerindäki fonetik özgerişler.

Türkmen dili bilen tungus-manjur dillerinde ulanylyan sözler fonetik taýdan ep-esli tapawutlanýarlar. Munuň beýle bolmagy bu dilleriň arasyna uzak döwrüleriň düşüp, olaryň territoriýa taýdan bir-birlerinden bütinleý üznä ýaşamaklary bilen baglanyşykly düşündirilýär. Bu dillerde ýüze çykýan fonetik aýratynlyklara düşünmek üçin ses çalşygyna göz aýlamak yeterlikdir.

P – P\B: ewenk pute, çuw. puthah \ put –“batmak” sözünden, gad.türki bat –batyr \ pes öl ýer \, türkm.batga, um.türki. pat – “batmak”; ewenk paçañe; gad.türki. basu; gyrg. bişgek, tat.pişgek; türkm.pişek; tat.dial. pyş\ piş -, gyrg., tuw., byş\ biş –“çaykamak, bulamak”.

P \ M – P \ Ç \ Ý: ewenk pila -“iriňlemek”, pila “iriň-” kor.mul-de “iriňlemek”, gad.türki çelpäk, türkm. “çylpyk”; ewenk muni – “iriňlemek, çüýremek”, ewenk mun –“çüýremek, bozulmak”, maj. berhe “çylpyk”, mong. beer “iriň”, çuw.pur, udm.ur (iriň). “Çir” sözi hem şular bilen asyldaşdyr: çiruu (gyrg.) çiri (özb.) şiru (gaz.) çüýre (türkm).

P –G ewenk haga “gar”, gad.türki “kagar > kar”, türkm. “ga:r”.

P –S\Ç ewenk “haj”, türkm.”say”, ewen “ha:jga” -, türkm. “çayka” -, ewenk “pukle” -, türkm. “ukla” – 1) ýatmak; 2) uklamak.

G –Ý ewenk gil –“gaýnamak”, gad.türki “ýylyg \ ylyg”, türkm. “ýyly”.

M – P ewenk “kamus”, ýak. “komus”, türkm. “gopuz”.

N – Ý ewenk “kanak”, ýak. “hajah”; gad.türki “kaýak – kanak”, türkm. “gaýmak”.

L – Z ewenk “kalan”, weng. “kazan”, türkm. “gazan”.

Şu sözleriň gadymy köküni tapmak kyn. Ýöne şularyň aňyrsynda haýsy-da bolsa bir sözüň durandygy bellidir.

Altaý dilleriniň taryhy leksikologiýasyny derňemekde şol dilleriň faktlarynyň deňeşdirilip öwrenilmegi köp zatlary berip biler.

Türkmen we umumytürki sözler. Türkmen dili türki diller maşgalasyna girýänligi üçin, onuň leksikasynda türki diller bilen umumylyk has köpdür. Muny islendik sözüň mysalynda görmek mümkin: azerb. “bud”, alt.gyrg., tuwa, türk “but”, başg., lat. “bot”, uyg., hak. “put”, ýak., türkmen. “bu:t”. Türki dillerde şol bir sözüň dürli fonetik wariantlarda ulanylmagy milli dilleriň fonetik gurluşynyň aýratynlyklary bilen düşündirilýär. Ýöne türki dillerdäki sözleriň taryhy gelip çykyşyny öwrenmek üçin ol sözleri ýönekeý deňşirip geçmek ýeterlik bolman, eýsem türki dilleriň ösüşni taryhy-hronologik esasynda deňeşdirip barlag geçirmek ähmiýetlidir.

Türki dilleriň gadymy ýazuw ýadygärlikleri takmynan V-XV asyrlary öz içine alýar. Olar daşlaryň, söň bolsa kagyzlaryň ýüzüne ýazylypdyr. Günbatar türki dillerine garaňda gündogar türki dilleriň has gadymydygy çaklanylýar.

Has gadymy türki dillere bulgar, uýgur (sary uýgurlaryň dili) çuwaş hem ýakut dillerini goşýarlar. Gadymy türki dillere oguz (gadymy ýazuw ýadygärlikleriniň dili), tofalar, tuwa, uýgur (gadymy uýgur ýazuw ýadygärlikleriniň dili), hakas, şor dilleri deňşildir. Täze türki dillere azerbajjan, gagauz, kumandi, gypjak, peçenek, polowes, salar, türk, türkmen, uýgur, özbek, çagaýtaý, çulum dilleri girýär. Has täze türki dillere başgyrt, gazak, tatar, garagalpak, gyrgyz, gumuk, nogaý, oýrot (dagly altaý), (çuwaş), (ýakut) dilleri girýärler.

Türkmen dilindäki sözleriň aglabasy beýleki türki dillerde hem ol ýa-da beýleki görnüşinde duş gelýär. Mysal üçin, “sakgal” sözüniň türki dillerde ulanylyşynda uly bir tapawut göze ilmeýär: azerb. “sakgal”, türki “sakgal”, alt. “sagal”, hak. “sagal”, başg. “pakal”, gaz., g-galp, uyg. “sakal”, gum. “sakal”, nog., tat., gyrg., türk “sakal”, özb “sokol”, çuw. “suhal”, tuwa “sal”.

Görnüşü ýaly, “sakgal” sözüniň ulanylyşy türki dilleriň hemmesinde birmeňzeşrâkdir. Ol söz “sakgal” görnüşinde “Kutadgy bilik” (XI a.) atly gadymy ýazuw ýadygärliginiň dilinde “sakgal” manysynda ulanylypdyr. Şu söz “sahal” görnüşinde häzirki mongol dilinde hem duş gelýär. Ol hem “sakgal”, hem “murt” manysyny aňladypdyr. Tuwa dilindäki “sal” sözi hem “sakal> sagal> sal”

görnüşinde “sakgal” sözünüň gysgalmagy netijesinde ýüze çykyppdyr. Bu ýagdaý türk dilleriň aslynyň bir bolmagyna garamazdan, soňky uzak taryhy döwürleriň dowamynda milli dilleriň öz içki kanunlary esasynda ösänligine şaýatlyk edýär.

Türkmen we umumy türk sözlerde semantik özgerişler.

Türk dillerde türkmen dili bilen meňzeş gelýän sözler köpdür. Olaryň esasy topary şol bir manylary aňladyp gelýän hem bolsa, belli bir böleginiň semantik özgerişlere sezewar bolandygyny görmek kyn däl. Mysal üçin, türkmen diline has golaý durýan azərbayjan dilinde ulanylýan meňzeş sözleriň manysy türkmen dilindäkä gabat gelmeýär. Azerbaýjan dilinde myhmana: “Buýruň!” diýip merhemet edýärler. Türkmen dilinde “buýurmak” işligi birini boýun egdirmegi, öz diýeniňi etdirmegi we ş.m. aňladyp gelýär. Edil şunuň ýaly, “ala göz” azərbayjan dilinde gowy manyda gelse, türkmen dilinde ýarmaz manyda ulanylýar.

Azerbaýjan dilinde “kenar” sözi “keseki, keseden gelen” ýaly manylary aňladýar. Türkmen dilinde “kenar” sözi derýanyň ýakasyny aňladyp gelýär. Şularyň aslynda many birligi bolan hem bolsa, soň milli dillerde olaryň manysy üýtgapdyr.

“Mugallym” sözi hem azərbayjan dilinde hormat bilen erkek adamlara ýüz tutulanda ulanylýar. Ol ýüz tutulýanyň mugallym bolmagy hökman däl. Ol işçimi, daýhanmy, dellekmi – tapawudy ýok, hemmesine hormat goýup, “mugallym” (“Aman mugallym”) diýip ýüzlenýärler.

“Soýmak” sözi türkmen dilinde mal öldürmegi, goýun soýmagy aňladýan bolsa, ol azərbayjan dilinde “geýimiňi çykarmagy” bildirýär. “Soýnun!” diýip, myhmana ýüzlenilende, birbada türkmenleriň bu söze düşünmezligi mümkin.

Özbek dilinde hem “Gezip geldiňizmi?” diýmegiň ýerine “Oýnap geldiňizmi” diýip aýdylmagy biziň üçin gülkünçdir. Şunuň ýaly, her bir diliň özüne mahsus aýratynlyklary bolýar.

Tapawut diňe sözleriň daşky görnüşinde däl, eýsem olaryň aňladýan manysynda hem ýüze çykýar. Mysal üçin, “but” sözi altaý, gyrgyz, tuwa we uýgur dillerinde “aýak” manysynda gelýän bolsa, gazak, türk, türkmen dillerinde ol aýagyň etli ýogyn bölegini (“uyluk”?) aňladýar.

Türkmen we umumytürki sözlerde fonetik özgerişler. Türki dilleriň we şol sanda türkmen diliniň fonetik aýratynlyklaryna laýyklykda meňzeş sözler dürli görnüşde ýüze çykyrlar. Her bir diliň öz içki fonetik kanunlary bolýar.

Türki dillerde birmeňzeş ulanylýan sözleri deňeşdirmek arkaly olarda nähili fonetik özgerişleriň ýüze çykanlygyny görmek bolýar. Mysal üçin, türkmen hem ýakut dillerinde gadymy türki uzynlygy saklanyp galypdyr: türkm. “bä:ş, o:t, ö:t, du:z, dü:ş (düyş), di:ş, gy:z, ba:r, a:t, a:ç, da:ş, ga:z” ;yak: “bies, uot, ýös, tuus, tüül, tiis, kyys, baar, aat, aas, gaas, haas”. Beýleki türki dillerde gadymy türki uzyn çekimlilerine derek adaty gysga çekimliler gabat gelyärler. Şunlukda, beýleki türki dillerde uzyn çekimliler ýokarky sözlerde duş gelmeýärler ýa-da örän seýrek sataşýarlar. Mysal üçin, tuwa dilinde diňe “düün” (dүйн), hakas dilinde hem “ööt” sözünde uzynlygyň saklanylyp galanlygy belleniýär. “Bir” sözi bolsa türki dilleriň hemmesinde diýen ýaly gysga aýdylýar. Ol diňe ýakut dilinde “biir” şekilinde uzynlygyny saklapdyr. Türkmen dilinde hem “on bi:r, agzybi:r” ýaly sözlerde “bir” sözündäki çekimli uzyn aýdylýar.

Türki dillerde sesleriň aýdylýşy hem olaryň emele gelýän orunlary bir däldir. Şol bir ses gündogar türki dillerde, mysal üçin, ýakut, altaý, tuwa dillerinde “yogyn” aýdylýan bolsalar, günbatarda ýerleşýän azerbäýjan, türk, özbek dillerinde “inçe” eşidilýär. Türkmen dili şu babatda türk, azerbäýjan dillerinden tapawutlanyp, sesler agyz içinde birneme aňyrrakda hasyl bolýarlar. “Häbär, (habar), älagä (alaka), nögsan (nogsan), äwwäl (owwal), ýäni “yagny”, şähs (şahs), älamät (alamat)”.

Çekimlileriň inçelik-yogynlyk sazlaşygynyň ýüze çykyşy hem türki dilleriň hemmesinde birmeňzeş däldir. Türkmen dilinde sözleriň köpüsi, şol sanda arap, pars sözleri hem çekimlileriň inçelik-yogynlyk sazlaşygyňa boýun egýän bolsalar, türk dilinde olar adatça asylyk bolşuny saklaýarlar. Meselem, “alym, taryh, sada” ýaly sözler türk dilinde “alim, tarih, sade” şekilinde aýdylýarlar.

Dar dodak çekimlileriniň aýdylýşynda we ýazuw düzgüninde hem tapawut açyk duýulýar. Türkmen dilinde dar dodak çekimlileriniň ýaýraýşy ýazuwda 2-nji bogundan aňryk geçmeýän bolsa, türk we azerbäýjan dillerinde dar dodak çekimlileri sözüň soňky bogunlaryna

çenli geçýär, hatda sözüň ahyrynda gelyän dar çekimliler hem dodaklandyrylyp aýdylýarlar: “guruluşunun, üjünjü, dogrudur, oldugunu”.

Türk hem azerbaýjan dillerinde “ň” sesiniň bolmazlygy şu dilleriň häsiýetli aýratynlyklaryndan biridir: “än (iň), onun (onuň), ýalnyz (ýalňyz), “keniş”, (giňiş), aýdyn (aýdyň)”.

Türkmen edebi dilinde “s, z” sesleriniň aýdylyşy hem beýleki türk dillerden tapawutlanýar. Bu sesler türkmen dilinde apikal häsiýetde aýdylýan bolsa, beýleki türk dillerde dorsal häsiýete eýedir.

Özbek dilinde sözlerde dymyk çekimsizler köp ulanylýan bolsa (“kel, kit”), azerbaýjan dilinde dymyklaryň açyklamagy güýçlüdir: “budag (pudak), gärar (karar) tängid (tankyt), sähäb (sebäp), aşagy (aşaky)”.

Türkmen dilindäki “e” sesine azerbaýjan dilinde, köplenç, “ä” sesi gabat gelýär: “mäsälälär (meseleler), mäsälälärdän (meselelerden), mäsäläm (meselem), mäsälälärindändir (meselelerindendir)”.

Azerbaýjan dilinde söz başynda gelyän zarply dodak “b” sesiniň süýkeşlänmek (“bar” yerine “war” –“ber” yerine “wer”) we düşüp galmak (“bol” yerine “ol -”) häsiýeti bar.

Emma bu ýagdaý türkmen diline mahsus däldir.

ALYNMA SÖZLER

Eýran dillerinde geçen sözler. Türkmen diliniň leksikasyna haýsy döwürden başlap eýran dillerinden sözleriň geçenligini aýtmak kyn. Belki, eýran dillerine degişli sözleriň ep-esli bölegi türkmen diliniň döremegine hem gatnaşan bolmagy mümkin. Çünki Türkmenistanyň häzirki territoriýasynda, hususan-da şäherlerinde eýran dilli halkyýetler ýaşapdyrlar. Göçme taýpalar bolan dahlar, massagetler, alanlar hem eýran dillerinde gepleşipdirler. Bizniň eramyzdan öňki III asyryň ortalarynda Parfiýa döwleti emele gelip, onuň paýtagty Nusay bolýar. Şonuň ilatynyň hem pars dilinde sözleşenligi bellidir.

Türkmen dili oguz diliniň günorta şahasyndan emele gelen hem bolsa, belli bir derejede onuň düzüminde eýran dilli taýpalaryň

ýetiren täsiri hem az dälidir. Bu aýratyn hem leksika bölümüne degişlidir. Türkmen diliniň grammatiki gurluşy, esasan, türki dilleriň aýratynlyklaryny saklaýan bolsa, sözlük düzümi barada muny aýtmak mümkin däl. Türkmen dili dörende we onuň ösüşiniň soňky döwürlerinde goňsulykda ýaşayan pars dilli halkyýetlerden türkmen diliniň leksikasyna örän köp mukdarda sözler giripdirler.

Meselem: “ab” (p.a:b), “abdar” (p.a:bda:r) – suwly, “abru” (p.a:bru:) – “abraý”, “aždarha” (p.ažderha:), “bawar” (p.ba:wer) – “ynam, bagt” (p.baht), “bada” (p.ba:de) – “şerap”, “baky” (p.ba:ky), “barabar” (p.bera:ber), “bat” (p.ba:d) “yel”, “bahar” (p.baha:r), “beewbar” (p.biýek bar), “bende” (p.) – “gul”, “berbat” (p.ber ba:d), “bet” (p.bed), “behişt” (p.), “bibat” (p.bi:ba:d), “bikär” (p.bi:ka:r), “biperwa” (p.biperwa:) – “biperwaý”, “biçäre” (p.bi:ça:re), “peşe” (p.) – “çybyn”, “perwana” (p. perwa:ne), “peleň” (p.peleng), “peder” (p.) – “ata”, “peýwent” (p.peýwend), “penje” (p.), “per” (p.) – “ýelek”, “peýma:n” (p.), “peýmane” (p.peýma:ne), “perwi:n” (p.) – “ülker ýyldyzy”.

Pars dilinden geçen sözler grammatiki aýartynlyklaryny ýitirip, düýp söz görnüşinde ornaşypdyrlar. Pars dilinde köplük aňlatmak üçin “-ha” we “-an” ulanylýar; “zen > zen +ha”; “zen + an > zenan”.

Türkmen dilinde “zen” hem “zenan” sözleriniň ikisi hem ulanylýar. Şeýle hem, “zenan” sözünüň yzyna “-lar” goşulyp, “zenanlar” ýaly hem aýdylýar. Diýmek, pars dilindäki köplük görkezýän goşulma öz hyzmatyny ýitiripdir.

Türkmen diline geçen pars sözleriniň birnäçesi aslynda goşma söz görnüşinde ulanylypdyrlar. Ýöne türkmen dilinde olar fonetik özgerişlere sezewar bolup, olaryň goşma sözlügi bilnip hem durmaýar. Meselem: “bedrek” (p.bed reg) – “asylsyz, gylyksyz” (TKES, 48), “beewbar” (p.biýek ba:r) – “birdenkä, birden, tötänden” (TKES, 48), “jomart” (p.jewa:nmerd) – “sahy, eli açyk, mert” (TKES, 129).

Türkmen klassyky edebiýatynyň dilinde “nimçe” sözi ulanylypdyr:

Akyly az berlen **nimçe** mollalar,

Basarmy guýrugyn ýatan ýylanyň.

(Şabende. Lirika. Gül-Bilbil. Aşgabat: “Ylym”, 1978, 39 sah.).

“Nimçe” pars dilinden geçen söz bolup, “nim” – ýarym, ýarty diýen manyňy aňladýar.

Eýran dillerinden geçen sözlerde semantik özgerişler. Başga dillerden geçen sözler diňe fonetik özgerişlere sezewar bolmak bilen çäklenmän, eýsem semantik taýdan hem azda-kände özgerişlere duçar bolýarlar. Muny şol sözleriň aslyky manylary bilen deňeşdirip göreniňde, bilmek kyn däldir. Mysal üçin, “derdeser” (p.derd-e ser) sözi aslynda “kelle” hem “agyry” sözlerinden emele gelip, şol manyda hem ulanylypdyr. Emma häzirki wagtda türkmen dilinde bu sözleriň goşma sözden (has takygy, izafetli söz düzüminden) emele gelenligi hakydaňa hem gelmeýär. Olar bütinleý goşulyşyp, bir söz şekilinde duýulýarlar. Ozalky manysyndan daşlaşyp, “alada, başagaýlyk, güzaplyk” ýaly manylarda ulanylýar.

“Juda” (p.juda:) sözi hem pars dilinde “aýra düşmek” manysynda ulanylýar. Emma türkmen dilinde bu sözüň manysy giňelip ol güýçlendirildi kömekçiniň hyzmatyny ýerine yetirýär. Ol söz türkmen dilinde fonetik taýdan bölünüşip, “juda -jyda” görnüşlerinde ulanylýar. Bularyň birinjisi (“juda”) güýçlendiriji kömekçi manysynda gelýär: “Oba ilaty bizi **juda** mähirli garşylady” (“Türkmen gündogary”, 3.09.94). Şu sözlemde “juda” sözi “örän” diýen güýçlendiriji sözüň manysynda gelipdir. “Aýra düşmek” manysynda gelende, ol söz “jyda” şekilinde ulanylýar.

“Zer, sim, rişde” sözleriniň manysy hem azda-kände üýtgäpdir. “Zer” parsça “tylla” diýmekdir. Emma türkmen dilinde “zer”, köplenç, “**zer** ýapraklar” ýaly ulanylyp, göçme manyda gelýär. “Sim” sözi pars dilinde “kümüş” manysynda ulanylýar. Türkmen dilinde ol “prowoda” sözüne deň gelýär. “Rişde” (rişte) sözi hem pars dilinde “sapak, bag” manysynda ulanylýan bolsa, türkmen dilinde ol “tama” sözüne golaýlaşýar.

Pars dilinden geçen “sypaýy” sözüniň hem manysy üýtgäpdir. Ol parsça “sipa: hi.” sözünden bolup, 1) goşuna degişli, goşun adamsy, harby gullukdaky adam; 2) esger, soldat; 3) pomeşik (TKES, 353) ýaly manylary aňladypdyr.

Türkmen dilinde “sypahy” sözündäki “h” sesi “ý” bilen çalşyp, “sypaýy” görnüşinde gelipdir. Ol söz aslynda “esger” sözüniň

manysynda gelip, harby termini aňladypdyr. Muny “Görogly” eposynda hem görýäris:

Öwez oglum, bu meýdana gireňde,

Owal **sypaýyçylyk** etmegiň gerek.

(“Görogly”).

Şu ýerde “sypaýyçylyk” sözüniň manysy häzirki zaman türkmen dilindäki ýaly bolman, öz asylky manysyny saklap galypdyr. Onuň manysy “söweşe gireniňde, harbylarça söweş tälimini bilmek gerek, hakyky esger bolmagyň gerek” diýip, Görogly Öwez ogluna nesihat berýär.

“Sypaýy” sözi häzirki zaman türkmen dilinde “edepli, asylly” ýaly manylarda ulanylýar. Mysal üçin, “sypaýy geýinmek, sypaýy geplemek, özüni sypaýy alyp barmak, sypaýyçylyk etmek” ýaly söz düzümlerinde onuň manysy has aýdyň ýüze çykyar.

“Zir-zibil” tirkeş sözi aslynda pars dilinden geçen sözler bolup, “zi:r” –astyn, “zeber” – üstün diýmekdir. Ikisi birleşip, “astyn-üstün”, ýagny bulaşyk, agdar-dünder ýaly manylary aňladyp gelýär. “Zir-zibil” hem şonuň fonetik taýdan üýtgän görnüşidir.

“Ham” (p.ha:m) sözi “çig, bişmedik; biderek, boş” (TKES, 413) ýaly manylarda ulanylmak bilen bir hatarda, “eýlenmedik deri” manysynda hem gelýär.

Türkmen dilinde pars sözleri gadym wagtlardan bäri aralaş ulanylyp gelipdir. Olar dildäki sinonimleriň hataryny baýlaşdyrypdyr. Häzirki wagtda olaryň käbiri köneleşip, ulanylyşykdan galyberipdir:

Ebrişem – **ýüpekden** ýaly gerekdir.

(Halk aýdymy).

“Ebrişem” (p.ebri:şem) “ýüpek” diýen manyny aňladýar. Ýokarky mysalda “ebrişem” sözi bilen “ýüpek” sözi tirkeşip gelipdir.

Sinonimik häsiýet diňe düýp sözlerde däl, goşulmalarda hem ýüze çykyar. Mysal üçin, “-ment” (-mend) goşulmasy pars dilinde sypat ýasap gelýär we biziň dilimizdäki “-ly, -li” goşulmasy bilen manydaşdyr.

“Ab-ru-mänd” sözüne derek türkmen dilinde “abraýly” diýen sypat ulanylýar. “Abraý” (“ab-ru ýa-da ab-ruý”) sözi hem aslynda goşma söz bolup, “ab-suw”, “ru” ýüz diýen sözlerden emele gelipdir.

Türkmen diline gönüden-göni terjime edeninde, “ýüzi suwly”, ýagny “dogruçyl”, “hormatly”, “mynasyp” ýaly manylary aňladýar.

Pars dilindäki “-man” suffiksine derek “-çy, -çi” goşulmasy ulanylýar. Meselem: “abuneman”, ýagny “abonement” ýerine türkmen dilinde “abuna-çy” diýlip aýdylyar.

Pars dilinden geçen tirkeş sözleriň jemleýji manysy bar. Mysal üçin, (“aba we ejdad”) – ata we babalary, öten-geçenleri aňlatsa, (“ab we hawa”) sözleri birigip, howa ýagdaýyny, klimaty aňadýar.

“Ehtiýaj” sözi pars dilinde “zerurlyk”, “möhüm”, “gerek” (PRS, 9) ýaly manylary aňladyp gelýär. Türkmen dilinde bu söz “ätiýaç” (ä:tiýa:ç) görnüşinde ulanylyp, “habardarlyk, seresaplyk, ägälik, gorky” (TDS, 827) diýen manylarda gelýär.

Ätiýajy elden berme (Nakyl).

Ätiýaç eýlegil, otursaň-tursaň.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Käbir sözleriň manysy üýtgäpdir. “Ähäd” sözi “bir, ýalňyz, ýeke-täk”, ondan ýasalan “ähädi” sözi hem “ýeke-täk..., ýalňyz” (PRS, 9) ýaly manylarda gelýär. Türkmen dilinde ol söz üýtgäp, “öhedi” şeklinde ulanylýar hem-de ýer urup, ýerde galan, ýeke çykan adama aýdylyar. Ol söz “öhedi”, “öhedi:ň çykan ýaly” sögünç söz şeklinde hem duş gelýär.

“Ahal” söz pars dilinde 1) taşlandy, galyndy, zyňyndy hem-de 2) “nejasatlar” (PRS, 10) ýaly manylary aňladýan bolsa, bu söz türkmen dilinde Ahal welaýatynyň ady hökmünde saklanyp galypdyr.

“Esm” (isim) sözi hem pars dilinde adamyň ýa bir predmetiň adyny görkezmek üçin ulanylypdyr. Häzir onuň manysy arhaizmleşip, diňe lingwistik termin hökmünde (**isim** söz toparlary) duş gelýär.

“Afät” sözi “horluk, betbagtlyk, howp-hatar” (PRS, 31) manysynda ulanylypdyr. Şu sözüň manysy türkmen dilinde ep-esli giňäpdir. Ol yokarky manysyndan başga-da, “uly, goçak, beýik” ýaly manylarda hem gelýär. Şonuň bilen birlikde, “örän, iň, has” ýaly güýçlendiriji kömekçileriň hyzmatynda hem ulanylýar. Türkmen dilinde bu söz bölünüşip, onuň birinji manysy “apat” sözüniň üsti bilen aňlanylýar, ikinji manysy bolsa “äpet” sözüniň üsti bilen berilýär.

“Owkat” 1) “wakt” sözünüň köplügi; 2) ýagdaý; 3) keýp (PRS, 47). “Owkat” sözünüň manysy birneme üýtgäpdir, onuň “wagt” manysyndan zat galmandyr. “Owkat” sözi türkmen dilinde köpräk “güzeran”, “hal-ýagdaý” manysynda gelýär: “**Owkadyň** neneň?” – “Güzerannyň nähili?”

“Owkat” sözi çärjew gepleşiklerinde “nahar”, “iýmit” manysynda hem ulanylýar: “**Owkat** iýdik”.

“İşan” (PRS, 50) sözi sypaýy formada “olar” diýen manyny aňladýar. Türkmen dilinde din wekillerine, hojalara hormat goýlup, “işan” diýip ýüzlenilýär.

Pars dilinde “ahar” diýen söz bar. Ol “krahmal” (PRS, 48) manysynda gelýär. Şol söz türkmen dilinde hem “ahar”, “aharlamak” ýaly görnüşlerde ulanylýar. Emma “Türkmen diliniň sözlüğünde” (1962) ol söz terjime edilmän, -“krahmal” (400 s.) diýip alnyndyr.

Pars dilinde “pyşbaga” sözüne derek “baka” ulanylýar (PRS, 53 s.). Ir wagtlar “baha \baga” sözünüň giň manyda ulanylan bolmagy mümkin. Ol bölek “gurbaga” sözünde hem gabat gelýär. Onuň öňündäki bölekler bolsa, şol jandarlary bir-birinden tapawutlandyrmak üçin goýlandyr diýip çak etmek mümkin. Olar ses aňladýan “pyş...”, “gur...” sözlerinden emele gelendir diýip aýtmak bolar. “Badräng” sitrus agaçlarynyň jynsyny aňladýar (PRS, 53). Türkmen diliniň saryk dialektinde “badereň” sözünüň üsti bilen “hyýara” düşünilýär.

“Tohm” 1) tohum; 2) ýumurtga (PRS, 113). Şunuň ikinji manysy edebi dilde “yumurtga” sözünüň üsti bilen berilýär. Ýöne çärjew gepleşiklerinde ol söz “tuhum” görnüşinde aýdylyp, ýumurtgany bildirip gelýär.

“Jäbäl” sözi pars dilinde “dag” (PRS, 147) manysynda ulanylýar. Türkmen dilinde ol söz diňe toponimlerde (“Jebel”) duş gelýär.

“Jylajyn” – “jaňjagaz” (PRS, 152) diýen manyny aňladyp, türkmen edebi dilinde ulanylmaýar. Saryk dialektinde şol manyda “jylajyn” görnüşinde duş gelýär.

“Jib” – kise, “jibi” – kise... (syp.) (PRS, 158). Türkmen dilinde bu söz “jübi” görnüşinde ulanylyp, “kise” sözünüň sinonimi bolup gelýär.

“Çärmäk” sözi pars dilinde “gaýyş”, “kemer” (PRS, 163) manysynda ulanylýar. Şu söz türkmen dilinde birneme giňräk manyda ulanylýar:

“**Çermek**” – balagyň ýa-da trusynyň uçgury, rezin ötürilýän yeri, bile daňylýan yeri (TDS, 746).

“Çogol” pars dilinde adam ýamanlaýan, gybatkeş, intrigan (PRS, 164) manysynda gelýär.

Türkmen dilinde bu söz “şugul” görnüşinde ulanylyp, “birini ýamanlap edilen gürrüň” (TDS, 775) diýen manyny aňladýar. Pars dilindäki manysyny aňlatmaly bolanda, onuň yzyna “-çy” goşulyp, “şugulçy” şekilinde ulanylýar.

“Haýat” pars dilinde “howly” (PRS, 182) manysynda gelýär. Teke dialektinde “haýat” diýlip, howlynyň daşyna aýlanýan berkitmä – diwara aýdylýar.

“Dud” – tüsse, gurum (PRS, 228) häzirki zaman türkmen dilinde ol diňe “**düýt** gara” diýen mysalda güýçlendiriji kömekçi bolup gelýär.

“Sabzi” sözi pars dilinde 1) gök, gök önümler; 2) ysly ösümligiň jynsy (PRS, 271) ýaly manylary aňladýar. Türkmen diliniň çärjew gepleşiginde bu sözünň manysy daralyp, diňe “käşir” manysynda ulanylýar.

“Setare” – sytara sözi parsça “ýyldyz” (PRS, 273) diýen manyny aňladýar. Ol söz türkmen dilinde “insizje matanyň ýüzüne çatylyp, alyndaña, çabydyň, jübiniň, tahýanyň gyralaryna berkidilýän tegelekjik kümüş şaý” (TDS, 626) manysynda ulanylýar.

“Susani” sözi pars dilinde “fiolet, liliya reňkli” (PRS, 297) diýip alynýar. Ol “susan” sözünden bolup, 1) liliya; 2) iris (PRS, 297) diýen manylary aňladýar. “Sowsany” sözi türkmen dilinde hem azrak ulanylýar. Ýöne onuň manysy birneme başgarak: “**Sowsany**, dokm. Elde dokalýan ýarym ýürek öwüşginli mata (TDS, 600).

“Sang” sözi pars dilinde “daş” (PRS, 293) diýen manyny aňladýar. Türkmen dilinde ol diňe “**saň** gaty” diýen söz düzüminde güýçlendiriji kömekçi bolup gelýär.

“Şemal” sözünüň pars dilindäki manysy giň 1) demirgazyk; 2) demirgazyk şemaly; 3) çep tarap (PRS, 316). Türkmen dilinde ol diňe “şemal” manysynda ulanylýar. Şunuň üç manysy hem aslynda şol bir

sözün metonimiýa düşmegi arkaly emele gelipdir diýip aýtmak boljak.

“Kudak” sözi pars dilinde “çaga, oğlan, ýigit” (PRS, 411) ýaly manylarda gelýär. Edebi dilde “gödek” sözi ýaramaz manyda ulanylýar.

“Derýa” sözi pars dilinde “deňiz”, “uly derýa” (TKES, 106) manysynda gelýän bolsa, onuň “deňiz” manysy türkmen dilinde ulanylyşykdan galyp, diňe “derýa” sözünüň (reka) manysynda gelýär.

Pars sözleriniň birnäçesi könelişip, ulanylyşykdan galypdyrlar. Olara mysal edip, aşakdaky sözleri almak mümkin:

Leçek (p) – başdaňy, gyňaç.

Dad (p.da:d) –1) adalat, deň göz bilen seretmeklik; 2) galmagal, gykylyk (TKES, 98).

“Damak” (p.dama:g) –1) burun; 2) beýni; 3) keýp (TKES, 100).

“Güm” (p.gom) sözi türkmen dilinde “**Gümüň** çekerin” ýaly durnukly söz düzümlerinde gelýär. Ol pars dilinde “ýitme, ýitirme” ýaly manylarda ulanylýar.

Zaw (p.za:w) – köwek, uçut, gaýa.

Zambyrak (p.zenbu:rek) – düýe bilen çekilýän kiçiräk top (TKES, 136).

Zemin (p.zemi:n) – ýer, toprak, gum.

Zerdaly (p.zerda:lu:) –1) erik; 2) erik agajy.

Zine (p.zi:ne) – başgançak, merduwan.

Zire (p.zireh) –1) ok, ýarag geçmeýän uruş geýimi, sowut, galkan; 2) halka, ysyrğa (TKES, 144).

“Mest” sözi pars dilinde “serhoş”, “pýan” manysynda ulanylýar. Türkmen dilinde ol “mes” görnüşinde ulanylyp, suwuň çişginini, adamyň gurgunlygyny aňlatmak üçin ulanylýar: “**Mes** adam”. “Suw **mesäpdir**” diýilýär.

Magtymgulynyň dilinde “beçe, beçe” sözleri ulanylypdyr:

Şir **beçesi** togsan tilkâ atdyrmaz.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

“Beçe” (p.beççe) –çaga, bala, oğlan (TKES, 56) manysynda gelýär:

Uşbu dünýäden geçenler,
Hakyň şerabyn içenler,

Atasyna yaş beçeler,
Suw getirip, rowan geler.

(Magtymguly. Bagyşla bizni).

“Arassa” (p.a:ra:ste) – bezelen, bezeg berlen, owadanlanan (TKES, 29) manysynda gelyän bolsa, ol söz türkmen dilinde üç manyda: 1) tämiz, päkize, hapa bolmadyk; 2) durý, açyk; 3) sap, goşantsyz (TDS, 48) ýaly ulanylyp, many taýdan belli bir derejede üýtgapdyr.

Eýran dillerinden geçen sözlerde fonetik özgerişler. Eýran dillerinden geçen sözlerde fonetik özgerişler ýüze çykydyr.

1. Çekimlileriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygyna boýun egýärler: “bähbit < (p.bihbu:d), güzer < (p.guzer), raýyş < (p.a:ra:ýiş), arassa < (p.a:ra:ste) – bezelen, bezeg berlen, owadanlanan, astar < (p.a:ster), galandar < (p.galander)”.

2. Çekimlileriň düşüp galmagy “:a:ra:ýiş (p) > raýyş, äheň (p) > heň.

3. Çekimliler çalşyrylyp ulanylýarlar:

I > A

pi:şa:ni (p) > peşana.

I > Y

ka:zi: (p) > ka:zy.

A: > Ä:

ka:r (p) > kä:r,

ka:n (p) >

kä:n,

Ka:bul (p) > Kä:bil,

gewa:h (p)

> güwä:

A : > E

ka:st (p) > kest.

4. Dodaklanmadyk çekimliler dodaklandyrylyp aýdylyarlar: “birinj (p) > bürünç, bunýa:d (p.) > binýat, gäwa:h (p.) > güwä, di:w (p.) > döw”.

5. Dodak çekimlileri dodaklandyrylman aýdylyarlar: “da:ru: (p.) > däri; ja:du: (p.) > jady”.

6. **G > Ň** ses çalşygy hem käbir sözlerde duş gelyär. Mysal üçin, “maňyz” sözünüň asly parsça “magz” sözünden bolup, “maňyz”

beýni, ýilik, özen ýaly manylarda ulanylyar. Soň bu söz özgerip, “magz > magyz > maňyz” görnüşine gelipdir.

7. **ST > SS** şeklinde asimilleşýär: “da:sta:n (p.) > dessan, destenbu:y (p.) > dessembil”.

8. **NG > ŇŇ** şeklinde asimilleşýär: “bengi (p.) > beňni, Zengi baba (p-t) > Zeňni baba, kungure (p) > küňňüre”.

9. Çekimsizler çalşyrylyp ulanylyarlar: **S > Z**: kelpa:sa (p.) > kelpeze; **B > P**: bu:se (p.) > posa; **N > M** peýka:n (p.) > peýkam; **B > W \ M** pa:deba:n (p.) > padywan\ padyman; **P > L** diwar (p.) > diwal; **N > L** näheň (p.neheng) > läheň.

I. Açyklar dymyk sesler bilen çalşyrylyarlar: “girdap < (p.girda:b), gülap < (p.gola:b), dert < (p.derd), (penç p.) < penj, kent < (p.kend), kilit < (p.kili:d), keç < (p.kej), keşt < (p.geşt); **G > K** gä:hi > kä:hi”.

II. Çekimsiz sesler düşüp galýarlar: “göş < (p.gu:şt), gümra < (p.gomrah), günä < (p.gona:h), zerbap < (p.zerba:ft), jüp < (p.jüft)”.

Ýañakdaky **jüp** haly

Sähetli gün öpmeli.

(“Edebiyat we sungat”, 17.03.95).

Käbir sözler fonetik taýdan tanalmaz ýaly üýtgäpdirler. Mysal üçin, “elem -ebtat” diýen sözüň ikinji bölegi “üftada” (p.oftade) sözünden bolup, “hor düşen, horlanan, güýçsüz, ejiz”¹ ýaly manylary aňladýar. Magtymgulyda: “Eger her çent bolsa aç hem **üftada**”... diýen setir bar. “Elem-ebtat” sözündäki ikinji bölegiň, hem “üftada” sözünden gelip çykanlygyny bilmek kyn däl. Şu söz “aýal -ebtat” ýaly tirkeş sözlerde hem gabat gelyär. Şunlukda, ol “aýal” sözüniň sinonimi şeklinde duýulýar. “Aýal” sözüniň manysynda parsça “naçar”, arapça “zagyfa” (zaifa) sözleri hem ulanylyarlar. Bular göçme many arkaly “aýal” sözüniň sinonimi bolup gelyärler. Olaryň asylyky manylary “ejiz, çäresiz, güýçsüz” diýmekdir.

“Sala salmak” söz düzümindäki “sala” sözüniň hem asly arapça “salah” sözündendir:

Bakyp her haýsyga saldy **salahy**,
Haýsymyzga ejazatdyr, ylahy.

(Gaýyby).

“Ýere ýegsan” (< p.ýeksan – birmeňzeş, deň, barabar) etmek söz düzümi “ýer bilen barabar etmek” diýen manyny berýär.

Arap dilinden geçen sözler. VII –VIII asyrlarda arap basybalyjylarynyň Merkezi Aziýa aralaşmagy bilen arap dilinden köp sözler geçýärler. Olaryň iki hili geçmegi mümkin. Birinjiden, goňşuçylykda oturmak arkaly dilden geçmegi ähtimal, ikinjiden, yslam dininiň ornaşyp, mekdeplerde, medereselerde arap dilinde sapaklaryň okadylmagy bilen köpsanly arap sözleri giripdirler. Olary aşakdaky ýaly ugurlara bölüp görkezmek boljak.

Din bilen baglanyşykly sözler: “arypulla (a.a:pifulla:h) – Allany bilýän Hudaýy tanaýan; “arwah” (a.arwa:h), ina:bet (a) – taba etme, müfti (a.müwti:), zekat (a.zeka:t), kazy (a.ka:zi:).”

Mekdep-medrese bilen baglanyşykly sözler: “mekdep, medrese, ders, depter, müderris”;

Ylym, medeniýet bilen baglanyşykly sözler: “alym, ylym, mugallym, medeniýet, müneçjim (a.munejjim)”;

Harby sözler: zülpükar (a.zulfaka:r), jöwşen (a) – simden ýasalan gadymy uruş geýimi (TKES, 13 s.), jünt (a.jund) – esger, goşun (TKES, 132 s);

Predmetleriň, tebigy hadysalaryň atlary: “arş” (a.arş) – gök, asman, asmanyň iň ýokary ýeri, älem (a.a:la:m), zilzile (a.zel zele) – ýer titreme”;

Adam atlarv: “Äse (a.a:ýşe), Abdylkadyr, Abdylla, Jüneýit Zekeryä (a), Zelili (a), Idris (a), Züleyha (a), Isgender”;

Magdanlaryň atlary: “jöwher (a) – gymmatbaha daş”;

Durmuşy sözler: “asa (a.asa:) – hasa; arwat (a.awrat) – aýal; adam (a.a:dam); akmak (a.ahmak); aýýar (a.aýýa:r) – haýýar, mekir; jeset (a.jesed); jümle (a.jamle); jüpbe (a.jubbe) – don; halat; zabt (a) – basyp almak; zarp (a.zarb) – ugry; iblis (a) – şeytan; lagnat (a.lagnat) > nälet;

Arap dilinden geçen sözlerde hem grammatiki formalar öz hyzmatyny ýitirip, düýp söz görnüşinde türkmen diline geçipdirler.

Myasl üçin, “alym” sözünüň köplügi arap dilinde “ulama” diýmekdir. Emma türkmen dilinde “ulama” sözi birlik sanda düýp söz görnüşinde alynýar. Onuň yzyna “ulama+lar” görnüşinde köplük goşulmasy goşulyp ulanylýar.

Arap sözleriniň birnäçesi aslynda goşma söz bolup, türkmen dilinde sada söz şekilinde duýulýarlar: “eňsaalla” (a.eňsa:alla:h) – “Hudaý halasa” diýen manyny aňladyp, türkmen dilinde, köplenç, “işalla” görnüşinde aýdylýar. Ýöne türkmen klassyky edebiýatynyň dilinde ol “eňsaalla” şekilinde duş gelýär:

Eňsaalla, Hudaý -tagala saňa bir ogul bergeý...

(Şabende. Gül-Bilbil).

Arap sözleriniň käbiri daşky görnüşi boýunça bir-birine gaty ýakyn, şonuň üçin olary bir söz hökmünde hem kabul edýärler. Emma olar hakykatda aýry-aýry sözlerdir:

Mudara (a.muda:ra:) – mydar, mylakatlylyk, dostluk (TKES, 234).

Mydar (a.mida:r) – güzeran, ýaşayyş (TKES, 255).

“Döwür” bilen “döwran” sözleriniň hem asly bir däl.

“Döwür” (a.döwr, ks.edwa:r) –1) zaman, zamana, eýýam; 2) tegelek, çarh, aýlanma, tegelenme; 3) töwerek, döwür gurmak, tegelenmek, aýlanmak, döwür etmek – gaýtalamak (TKES, 113).

“Döwran” (a.döwra:n) –1) dolanma, aýlanma, gezme; 2) durmuş, ýaşayyş (TKES, 112).

Arap sözlerinde semantik özgerişler. Arap dilinden geçen sözlerde semantik özgerişler bolup geçýär. Olar aşakdaky ýaly sözlerde ýüze çykyar.

“Ganymat” (a.gani:met) sözi iki hili manyda ulanylýar: 1) bir sebäp bilen gola düşüp, gaýtadan düşmegi mümkin bolmadyk zat ýa-da pursat; 2) uruşda düşmandan alynýan olja. Bu dem **ganymatdyr**, ne üçin bilmer sen (MG –TKES, 81). Şu sözüň manysy daralypdyr hem birneme üýtgapdyr. Ol söz häzirki zaman türkmen dilinde “ýagşy, oňsarlyk bar” ýaly manylarda ulanylýar: - “Saglygyň nähili? – **Ganymat**”.

“Zülp” (a.zulf) – saç, aýallaryň saçy (TKES, 148) manysynda ulanylypdyr. Emma häzirki zaman türkmen dilinde “zülp” sözi “gulkap”, ýagny rus dilindäki “lokon, zawitok (na wiskah)” manysynda ulanylýar.

“Zähmet” hem arapça bolup, “azar, kynçylyk, derdeser” (TKES, 149) ýaly manylary aňladyp gelýär. Häzirki zaman türkmen dilinde onuň manysy üýtgäp, “trud” sözüniň manysyna gabat gelýär. “Akyl zähmeti, fiziki zähmet” ýaly, ol dürli söz düzümlerinde ulanylýar.

“Zöhre” (a) sözi 1) ýyldyz adyny; 2) adam adyny aňladypdyr. Häzirki wagtda ol has köprak adam adyny bildirip gelýär.

Çetýurt sözleri özleşdirilende, käbir sözleriň asylyk bolşy üýtgädilip, olary başga bir sözlere ýakynlaşdyryp, ters many berýärler. Mysal üçin, “Ölen – şehit, öldüren – **kazy**” diýende, “kazy” sözi “gazy” (a.ga:zi:) diýip üýtgedilmelidir. Çünki ol söz ýöylup, “kazy” (sudya) sözi bilen çalşyrylypdyr.

“Pakyr” (a.faki:r, ks.fukara:) – garyp, ýoksul (TKES, 287) manyda ulanylypdyr. Ýöne şu sözüň manysy häzirki zaman türkmen dilinde az-kem üýtgäpdir. Ol “ýuwaş, ümsüm, görgüli” manysynda ulanylýar. Meselem: “Ol **pakryň** possunyny ýyrtan” diýip, onuň ters manysy görkezilýär. Türkmen diliniň ýomut şiwesinde “Pylany **pakyr** boldy” diýip, “ölen-ýiten” manysynda hem ulanylýar.

Arap sözlerinde fonetik özgerişler

Çekimlileriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygyna boýun egmegi:

A : > Ä:

ka:sib (a) > kä:sip,	ka:zib (a) >
kezzap,	
ka:tib (a) > kä:tip ,	inka:r (a) >
inkär.	

Çekimlileriň düşüp galmagy:

Ima (a.i:ma:) > üm, mudara (a.muda:ra:) > mydar, mylaýymlyk, dostluk.

Çekimlileriň artdyrylmagy:

Aýb (a) > aýyp, aýş (a) > aýyş, akl (a) > akyl, asil (a) > asyl, zähr (a) > zöher, kahr (a) > gahar, ism (a) > isim, döwr (a) > döwür, hawz (a) > howuz, kysm (a) > kysym.

Çekimlileriň çalyşmagy:

ustuha:n (a) > istihan, a:mi:n (a) > omyn.

Çekimsizleriň çalyşmagy:

P > L

merhem (a) > melhem,
zelel.

zerer (a.zarar) >

Açyk çekimsizleriň dymyklaşmagy:

B > P

reheb (a) > rejep,
galapyn.

ga:liben (a) >

D > T

jella:d (a) > jellat,

red (a) > ret.

G > H

fera:gat (a) > parahat.

Goşa çekimsizleriň biriniň düşüp galmagy:

durr (a) > dür, rebb (a) > rep.

Çekimsizleriň artdyrylmagy:

esi:r” (a) > ýesir, asa (a) > hasa.

Sag elinde bolar Musa **asasy**

(Magtymguly. Bagyşla bizni).

Dymyk çekimsizleriň açyklaşmagy:

K > G

Kaba:het (a) > gabahat,

kabr (a) > gabyr,

kadam (a) > gadam,

kadar (a) > gadar,

kadr (a) > gadyr,

kalam (a) >

galam,

kahba (a) > gahba,

ykrar > ygrar.

Arap sözlerinde bir kökden birnäçe sözüň emele gelmegi mümkin. Mysal üçin, “zulum (a.zulm) “sütem, jebir, horluk” ýaly manylarda ulanylýar. Şol sözden emele gelen “zalym” (a.za:lim) bolsa “sütem ediji, zulum ediji, horlaýan” ýaly manylary aňladyp gelýär. “Mazlum” sözüniň esasynda hem şu söz ýatýar. “ZLM” köki köpsanly sözleriň “höwürtgesi” bolup hyzmat edýär.

Arap dilinden geçn sözlerde “f > p” ses çalşygy köp duş gelýär. Munuň sebäbi “f” sesi türkmen dilinde, ýek-ýarym ses aňladýan sözler bolaymasy, özbaşdak fonema hökmünde ulanylmadyr. Şonuň üçin “f” sesi gelen ýerde, ol dymyk, zarply “p” sesi bilen çalşyrylypdyr:

F > P

fi`l (a) > pygyl,
 fera:gy (a) > pyragy,
 fira:k (a) > pyrak,
 firka (a) > pyrka,
 fisk (a) > pysk,
 furkat (a) > pyrkat,
 furset (a) > pursat,
 fitre (a) > pitre,
 fesad (a) > pisat,
 fida: (a) > pida,

kefen (a) > kepen,
 kefi:l (a) > kepil,
 kesa:fet (a) > kesapat,
 keffa:rat > kiparat,
 kulfet (a) > külpet,
 kufr (a) > küpür,
 kafas (a) > kapas,
 ka:fir (a) > kapyr,
 ka:f (a) > kap,
 latyf (a) > latyp

(mylaýym),

fikr (a) > pikir,

howf (a) > howp.

Arap sözlerinde bogmara metatezanyň ýüze çykyan ýerleri hem bar. Mysal üçin, “lagnat” (a.la`nat) sözi türkmen dilinde “nälet” görnüşinde aýdylýar. Şunda “l ~n” sesleri ýerlerini çalşyp, “lagnat >nälet” görnüşinde metateza düşýärler.

Arap sözlerinde çekimsizleriň düşürilip aýdylýan halatlary hem seýrek däl. Mysal üçin, Magtymgulynyň dilinde: “Lepbeýik! – diýip turup geler yerinden” (Magtymguly. Bagysla bizni) diýen setirdäki “lepbeýik” (lebbeýik, lebeýik) sözünüň ahyryndaky “ik” düşürilip aýdylýar.

Türkmen dilinde söz ahyrynda ýanyşyk gelyän çekimsizleriň biri, adatça, düşürilip aýdylýar: “fenn > fen, syrr > syr, kadd > kad, hedd > hed”.

Arap dilinden geçen sözlerde goşa çekimsizlereiň biriniň düşürilip aýdylmagy türkmen dili üçin häsiýetlidir.

RR > R “kerret (a) > keret”,

WW > W “owwal (a) > owal”,

FF > F (P) “keffa:rat > keparat”.

Arap sözlerinde “w” sesiniň täsiri bilen “e” sesi “ö” sesine geçýär: “hewes (a) > höwes”.

“Lefz” (a) sözi türkmen dilinde “lebiz” hem “labyz” görnüşinde iki hili aýdylýar, iki hili-de many aňladýar: 1) lebiz – söz. “Ol **lebzinden** dänmez”; 2) labyz – heň, aýdylyş. “Onuň **labzy** süýji”.

“Küllü” (a.kull) sözünüň ahyryndaky “i” sesi soň artdyrylypdyr.

Arap sözleriniň käbiri üýtgäp, türkmen sözlerine çalyň edip gidipdirler. Mysal üçin, “tarpa” sözi, göreýmäge, ses aňladýan sözlerden ýasalan hal sözi ýaly bolup görünýär. Meselem: “**Tarpa** ýykyldy”. Deň.: “**Gürpe** ýykylyp düşdi”. Emma “tarpa” (a.tarfa) – “göz açyp ýumasy salymy” aňladýar (TKES, 363).

Tirkeş söz görnüşinde ulanylýan “tarpa-taýyn” (a.tarfatul aýn) – “göz açyp -ýumasy salym” (TKES, 363) hem arap sözünüň üýtgän görnüşidir.

Arapça-parsça sözler. “azaýymhon” (a-p.aza:im hon), aýalment (a-p.aýa:lmend), wadaryga (a-p.wa:de:re:ga:), gamgeşde (a-p.gam geşte) – gamly, gamgüsar (a-p.gam gusar) – gamhor, gabrystan (a-p.kabrysta:n), gamgyn (a-p.gamgi:n), gamhana (a-p.gamha:ne), gamhor (a-p.gamho:r), adamzat (a-p.a:dam za:d), adamhor (a-p.a:dam hor)”.

Parsça-arapça sözler. “gülguzar (p-a.gol guza:r), gümmezi-ahzar (p-a.gonbed-e ahzer) – gök gümmez, bigymat (p-a.bi:gy:mat), bihabar (p-a.bi:habar, bihal (p-a.bi:ha:l)”.

Arap-pars sözleri türkmen diline gaty ir döwürlerden (VII-X aa.) girip başlanlygyna görä, ol sözler türkmen sözleri bilen sinonim görnüşinde deň derejede diýen ýaly ulanylýarlar. Meselem: “ýaý – keman, gutly – mübärek, ýürek – kalb, ýaş – juwan, ýer – zemin, argyş – kerwen, başgap – kellepoş, ýalançy –kezzap, söz – keleme, aldawçy – hilegär, mekir”.

Käwagtlar bular “ýer-zemin, ýürek-kalb, ýaş-juwan, gutly-mübärek” ýaly tirkeşdirilip hem ulanylýar. Bu ýagdaý arap, pars sözleriniň türkmen sözleri bilen bäsleşip gelyänligini, türkmenler üçin arap, pars sözleriniň hem ýat dälidigini, olaryň türkmen sözleri bilen bir hatarda ulanylýanlygyny subut edýär.

Käbir sözler fonetik özgerişe sezewar bolup, asylky bolşuny tanalmaz ýaly üýtgedipdirler. Mysal üçin, türkmen dilinde “dilmala” sözi bar. Ol tam suwalanda, laýy tekizlemek, ýylmanak üçin hyzmat edýär. Şu sözün asly “dilmala” däl-de, “gilmala” bolmaly. Çünki pars dilinde “gil” palçyk manysynda ulanylýar. Şonuň üçin bu sözde “g ~ d” ses çalşygy ýüze çykydyr.

Arap, pars sözleri türkmen klasıky edebiyatyň dilinde giňden ulanylypdyr:

Istese deň-duşlar başa altyn **täç**,
Pakyrlık mülkünde maňa bergil **paç**,

Ýa, Ýaradan, etme namarda **mähtäç**,
Dilegim, duş etme **zalyma** meniň.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular).

1. **Rus dilinden geçen sözler.** Türkmen diliniň sözlük düzümini baýlaşdyrmakda rus dilinden we rus diliniň üsti bilen geçen sözler aýratyn orun eýeleýär.

Türkmenistan 1881-nji ýylda zorluk bilen Russiýa imperiýasy tarapyndan basylyp alynýar. Şol döwürden başlap, rus sözleri türkmen diline girip ugraýar. Ol döwürde rus dilinden geçen sözler az mukdarda bolup, birtopary degişli fonetik özgerişlere sezewar bolupdyrlar:

teletin (telýatina),	aýyrpylan (aeroplan),
magun (wagon),	wolosnoý (wolstnoý),
hamyt (hamut),	bedre (wedro),
yşgap (şkaf),	dugtor (doktor),
pamiliýa (familiýa),	zawut (zawod),
leýmunat (limonad),	gandugtor (konduktor),
kemput (konfeta),	köpük (kopeýka),
kürüşge (kružka),	blanka (blank),
manat (moneta),	potrat (podryad),
semawar (samowar),	paýtun (faeton),
müşdük (mundştuk),	mütgel (mitkal).

Şol döwürde giren sözleriň köpüsi täze sözler bolup, öň türkmenleriň durmuşynda ol sözler hem, olaryň aňladýan düşüňjeleri hem bolmandyr.

1917-nji ýyldan soň türkmen diliniň sözlük düzümine durmuşyň ähli ugurlary boýunça ýüzläp-ýüzläp täze sözler girip başladylar. Bu ýagdaý jemgyýetçilik gurluşyň üýtgemegi, önümçiligiň, ylmyň, tehnikaýň ösmegi, rus halky bilen türkmen halkynyň arasyndaky syýasy, ykdysady, medeni baglanyşygyň has jebis bolmagy bilen gös-göni baglanyşyklydyr.

Türkmen halkynyň durmuşynda öň bütlenleý bolmadyk zatlar zawod-fabrikler, elektrik, radio, telewideniýe, oba hojalyk maşynlary giňden ornaşdy. Olar türkmen diline öz atlary bilen geldiler.

Oba hojalyk bilen baglanyşykly sözler: “kolhoz, sowhoz, zwen, brigada...”;

Oba hojalyk gurallarynyň atlary: “traktor, kombain, kultiwator, seýalka, plug, borono”.

Agronomiýa bilen baglanyşykly sözler: “agronom, agrotehnika, agronomiýa, agrobiologiýa, agrohimiýa”;

Oba hojalyk önümleri bilen baglanyşykly sözler: “rediska, kartoşka, pomidor, klubnika, zemlyanika, ukrop, şawel, petruška”;

Miweçilik bilen baglanyşykly sözler: “limon, apelsin, mandarin, ananas, banan”;

Malدارчылык bilen baglanyşykly sözler: “zooteknik, wetwrač, ferma”.

Bulardan başga-da, nebit we himiýa, dokma senagaty, gurluşyk, transport, aragatnaşyk işler, azyk senagaty, söwda we malie, jemgyýetçilik-syýasy gurluş, medeni, aň-bilim, sport, harby işler bilen baglanyşykly köp sözler rus diliniň üsti bilen geçipdirler.

Türkmen diline geçen sözleriň hemmesini rus sözleri hökmünde kabul etmek dogry däl. Ol sözleriň gelip çykyşyny derňeseň, rus diliniň üsti bilen geçen sözleriň birtoparynyň rus diline hem beýleki dillerden girenligini aýtmak gerek. Mysal üçin, “abažur”(fr.abat-jour), absas (nem.absatz), absolýut (lat.absolutus), awariýa (it.avaría), awral (iň.aver -ýokary, all hemme), awtomat (gr.automatos), adam (ap.), admiral (gol. Admiraal < ar., aýran (türki) sözleri rus diliniň üsti bilen beýleki dillere geçýärler.

Birnäçe sözler aslynda türki ýa-da arap-pars dillerinden rus diline geçipdirler. Soň bolsa ol sözler semantik hem forma taýdan üýtgäp, ýene-de yzyna täzedan başga manyly sözler hökmünde gaýdyp gelýärler. Mysal üçin, “kiosk” sözi aslynda “köşk” sözünden bolup, ol şalaryň, hanlaryň oturyan ýerini aňladypdyr. Soň ol söz “kiosque” görnüşinde pars dilinden fransuz diline geçipdir. Ondan “kiosk” görnüşinde rus diline geçýär. Ol söz aslyky manysyndan daşlaşyp, ownuk söwda üçin ýeňiljek guralan jaýy aňladýar. Aslynda bir sözden gelip çykanlygyna garamazdan, “köşk” hem

“kiosk” sözleriniň her biri türkmen dilinde aýratyn manyda ulanylýar. “Şerap” we “sirop” sözleri hem şunuň ýalydyr. “Sirop” sözüniň aslynda “şerap” sözünden gelip çykanlygyny çaklamak mümkin. Emma “şerap” sözi fonetik taýdan üýtgäp, “sirop” görnüşine gelip yetipdir. Bularyň manysynda hem tapawut ýüze çykydyr.

“Bakaleýa” sözi hem aslynda arap dilinden rus diline geçip, soň ol türkmen diline giripdir. Şol sözüň “bakgal” şeklinde ulanylyşy ondan öň hem türkmen dilinde bar. Ýöne bularyň manysynda özgeriş ýüze çykydyr.

Rus dilinden geçen sözleriň ep-esli bölegi “internasional” sözler bolup, olar dünýä dilleriniň köpüsünde şol bir manyda ulanylýarlar. Olaryň aňladýan manylaryny bir söz bilen bermek mümkin däl. Meselem: **konsensus** (lat.consensus – soglasiýie, ýedinoduşyýie) – ylalaşmak, jedelli mesele boýunça ýeke-täk pikire gelmek” (SIS, 245); **fenomen** (gr.phainomenon – ýawlyýaýuşisiýa) – seýrek düş gelýän, adaty bolmadyk hadysa” (SIS, 523).

“**Anahronizm**” – (gr.anachronismos < ana... -obratno, nazad, protiwn –shronos –wremýa 1) hronologiyanyň tersine goýberilýän ýalňyşlyk, 2) köneçil garaýyş (SIS, 52). “Pedant” (fr.pedant < itl. pedante) – pedagog, uýteler – formalist, maýdaçyl mugallym (SIS, 369).

Sözlüklerde rus dilinden geçen birtopar sözler terjime edilmän, bolşy ýaly alynýar, käbir halatlarda bolsa ýaýyň içinde onuň düşündirişi berilýär. “Nekrolog” – nekrolog (merhumyň ömrüne we işine bagyşlanylýan makala) diýip alnypdyr. (URTS, I tom, M., 1986, 654 sah.). Şuny “ömrübeýany” diýen sözüň üsti bilen bermek mümkin. Meselem: “Onuň aradan çykanlygy barada metbugatda gysgaça **ömrübeýany** – **nekrologam** çap edilmedi” (“Edebiýat we sungat”, 24.01.97).

Rus dilinden geçen sözleriň birnäçesi öň “bereza”, “apelsin” görnüşinde alnan bolsa, soňky ýyllarda bu sözleriň türkmençesi gözlenip tapylýar. Mysal üçin, “bereza” – gaýyň, gaýyň agajy (URTS, I tom. 1986, 47 sah.), “apelsin” – pyrtýkal (URTS, I tom. 1986, 47 sah.), “uksus” sözi “sirke, uksus” (URTS, II tom. 1987, 565 sah.) diýlip terjime edilipdir. Biziň pikirimizçe, soňkyny hem “sirke” diýip almak dogry bolsa gerek.

“Zapowednik” sözi (“Uly rusca-türkmençe sözlükde”, I tom, M., 1986, 359 sah.) türkmençe geçirilmän, şol durşuna alnypdyr. Emma soňky wagtlarda ol söze derek “goraghana” alynýar.

Iş kagyzlarynyň atlary hem türkmençeleşdirildi: “harakteristika – häsiýetnama, dokladnaýa zapiska – maglumat haty, sprawka – tassyknama, hodataýstwo – haýyşnama, rekomendasiýa – kepilnama, izweşeniýe – habar haty, dowernnost – ygtyýar haty”.

Türkmenistan Garaşsyzlygyny alandan sön, ykdysadyýetde, syýasatda, ylym we medeniýetde düýpli özgerişler peýda boldy. Ol özgerişler dile hem öz täsirini ýetirmän durmady. Türkmen diliniň leksikasy öň köpräk alynma sözleriň hasabyna baýlaşan bolsa, indi türkmen diliniň içki mümkinçilikleriniň hasabyna täze-täze sözler emele gelyärler. Öň türkmençe söz yok bahanasy bilen köp sözler rus dilinden terjime edilmän, bolşy ýaly alynýardy. Emma soňky ýyllaryň tejribesi bu pikiriň esassyzdygyny, türkmen diliniň içki mümkinçilikleriniň juda baýlygyny, çet ýurtlardan geçen sözleriň köpüsini türkmençe hem berip boljakdygyny doly subut etdi. Mysal üçin, “alfawit” sözüni “elipbiý” bilen aňlatmak mümkin. Eýsem “çlen-korrespondent” sözlerini nähili terjime edýärdiler. Olaryň diňe ýerlerini çalşyryp, “korrespondent -çlen” (“Uly rusca-türkmençe sözlük, I tom, M., 1986, 479 sah.”) diýip ulanýardylar. Şu ýerde terjimeden nam-nyşan yoklugy bellidir. Indi ol sözler “habarçy agza” diýip, türkmençe berilýär. Aslyýetinde şol bir sözüň iki hili berilmegi okyjyny garjaşdyrýar. Agzalan sözlükde “korrespondent” sözi hem “korrespondent”, hem “habarçy” (I tom, 479 sah.) sözleriniň üsti bilen terjime edilýär. “Çlen” sözi hem bir hili ýagdaýda “agza” diýlip alynýar, ikinji bir ýerde “çlen” diýlip berilýär (“Uly rusca-türkmençe sözlü, I tom, M., 1986, 654 sah.”). Nämе üçin birlik saklap, hemme ýerde “agza” diýip alyp bolmaýar?

Soňky ýyllarda “žyuri” sözüni “emin”, “şosse” sözüni “garaýol”, “temperatura” sözüni “gyzgynlyk”, “raspisanıye” sözüni “tertıp”, “gradus” sözüni “dereje”, “adres” sözüni “mekan”, “graždan” sözüni “raýat”, “tarnsport” sözüni “ulag”, “region” sözüni “sebt”, “posylka” sözüni “gönderme”, “sfera” sözüni “ulgam”, “sreda” sözüni “töwerek”, “kompleks” sözüni “toplum” sözleri bilen çalşyrdylar.

Rus dilinden geçen sözleriň köpüsini türkmen sözleri bilen aňladyp boljaklygy indi hiç kimi geň galdyranok. Ýap-ýaňylara çenli “mikrorayon” sözüne derek türkmençe at tapman ýöredik. Emma indi ony “etrapça” sözi bilen birkemsiz aňladyp bolýanlygyna gözümüz ýetdi. “Prospekt” sözüniň “şaýol” arkaly berilmegi hem makullanmaga mynasypdyr. Türkmen dilinde “ýanýoda”, “ýanýol” sözleriniň “trotuar” sözünü çalşyryp bilýänligi hiç kime gizlin däl. Edil şunuň ýaly, “Bloknot” sözüniň “ýandepderçe” sözi bilen aňladylmagy hem üns çekýär. Türkmen diline sarpa goýlup, onuň içki mümkinçilikleri giňden öwrenilende, türkmençe aňladyp bolmajak düşünje az-azdyr. Munuň üçin türkmen dilini söymek gerek, onuň arassalygy, düşnükiligi ugrunda yzygiderli aladalanmak zerur. Bu meselede ýazyjylar, edebiýatçylar, dilçiler, medeniýet we sungat işgärleri, žurnalistler hem terjimeçiler köp iş edip bilerler.

Sözleriň, at ýazgylarynyň ulanylyşynda birlik saklamak üçin olaryň normatiw sözlüklerini döretmek gerek. Häzirki wagtda şol bir düşüňjani aňlatmak üçin iki, üç, käte dört sözüň ulanylyşyny görmek bolýar. Mysal üçin, “apteka” sözi (“Uly rusça-türkmençe sözlü, I tom, M., 1986, 48 sah.”) “dermanhana” hem “apteka” sözleriniň üsti bilen terjime edilipdir. Bu terjime okyjyny alasarmyk ýagdaýda goýýar, ýagny “dermanhana” diýseňem bolup dur, “apteka” diýseň hem. Şeýle bolanda, şäher ýerlerinde ýaşaýanlaryň köpüsiniň “apteka” diýjegi görnüp dur. Şeýle bolmazlygy üçin sözlüklerde rus dilinden geçen sözleriň türkmen dilindäki ekwiwalentini bermek gerek.

“Appendisit” sözi agzalan sözlükde hem “appendisit”, hem “köriçege” sözleriniň üsti bilen aňladylypdyr. Şeýle bolanda, bularyň ikisini ulanmaga hem mümkinçilik berilýär. Emma “appendisit” sözi halk arasynda “köriçege” ady bilen mälimdir. Şony hem sözlükde almak gerek.

Türkmenabat şäherinde saç oňardylýan ýere üç hili ar berilýär: “parikmaherskaýa”, “sertaraşhana”, “dellekhana”. Şularyň üçüsine hem gabat gelinýär (“Uly rusça-türkmençe sözlükde” II tom, s. 15) “parikmaherskaýa” sözi “dellekhana” diýlip terjime edilipdir. Hemme ýerde “dellekhana” diýip almak dogry bolsa gerek.

“Morožnoýe” sözi Türkmenabat şäherinde üç hili atlandyrylýar: “Morožnoýe”, “buzgaýmak”, (“buz gaýmak, buz gaýmagy”), “doňdurma”. Bularyň haýsyny almaly. Ol barada hem oýlanyşmak gerek. Türkmen diliniň sözlüklerinde “morožnoýe” sözi terjime edilmeyär. Haýp! Emma häzirki wagtda Lebapda “buzgaýmak” sözi has ýörgünlidir. “Buzgaýmak” şekilinde ýazgy Tejen stansiýasynda hem gözümize ildi. “doňdurma” sözünüň bolsa türkmen dilinde başga manysy bar:

“Doňdurma” –gowrulan künjüni, bugdaýy toşaba garyp doňdurylandan soň emele gelýän halwa meňzeş önüm, iýmit” (Türkmen diliniň sözlügi, Aşgabat, 1962, s. 264).

Rus dilinden emelsiz terjime edilende, käbir sözler, söz düzümleri türkmen dilinde manysyz zada öwürülýär. Mysal üçin, dissertasiýalaryň awtoreferatlarynda “weduşee predpriýatiye” diýen ýazgy bar. Şony türkmen dilinde dürli hili atlandyryrlar. birnäçe awtoreferatda ol ýazgy “alyp barýan gurama” diýlip, harpma-harp terjime edilipdir. Geň galmaly –nirä alyp barýarka? Özi baryp bilmeýärmikä? Bu ýerde “weduşiy” sözünüň manysyna gönümel düşünlip, onuň “esasy”, “baş” ýaly manylarynyň barlygy unudylypdyr. Şonuň üçin onuň türkmençesi (“alyp barýan gurama”) gülkünç mana eýe bolupdyr. Soňraky çykyan awtoreferatlarda bu kemçilik belli bir derejede düzedilip, ol “syn beriji esasy gurama”, “ýörite syn beriji daşky gurama”, “esasy ylmy edara” ýaly dürli atlaryň üsti bilen berilýär. Ýöne munda belli bir birligiň saklanmalydygy düşnüklidir.

Awtoreferatlary türkmençe ýazmaga rugsat edileli bäri, aýry-aýry terminleri türkmen dilinde aňlatmak ugrunda belli bir iş edilýär. Mysal üçin, “aktualnost temy” ýa-da “aktualnost issledowaniya” diýmegiň yerine “temanyň aktuallygy”, “problemanyň aktuallygy”, “işniň möhümligi”, “temanyň derwaýyslygy” ýaly söz düzümleri alnypdyr.

“Aprobasiya I wnedreniye raboty” diýen sözler türkmen dilinde “işniň aprobasiýasy”, “ylmy derňewiň netijelerini synag etmeklik we praktika ornaşdyrmaklyk”, “işniň makullanyşy” diýlip alnypdyr. Elbetde, bularyň içinde “işniň makullanyşy” diýlip berilmegi has gysga bolup, ulanmak üçin amatlydyr.

“Aktualnost” sözünü “derwaýyslyk”, “aprobasiýa” sözünü “makullanyş”, “metod” sözünü “usul” sözi bilen berip bolýarka, olaryň rus dilindäki aýdylyşyny almagyň zerurlygy ýokmuka diýýärin. “Etap” sözünü hem türkmen dilinde “basgançak”, “döwür” ýaly ençeme sözler bilen aňlatmak gerek.

Rus sözlerini türkmençe berip bolýarka, olaryň rusçasynyň alynmagy düşnüksiz. Öňräk ähli gazetlerde “Kärdeşler arkalaşyklarynyň Birinji **uçreditel** gurultaýy” diýen ýazgy peýda boldy. “Profsoýuz” yerine “kärdeşler arkalaşygy” diýip bolýarka, “uçreditel” sözünü türkmençe berip bolmaýarmy? Elbetde, berip bolýar. “Uly rusça-türkmençe sözlükde” (II tom, s. 594) “uçreditelnyý” sözi “guramaçylyk, düzüji, esaslandyryjy, dörediji” diýen sözleriň üsti bilen terjime edilipdir. şundan ugur alyp, ýokarky ýazgyny “Kärdeşler arkalaşyklarynyň Birinji guramaçylyk gurultaýy” diýip almak boljak ahyry. “Uçreditel” sözünüň manysyny “dörediji” sözünüň üsti bilen hem bermek mümkin: “Uçreditel –Hýakimlik Lebapskogo welaýat” diýen ýazgyny türkmençe “Dörediji –Lebap welaýatynyň häkimligi” diýip aýtmak bolar. Ýöne biz köne endik boýunça haýsydyr bir rus sözünüň türkmençe berlişini gözlejek bolman, aňsadyna bakyp, türkmen dilini gerekmejek daşary ýurt sözleri bilen hapalaýarys.

Türkmen dili gadymy dillerden bolup, ol öz ösüşinde köp dilleriň sözlerini kabul edipdir, netijede sinonimleriň hatary örän baýlaşypdyr. Haýsy bir sözi alsaň, türkmen dilinde şonuň sinonimini tapmak mümkin. Mysal üçin, “altyn” sözünüň “gyzyl”, “tylla”, “zer” ýaly telim sinonimi bar. “Kwadrat” sözünü aňlatmak üçin indi “inedördül” sözünü köp ulanýarlar. Ýöne sözlüklerde köplenç rus dilinden geçen sözler türkmençesi bilen bile berilýär. Meselem: “skulptor –skulptor, heýkeltaraş” (“Uly rusça-türkmençe sözlükde” II tom, s. 401). “Hudožnik –hudožnik, suratçy” (şol ýerde, s. 629).

Rus dilinden geçen birnäçe durmuşy sözler türkmen dilinde fonetik taýdan üýtgäp, şeýle bir ornaşypdyr, hatda olaryň käbiriniň rus sözlerdigini bilmek hem kyn: “bedre” (wedro), “çäynek” (чайник). “Kartoška” sözi hem sözleýiş dilinde “kertişge” görnüşinde aýdylyp, türkmen dilinde ykjam ornaşypdyr. Ol käbir okuw kitaplarynda “Yeralma” diýlip berilýän hem bolsa, ony şeýle aýdyp

ýörene duş gelinmeýär. Sözlükde hem ol “kartoşka” (I tom, s. 441) diýlip alnypdyr. Şu hili ornaşan sözleri türkmençe geçirjek bolup durmagyň zerurlygy ýokmyka diýýärim. Sözlükde “zeml’yanika” (I tom, s. 386), “klubnika” (I tom, s. 456) ýaly sözler hem terjime edilmän berilýär. Ýöne soňka “Yertut” diýlip aýdylyşyna hem duş gelinýär.

Umuman, sözlük düzüjiler aňsadyňa bakyp, birtopar sözleri terjime etmän, türkmen dilinde şol durşuna galdyryrlar. şeýle bolansoň, olaryň manysyna düşümek hem ýeňil däl. mysal üçin, “kapýuşon –kapýuşon; plaş s kapýuşonom –kapýuşonly plaş” (I tom, s. 441) diýlip alynýar. emma “kapýuşonyň” nämeligini bolsa düşnüksiz bolup galýar.

Türkmen diliniň içki mümkinçiliklerine ýiti üns berseň, birtopar terminleri türkmen sözleriniň üsti bilen hem aňlatmak boljak ekeni. Soňky wagtlarda “-şynas”, “-şynaslyk” goşulmalarynyň ulanylyşyna köp duş gelinýär: “atşynas”, “atşynaslyk”, “gündogarşynas”, “magtymgulyşynas” we başg. Şu esasyda “politolog” sözünü hem “syýasatşynas”, “politologiýa” sözünü hem “syýasatşynaslyk” diýip almak bolardy. Emma “Uly rusça-türkmençe sözlükde” ol sözler şol durşuna berilýär (II tom, s. 121). “Politsostaw” (II tom, s. 212), “pereulok” (II tom, s. 53) ýaly sözlere türkmençe söz tapylmaýşyna geň galýarsyň. “Polutruk” (II tom, s. 121) sözünü bolsa şol görnüşinde ulanmak hem bolýar, “syýasy ýolbaşçy” diýip aýtmak hem bolýar. elbetde, bu meselede milli dile artykmaçlyk berilse dogry bolar.

“Parazit” (II tom, s. 14) sözünüň hem türkmençe geçirilmän, şol durşuna alynmagy dogry däl. Şuny “mugthor” sözünüň üsti bilen bermek mümkin. Meselem: “**parazitnyýe** rasteniýe –parazit ösümlükler” diýlip alnypdyr. Şony “**mugthor** ösümlükler” diýenimizde hem, hiç zat üýtgemeyär. “Parazitologiýa” termini hem şol durşuna alman, “mugthorşynaslyk” sözünüň üsti bilen bermek mümkin.

Rus sözlerine ýasaýjy goşulma goşmakda hem ýalňyş goýberilýär. Mysal üçin, “rekordist” (II tom, s. 325) şol durşuna alynýar. Nämne üçin ony “rekordçy” diýip bolmaýar?

Ýer-ýurt atlarynyň, şeýle hem adam atlarynyň berlişinde hem entek rus diliniň täsiri güýçli duýulýar: “Gasan, Güseýin, Geýdar, Aziýa”...

“Prioritet” sözi hem “ileri tutulýan” diýen sözler bilen berilýär: “Ileri tutulýan ugurlar”, “Knopka zwonok” ýaly sözleri sem türkmençe geçirmän, şol durşuna alýarlar: “zwonogyň knopkasy” sözleriň ikisi hem terjime edilmändir, emma şuny “jaňyň düwmejigi” diýip aýtmak bolýar ahyry. “Lýustra” sözi hem türkmen dilinde terjime edilmändir. Emma şol sözüň “kyndyl” bilen aňladylyandygyny Magtymgulynyň “eltip **kyndyla** gondurdy” diýen setirinde görmek bolýar (TKES, 186).

Rus sözleriniň käbiri türkmen diline iki hili terjime edilýär, has takygy, aýry-aýry many aňladýan dürli sözleriň üsti bilen berilýär. Mysal üçin, “Limonnyý sok –limon şiresi, limon suwy” (I tom, s. 517) diýlip alnypdyr. Türkmen dilinde “suw” bilen “şire” bir zat dälmi kä diýýäris. Şonuň üçin, iki hili düşünilmez ýaly, olaryň birini “limon şiresi” diýip almak dogrudyr.

“Sirop” sözi hem gatyşdyrylyp berilýär. Bir ýerde “sirop”, ikinji bir ýerde “şerbet”, üçünji bir ýerde “şire”. Elbetde, bu sözleri garym-gatym etmän, her haýsyny öz ýerinde anyk bir zady görkezmek üçin ulanmak gerek (“Uly rusça-türkmençe sözlükde” II tom, s. 389). “Sirop” sözi iki manyda: 1. ezilen şeker, şeker ergini, 2. sirop, miwe şerbeti, miwe şiresi diýlip alnypdyr. “Winogradnyý sirop” türkmençe “üzüm siropy” diýlip terjime edilipdir. şol bir düşüňjani aňlatmak üçin üç söz: “sirop”, “şerbet”, “şire” alnypdyr. “Sirop” sözüni “şerbet” sözi bilen bermek bolar “şire” bolsa “sok” manysynda ulanylmalydyr. Şu zatlar aýyl-saýyl edilmänsoň, dükanlarda hem bu düşüňjeleri aňladýan sözler bulam-bujar edilip görkezilýär.

Käbir rus sözleriniň türkmençe terjimesi bütlenleý başga many aňladýar. Mysal üçin, “Gaz içgisi” diýen ýazgy bar. Gazyň nähili içgisi bolup biler? Görüp otursak, ol rus dilindäki “gazirowannyý napitok” sözleriniň emelsiz terjimesi bolsa nätjek?!

Ony türkmen dilinde “gazly içgi” ýa-da “gazlanan içgi” diýip bermeli ekenler.

Şäher käçelerinde, medeni-seýil baglarynda, edaralardyr okuw jaýlarynda entek birnäçe ýazgylaryň döwlet dilinde berilmänligi bilen razylaşyp bolmaz: “Kafe Lakomka”, “Kommerçeskiý magazin Parahat”...

Käbir sözleriň terjimesine düşüner ýaly däl. Mysal üçin, (“Uly rusça-türkmençe sözlükde” II tom, s. 47) “pyrtykal” diýen söz ulanylypdyr. Men-ä birbada şol sözüň manysyna düşünmedim. Köp adamdan sorap gördüm, ýöne “pyrtykalyň” nämedigini aýdyp bilmediler. “Pyrtykal” nämendir öýdýärsiňiz”? Ol “apelsin” sözüniň türkmençesi bolmaly. “Apelsin” sözüne derek köpçülik üçin düşnüksiz bolan “pyrtykal” sözüniň ulanylmagy dogry däl. Umuman, türkmen diliniň sözlüklerinde entek anyklanmaly, oýlanyşylmaly zatlar köp.

“Dil hakyndaky kanunda” köçleriň, edaralaryň, kärhanalaryň, okuw jaýlarynyň atlary we beýleki ýazgylaryň hemmi döwlet dilinde bolmalydyr diýlip aýdylýar. Bu işde ep-esli öňegidişlik bar hem bolsa, entek at ýazgylarynda edebi diliň normalarynyň bozulýan ýerlerine hem gabat gelinýär.

Rus dili hindi-ýewropa dillerine girýänligi üçin, arap-pars sözleriniň rus sözleri bilen meňzeş gelyänleriniň hem barlygy geň galdyрмаýar:

“byrader –brat,	duman –tuman,
mur –murawey,	Zemin –Zemlya,
mader –mat,	binyat –fundament,
posa –poseluý,	boran –buran.

Rus sözleriniň türkmençe berlişinde nätakyklyk bar. Mysal üçin, “zakaznik” (zapowednigiň bir görnüşi (URTS, I tom, s. 539) “zapowednik” (s. 359) sözleri türkmen diline terjime edilmändir. Soňkyny “goraghana” diýip ulanmak bolar. “Literator” hem “literaturowed” sözleriniň ikisi “edebiýatçy” (s. 519) sözüniň üsti bilen berlipdir, emma soňkyny “edebiýatşynas” sözi bilen bermek amatly. “Literaturowedeniye –edebiýaty öwreniş ylmy” (URTS, I tom, s. 519) diýlip, üç söz bilen aňladylypdyr, emma şuny “edebiýatşynaslyk” diýip bir söz bilen hem bermek mümkin. “Zmeelow –ýylan tutujy” (s. 389) sözüne derek hem “margir” sözüni ulanyşyga girizmek bolar.

Rus dilinden geçen sözlerde semantik özgerişler. Rus dilinden geçen sözleriň köpüsi öz hakyky manysynda ulanylyrlar. Ýöne irki döwürde geçen sözleriň birnäçesi (düşünişmezlik bilen baglanyşykly bolmagy mümkin) many taýdan azda-kände özgeripdirler. Mysal üçin, “birgat” (<brigada>) hem “brigada”, hem “brigadadır” sözleriniň manysynda ulanylypdyr. “Kostýum” sözi hem ýönekeý gepleşik dilinde “penjek” manysynda gelýär. Mysal üçin, “Dükandan **kostýum-jalbar** aldym” diýlip aýdylýar. Hakykatda bolsa “kostýum” sözi jalbary hem öz içine alýar.

A.Durdyýewiň “Saýlanan eserlerinden” şeýle mysal getirilýär: “Ýerinden galdy-da, ýassygynyň aşagyndan çykaryp, ilki daşky köýnegini, onuň üstünden **kostýumyny** geýdi” (TDS, s.393).

“Podoşwa” sözi türkmen dilinde fonetik taýdan özgerip, “podoş” görnüşinde ulanylyar. “Podoşwa” sözi rus dilinde üç manyda gelýär: 1. daban; 2. ayakgap dabany; 3. etek, düýp; podoşwa gory – dag etegi (“Uly rusça-türkmençe sözlükde” II tom, M: “Russkiý ýazyk”, 1987, s. 98).

Türkmen dilinde bolsa munuň diňe ikinji manysy saklanypdyr. Beýleki manylary bolsa ulanylmaýar. Onuň ikinji manysynda hem tapawut ýüze çykýar. Rus dilinde “podoşwa” ayakgabyň daban formaly aşaky bölegini aňladýar. Türkmen dilinde bolsa “podoş” ayakgabyň diňe teletinden bolan aşaky bölegini aňladýar. Ýönekeý halk gepleşiginde: “köwşüň aşagy **-podoş**” diýilýär. Munuň özi, başgaça aýtsaň, “köwşüň aşagy **teletin**” diýmekdir. Rus dilinde bolsa “podoşwa” diýip köwşüň astyna aýdylýar, ol rezindenmi, teletindenmi parhy ýok.

Rus dilinden geçen “sud”, “sudýa” sözleri hem türkmen dilinde “süýt” sözüniň üsti bilen aňladylýar.

Rus dilinden geçen sözlerde fonetik özgerişler. Irki döwürlerde rus dilinden geçen sözler fonetik özgerişlere köp sezewar bolupdyrlar. Olar şol durşuna hem edebi dilde ornaşyp galypdyrlar.

1. Çekimlileriň inçelik-ýogynlyk sazlaşygyna boýun egipdirler:

dokument > döküment,

hamut > ha:myt,

wedro > bedre,

çaýnik > çäýnek.

2. Rus dilinden geçen sözlerde basym taýdan üýtgeşme ýüze çykýar:

no`mer > nomu`r.

3. Rus dilinden geçen sözlerde “k, g” sesleri bar bolsa, olaryň ýanaşyk gelyän ýogyn çekimlileri şolaryň täsirine düşüp inçelýärler:

kružka > küşürge,

kartoşka > kertişge,

4. Rus sözlerindäki “f” sesi “p” sesi bilen çalşyrylýar.

familiya > pamiliya

5. Iki çekimsiz ýanaşyk gelende, olaryň arasyndan ýa-da soňundan çekimli ses artdyrylyp aýdylýar:

blank > blanka,

brezent > birzent,

miting > mitinge,

prorab > pyrarab.

6. “R, l” seslerinden öň hem-de bir ýerde ýanaşyk gelyän çekimsizleriň önünden ýa arasyndan degişli çekimliler artdyrylyp ulanylýarlar:

rus > ors,

traktor > tyraktor.

7. Çekimsizleriň çalşyrylyp aýdylmagy rus dilinden geçen sözlere häsiýetlidir:

Ş > Ž makintoş > makintož,

K > G doktor > dogtor \\ dugtor,

ekzamen > egzamen, wokzal > wogzal.

8. Rus dilinden geçen sözleriň soňlaryndaky ýanaşyk gelyän meňzeş çekimsizleriň biri ýazuwda düşürilip ýazylyar:

klass > klas,

progress > progr

prosess > proses.

Ýanaşyk gelyän meňzeş çekimsizleriň biriniň düşüp galmagy sözüň ortasynda hem duş gelyär:

kasseta > kaseta,

kommunizm > komunizm.

Türkmenistan Garaşyzylygyny alandan soňky döwürde rus dilinden geçen sözleriň birnäçesiniň türkmen dilindäki sözler bilen çalşyrylmak meýli güýçlenýär. Meselem: “transport –ulag, adres –salgy, programma –maksatnama”.

Çeper edebiýatyň dilinde “aeroport” yerine “gonalga”, “garaž” yerine “maşynhana”, “bank” yerine “pulhana” ýaly ulanylyşyna hem duş gelinýär. Bu hili sözler düşünişmezlik döretmese, pikir aňlatmaga zyýan bermese, çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylyp biler. Bular, bir tarapdan, diliň sözlük düzümini baýlaşdyrsalar, ikinji tarapdan, çeper eserleriň täsirlilikini artdyryrlar.

Е Д Е Б И Ъ А Т

Ahally S. Mahmyt Kaşgarlynyň sözlügi we türkmen dili. –

Azymow P. Türkmen dili (söz ýasaýjy goşulmalar). – Aşgabat, 1950.

Баскаков Н.А. Тюркские языки. – М., 1960.

Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и её изучение. – М., „Найка” 1981.

Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. – Aşgabat; “Magaryf”, 1988, 53-74 sah.

Jafarow J. Türkmen edebi dilinde pars sözlerinde çekimlileriň fonetik

özgerişleri barada. –TSSR YA-nyň habarlary. Jemg.ylyml. seriýasy, 1969, № 5, 63-69 sah.

Jafarow J. Türkmen edebi dilinde pars dilinden geçen sözlerdäki çekimsiz sesleriň fonetik özgerişleri barada. –TSSR YA-nyň habarlary.

Jemg.ylyml. seriýasy, 1970, № 4, 67 –72 sah.

Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. –М., 1984.

Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XV –XIV вв. –Ашхабад, 1973.

Овезов А. Об ираноязычных словообразовательных аффиксов современном туркменском языке. – Известия АН ТССР. Сер. обществ. наук, 1971, №3, 68-72 стр.

Овезов А. О фонетической структуре арабских и персидских

заимствований в туркменском языке. – Известия АН ТССР. Сер. обществ. наук, 1973, №1, 55-59 стр.

Овезов А. Об особенностях заимствованных из персидского языка устойчивых словосочетаний и семантических заимствованиях в

современной туркменской поэзии. – Известие АН ТССР. Сер.обществ. наук, 1973, №2, 86-87стр.

Словарь иностранных слов. – М.: “Русский язык”, 1987.

Weýisow B. Türkmen diliniň taryhy. – Aşgabat, “Magaryf”, 1992.

UMUMYHALKY WE UMUMYHALKY DÄL LEKSIKA

Umumy maglumat. Häzirki zaman türkmen diliniň leksikasy umumyhalky häsiýetine eýe bolup – bolmazlygyna garap iki topara bölünýär:

1. Umumyhalky leksika.
2. Umumyhalky däl leksika.

Umumyhalky leksika bolanda halkyň ähli gatlaklaryna düşnükli bolýar. Mysal üçin, “ýer, suw, adam, ak, gyzyl, gara, baş, on, ýigrimi, men, sen, ol, al, gel, gör, tiz, çalt, basym, üçin, sebäpli, görä, we, hem, -da, -de, bar, ýok,ah, wah” ýaly münherçe sözler hiç hili düşündiriş talap etmeýär. Bu sözleriň manysyna Türkmenistanyň ähli ýerinde doly düşünilýär. Bularyň manysy ilatyň dürli gatlaklary üçin düşnüklidir. Şonuň üçin bu hili sözleriň jemine **umumyhalky leksika** diýilýär.

Emma başga hili sözler bar. Olar umumyhalky häsiýete eýe bolmaýarlar. Olar diňe belli-belli ýerlerde, aýry-aýry sosial toparlaryň içinde ulanylýanlygy sebäpli, ondan daşarda, giň halk köpçüliginiň arasynda onçakly düşnükli bolmaýar. Şonuň üçin bu hili sözlere **umumyhalky däl leksika** diýilýär. Muňa dialektizmler, professional sözler, terminler, žargonlar, argotizm, warwarizm ýaly halk köpçüligine onçakly düşnükli bolmadyk sözler girýärler.

Dialektizmler. Bular aýry-aýry dialektlerden alnan sözler bolup, Türkmenistanyň hemme ýerinde düşnükli däldir: “Baýyň aýtmagy boýunça agylda duran baggoýunlaryň birini **şakgaladylar**” (M. Seýidow. Kesearkaç) diýen mysalda “şakgalamak” sözi şunuň

şayadydyr. Şonuň üçin edebi dilde adatça dialektizmlerden gaça durulýar. Ýazyjylar hem dialekt sözlerini ulanmakda örän seresaply bolmalydyrlar. Dialekt sözleri zerurlyk bolan ýagdaýynda edebi dile hem çekilýärler. Mysal üçin, “hemra” (спутник) sözi edebi dilde ornaşyp galdy. “Aşna”, “çatak”, “närsä” ýaly sözleriň hem edebi dile ornaşyp barýanlygyny bellemek mümkin.

Dialekt aýratynlyklary diliň ahli ugurlaryna: fonetikasyna, leksikasyna we grammatik gurluşyna degişli ýüze çykýarlar. Bu hili aýratynlyklary gökleň dialektiniň mysalynda görmek mümkin.

Türkmen diliniň gökleň dialektinde çekimsizleriň düşüp galmagy bilen çekimli sesler uzynlyk alýarlar:

H

gahar > ga:r
bahasy > ba:sy
bahana > ma:na
mahal > ma:l

şäher > şä:r
zäher > zä:r
mähelle > mä:lle
jähennem >

jä:nnem

W

towuk > to:k

sowuk > so:k

B

mübärek > mä:rek

N

neneňsi > ne:ňsi

G

bu gün > bu:n

şu gün > şu:n

Ý

bu ýyl > by:ýl

Ikinji ýöňkemedä gelen atlaryň yzyna eýelik düşümiň goşulmasy goşulanda:

ejeňiň > eje:ň, ejä:ň

ogluňyň > ogly:ň

dostuňyň > dosty:ň

duşmanyňyň > duşma:ny:ň

Gökleň dialektiniň gerkez gepleşiginde “f” sesi iki çekimliň we çekimsiz “r, l” sesleri bilen çekimliň arasynda ulanylýarlar:

gapy > gafy,
arpa > arfa,
telpek > telfek

Dialektizmleriň toparlara bölünişi. Dialektizmler diliň ähli ugurlary (fonetika, morfologiýa, sintaksis, leksika) boýunça düşgelyärler. Şonuň üçin olary aşakdaky ýaly toparlara bölüp görkezmek boljak.

Fonetik dialektizmler. Belli bir dialektiň ses ulgamynda ýüze çykýan aýratynlyklara **fonetik dialektizmler** diýilýär. Mysal üçin, türkmen diliniň ýomut dialektiniň günbatar gepleşiklerinde “w” sesinden öň gelende “o, ö” sesleri dodaklanmasyny ýitirip, “a, e” şeklinde aýdylýarlar: “gowy” däl-de, “gawy”, “göwün” däl-de, “gewin”. Şu ýagdaý ol hili sözleriň hemmesi üçin kanunalaýyklydyr.

Leksika-fonetik dialektizmler. Käbir sözler ses taýdan edebi dilden tapawutlanýarlar. Şu hili sözlere **leksika-fonetik dialektizmler** diýilýär. Meselem: “ädim” yerine “a:rdym” (sar.), “işdä” yerine “işta” (ÝDGG), “ýigrimi” yerine “ýigrime” (ärs.), “pişme” yerine “bişme” (noh.), “pişik” yerine “mişik” (ÝDGG), “çekirtge” yerine “çekirge” (sar.).

Leksika-fonetik dialektizmler örän inçe bolup, ýiti syn etmeseň, olary duýmak hem ýeňil däl. Onsoň hem, bu hili leksika-fonetik aýratynlyklar ähli sözlere ýaýraman, diňe aýry-aýry sözlerde gabat gelyär. Şonuň üçin sözleýän ýa-da ýazýan adam öz dilinde şu hili aýratynlyklaryň barlygyny duýman galýar. Şol zerarly hem olar çeper eserlerde, gazet-žurnallaryň sahypalarynda peýda bolýar.

Morfologik dialektizmler. Sözleriň formasynda we söz üýtgediji goşulmalarda ýüze çykýar. Sözün morfologik gurluşy edebi dildäki ulanylyşyndan tapawutlanýar. Mysal üçin, edebi dilde “aýar\gelyär” diýilýän bolsa, ärsary dialektinde “aýo:r\gelýo:r”, saryk dialektinde “alo:r\gelo:r” ýaly aýdylýar. Şu hili morfologik görkezijilerde ýüze çykýan aýratynlyklara **morfologik dialektizmler** diýilýär.

Morfologik dialektizmlere käbir şahyrlaryň, ýazyjylaryň dilinde hem düş gelinýär:

Eşiklermiz öý töründe

Ýuwulmany kirläp ýatyr.

(„Mugallymlar gazeti”, 1.01.96).

Sözyasaýjy dialektizmler. Sözyasaýjy goşulmalarda ýüze çykýan aýratynlyklara **sözyasaýjy dialektizmler** diýilýär. Edebi dilde “tereziçi” diýlip aýdylýan bolsa, türkmen diliniň dörtgül gepleşiklerinde “terezman” görnüşinde ulanylýar. Şunda “-çi” sözyasaýjy goşulmasyna derek “-ma:n” ulanylypdyr.

Sintaktik dialektizmler. Bu dialektleriň sintaktik gurluşynda ýüze çykýar. Ýöne ol türkmen dilinde azrak duş gelýär. Ol, esasan, sözleriň, sözlemleriň bölekleriniň arasyndaky grammatiki baglanyşygy ýüze çykarmakda gabat gelýär. Mysal üçin, türkmen dialektlerinde “**Biziň obamyza** gitjek dälmi?” diýmegiň ýerine ony gysgaldyp, “**Biz oba** gitjek dälmi?” diýip hem aýdylýar.

Türkmen dialektlerinde pars diliniň sintaksisiniň täsiri duýulýar. Mysal üçin, saryk dialektinde “kyýamat döwri” diýmegiň ýerine köne rowaýatlarda “döwri-kyýamat” diýlip, pars izafetiniň üsti bilen sintaktik baglanyşyk ýüze çykýar.

Leksik dialektizmler. Bular aýry-áýry sözlerde duş gelýärler. Mysal üçin, “a:ýyl” sözi ärsary, sakar dialektlerinde, şeýle hem dörtgül gepleşiklerinde “çeki” manysynda ulanylýar. “Ba:dyýa” sözi hem ýomut dialektiniň demirgazyk gepleşiklerinde, ata dialektinde “tabak” manysynda gelýär. “Baýnyç” sözi nohur dialektinde “sallançak” manysyny berýär. Şonuň ýaly, edebi dildäki sözlere derek dialektlerde başga sözleriň ýa söz düzümleriniň ulanylmagyna **leksik dialektizmler** diýilýär.

Keýik diýsem, akja keýik taýy sen,

Ekmek bolsaň, bir garybyň paýy sen,

On dördüne dogan gijäň aýy sen,

Gözleriň ýyldyza meňzär, gelin han.

(“Edebiýat we sungat”, 3.05.96).

Semantik dialektizmler. Bular sözleriň manysynda ýüze çykýar. Şol bir söz edebi dilde hem, dialektlerde hem duş gelýär, ýöne olaryň aňladýan manysy bir-birine gabat gelmeýär. Mysal üçin, edebi dilde “baýyr” sözi “gyr” sözünüň sinonimi bolup gelýär, ýagny dagyň etegindäki belentlikleri aňladýar. Emma şu söz nohur dialektinde “diwar” sözünüň manysynda ulanylýar. Edil şunuň ýaly,

“çirkeý” sözi edebi dilde “gandala” manysynda gelýän bolsa, bu söz ärsary dialektinde “peşe” manysynda ulanylýar. “Çybyn” sözi edebi dilde “peşe” manysynda gelýän bolsa, ol söz ärsary dialektinde “siňek” manysynda ulanylýar. Şu hili sözleriň manysynda ýüze çykyan aýratynlyklara **semantik dialektizmler** diýilýär.

Etnografik dialektizmler. Bular ýerli dialektiň wekilleriniň etnik aýratynlyklary bilen baglanyşykly ýüze çykyar. Şol ýerli ilatyň önümçilik işleri, tebigy aýratynlyklary hem etnografik dialektizmiň ýüze çykmagyna sebäp bolup biler. Meselem, “güýçgiýew, haşar (bakysyk, geşte), gämideşer (balygyň görnüşi)” ýaly sözler etnografik dialektizmler bolup, ärsary dialektinde ulanylýarlar. Şular edebi dile hem girip bilerler.

Frazeologik dialektizmler. Durnukly söz düzümlerinden bolýar. Mysal üçin, edebi dilde “Bijeli oylan aglamaz” diýilse, ýomut dialektinde “Çekli oylan çekremez” diýip aýdylýar.

Dialektizmleriň edebi dile we çeper edebiýata gatnaşygy. Dialektizmler ýok bolup gidýär diýilse-de, olar aňsatlyk bilen ýitip gitmeýärler, çünki ol sözler çagalykdan aňda bekäp galanlygy üçin, uzak wagtlap adamlaryň sözleşiş dilinde galýarlar:

“Süýji däneli, agajynda **golum** (kak) bolan eriklerdendi” (“Türkmen gündogary”, 9.12.95). “Onuň şahalarynda ýylyň-ýylyna **pyky** (gyrgy) gyslary höwürtegeýärdi” (şol ýerde)... Balhy tutlar **seterem** (seteran) düzülip... ösüp oturdady (şol ýerde). “Süýji tudanalar kakadylp, **meýiz** (kişmiş) edilerdi” (şol ýerde). “Baş-altý adam bolup, **bugjamanyň** (takýry, palas) çetinden tutup..., tut kakanymyz ýadymda” (şol ýerde). “Ylmy-döredijilik uçgunlar **nişleýär** (şineleýär) – (şol ýerde). “Her hojalyga 30 sotuk ýer **çelgelendi** (bellenildi)” (şol ýerde).

Dialektler bilen edebi diliň aragatnaşygy gaty inçe hem çylşyrymlydyr. Dialektler halkyň janly gepleşiği bolany üçin, olar edebi dile biparh bolup bilmezler. Edebi dil gerek ýerinde dialekt sözleriniň hasabyna hem baýlaşýar. Mysal üçin, bir dialektde “geç” diýilýän bolsa, beýleki dialektde “öt” diýlip aýdylýar. Ýa-da bir dialektde “Gutly bolsun” diýilse, beýleki bir dialektde “Mübärek bolsun” diýilýär. Şularyň ikisine hem düşünilýär. Bu hili sözleriň ulanylmagy edebi dile zyýan bermän, gaýta, ony baýlaşdyrýar.

Türkmen diliniň birnäçe dialektlerinde (ýomut, ärsary, ata, olam we başg.) ýörgünli ulanylýan “nä:rsä” sözi indi edebi dile geçipdir diýip aýtsa boljak: “Aslynda ruhuýet möwsümleýin **närse** däl” (“Edebiýat we sungat”, 24.10.97). Aýratyn hem, şahyrlar dialekt sözlerini öz goşgularynda ýerlikli ulanýarlar:

“Alçy gopsun aşygyň,

Salyşyp iç **kaşygyň**” (“Mugallymlar gazeti”, 7.01.98).

Proza eserlerinde hem dialektizmlerden ýerlikli peýdalanýarlar:

– Ýeri, oylan, bu bolup gelşiň nä **mojuk**?... (A.Gowşudow. Perman).

Professionalizmler. Belli bir hünärdäki adamlaryň dilinde ulanylýan ýörite sözlerdir. Bu sözler önümçiligiň aýry-aýry pudaklary boýunça ýüze çykyp, diňe şol pudakda işleýän adamlar üçin düşnükli bolýar.

Ekerançylyga, maldarçylyga, ýüpekçilige, awçylyga degişli sözler hem, esasan, şol kär bilen meşgul bolýan adamlara düşnükli bolup, beýleki adamlaryň belli bir toparynyň düşünmezligi hem mümkin.

Halyçylyga degişli sözler: “haly, halyça, torba, bukçalyk, haly horjun”.

Dokalyş usullary: “çitme, kama, öýdüm”.

Dokma önümleri: “saçaklyk, çalça, dolak, çäkmen, ýeňsi, gyňaç, palas, sallançakkilim”.

Dokma gurallary: “gazyk, kesagaç, küjikesek, küjagaç, dartagaç, baslyk”

Tiki-çatyn, keşde-nagys işlerine degişli sözler: “iňňe, keşdiňňe, temen, howuttemen, çekim, ýöreme, garalama, pugtama, bassyrma, depjeme, ýabşyrma, kökleme, köjeme, köpeme”.

Keşde-nagys atlary örän dürli bolup, tahýa üçin bir hili nagyslar, donuň ýakasyna başga hili nagyslar salynýar. Mysal üçin, tahýa salmak üçin “garalytegbent, dagdanjyk, dyrnak”, aýallaryň köýneginiň ýakasyna salmak üçin “pugtama, erikgül, agsaklygoçak” ýaly nagyslar ulanylýar.

Türkmen gelin-gyzlarynyň elleri hünärli bolany üçin keşde-nagys atlary şeýle bir ösüpdür, hatda olaryň hemmesini hasaba almak hem aňsat iş däl. Olar biziň gözümiziň alnynda döreýärler.

Türkmen dilinde düýedarçylyk leksikasy gelip çykyşy boýunça birnäçe topara bölünip öwrenilýär. Olardan umumytürki sözlere “düýe, inen, bugra, örküç,” ýaly sözler goşulýar. Türkmeniň öz sözlerine “ogşuk” (1-2 ýaş aralygyndaky ýaş düýe), “duluç” (üç ýaşyndaky inen düýe), “göhert” ýaly sözler alnypdyr. Şeýle hem işde birnäçe terminleriň arap, eýran, mongol dillerinden geçenligi bellenilýär.

Zergärlik bilen bagly sözler: “saçýüzi, jugur, saçlyk, manat, sytara, ildirgiç, egme, ilgençek, gupba, jygaly gupba, sünsele, gyran çekelik, bukaw, gülýaka, dagdan, dagdanagaç, bagjykly, gönjök, tumar, apbasy, göbeklik, gursakça, çapraz, çañña, ruwpiýe, teneçir, gülakhalka, bilezik, bilekhalka, ýüzük, halka, oýmak, kökenli ýüzük”.

Professional sözleriň döreýiş çeşmeleri.

1. Professional sözleriň köpüsi türkmen diliniň öz içinde haýsydyr bir predmete meňzetmek arkaly ýüze çykydyr: “hanýumruk, gelinbarmak, inerdas, düýediş, gazaýak, durnalygoçak, jüýje, içýanagyz, saryganat, syçanguýruk, gowaçagyül, çynarýaprak, tallygoçak, wertoletkeşde, komoskeşde, tirsek, atagzy, gülýaka”.

2. Professional sözleriň belli bir bölegi beýleki dillerden (arap, pars we rus) geçipdir. Bular türkmen diliniň sözlük düzümini baýlaşdyrmakda oňaýly rol oýnapdyr.

Arap dilinden geçen sözler: “tylla, tumar, şekil, galam, gaş, heýkel, gupba, nagyş”.

Pars dilinden geçen sözler: “merdana, zenana, bürünç, abzal, gül, zer, zynjyr, myh, möhür, penjire, terezi”.

Rus dilinden geçen sözler: “tokar, stanok, seh, brigada, kostýum, palto”.

Edebi diliň sözlük düzümi professional sözleriň hasabyna hem baýlaşýar. Olar diňe bir professional terminologiýa şeklinde hünärmentleriň arasynda ulanylmak bilen çäklenmän, olaryň belli bir bölegi umumy halk diline hem aralaşýarlar. Wagtyň geçmegi bilen birnäçe professionalizmeler umumy halk dilinde dürli frazeologizmelriň içinde hem ulanylýarlar. Meselem: “**Bizi** haltada gizläp bilmersiň”. “**Mis** her näçe ýapyldasa, **zer** olmaz”.

Türkmen dilindäki professional sözleriň öwrenilmegi türkmen halkynyň taryhyny, onuň haýsy kärler bilen meşhur bolanlygyny, döp-dessurlaryny, iş usullaryny bilmäge hem kömek eder. Türkmen diliniň ärsary dialektinde çaga at dakmak, gyz çykarmak (bukja), öten-geçenleri ýatlamak, saglyk sadakasy, salamlaşmak ýaly däpler bolup, olaryň her haýsyna degişli telim söz we söz düzümleri ulanylýarlar. Şeýle hem, bu dialekitde “bilezik, gupba, kökenli ýüzük, patyşa teňne, teneçir, gönjök, tumar, asyk, saçýüzi \\ saçýüzük, arka şelpe\\ arkalyk, ysyrga, ýilik, gaş \\saçujy\\, düýpse \\şakäse\\, kümezek, dagdan, atdagdan, gaňraw, ýilik düwme, heýkel, gülyaka, gyňajujy” ýaly şaý-sep atlary ulanylyp, olar belli bir derejede edebi dildäkidən tapawutlanýarlar.

Türkmen dilinde aýal-gyzlaryň geým-gejimleriniň atlary örän köpdürlüdür. Haýsy matadan edilenligine, nireden gelip çykanlygyna, bir-birinden neneşi parhlanýanlygyna we beýleki alamatlaryna garap olar dürli-dürli atlandyrylýarlar. Geçmişde türkmen aýal-gyzlarynyň geým-gejimleri “kürte, don, keteni, alaça...” ýaly belliräk sözlerden bolan bolsa, bazar ykdysadyýetine geçilýän häzirki döwürde dünýä bazarynda haryt görnüşinde satylýan her dürli matalaryň atlary bilen olaryň üsti doldurylýar: “keteni, alaça, jöwher, atlas, kanalyol, aýnaly, pakgaran, paplin, şekerli, çüýdeşen, samolýotdansallanan, gurultaý, pambarh, päkize, ýorunja, eneýürek, ülpül, garmoşka, mylaýym, garoşka, ýaňlandýarym, tutýaprap, ýedigül, şifon, ştapyl, jir, gurbanlyk, üzümgül, janlygül, älemgoşar, humay, eýjejikýaprap, demirýol, palotensa, millýonerka, teňnemata, eýranştapyl, warýonka, truskowes, ýaprap, gribdişin, şahy, suwköýnek, towukbasan, krimplin, lafsan, pamazy, altynýaprap, altynbalyk, aryketek, pürkme, pişiktüý, päkize, sannykda sygyran, atarka, jümjüme, jynköýnek, gülli ülpül, syçantüý, hozgabyk, tigr, üzümýaprap, tolkun, tawusýelek, gyraw we başg.

“Keteniniň “gülgüne keteni, gök keteni, ýaşyl, keteni, gyrgyz keteni, simli keteni, mawy keteni...” ýaly telim görnüşi bar. Hatda “pambarht” (zerli pambarht), “mylaýym” (gülli mylaýym), “päkize” (“päkistan päkize”) ýaly matalaryň hem dürli görnüşlerinde duş gelinýär. Şu sözleriň köpüsi rus dilinden ýa-da şonuň üsti bilen türkmen dilinde geçipdir. Şonuň üçin ol sözler türkmen dilinde

degişli fonetik özgerişlere sezewar bolupdyr: “atlas (<atlas), paplin (<poplin), pambarht (< panbarhat), garoşka (< gorošek), garmoşka (< garmon), ştapyl (<ştapel), palotense (<polotense), gribdişin (<krepdeşin), krimplin (<krimplen), lafson (<lawsan), maçalka (<moçalka), žemçuk (<žemçuğ)”.

Köpsanly matalar we beýleki harytlar türkmen diline öz atlary bilen geçýärler: “welwet, welýur, şifon, krepdeşin, krimplen”.

Ýöne bu matalaryň birtoparynyň atlary soň goýlupdyr. Olara at goýlanda, şol matalaryň häsiýetli alamatlary göz önünde tutulypdyr. Mysal üçin, ýumşak, eplenmeýänligi, sürtgüje (sürteç) meňzeş bolanlygy üçin, oňa “maçalka” (<moçalka) diýip at beripdirler. Ýüzüne şeker sepilen ýaly, ýyldyrap duranlygy üçin, “şekermata” ady galypdyr.

Matanyň ýüzündäki şekiliň ýürege meňzeşligini hem-de ene ýüregi ýaly ýüregiň yoklugyny nazarda tutup, oňa “eneýürek” adyny beripdirler. Matanyň ýüzünde al-elwan gülleriniň bolanlygy üçin, ol “elwan” adyny alypdyr. Ýüzündäki şekiliň edil guşuň çokan yzyna meňzeş bolanlygy üçin, “guşçokan” diýipdirler.

“Binamys” adynyň mata goýluşy has hem täsindir. Mälim bolşy ýaly, “binamys” sözi janly zatlar, hususan-da, adamlar barada ulanylýar. Emma ol söz mata hem geçipdir. Reňkiniň solmaýanlygy, näçe otursaňam, petiniň ýatmaýanlygy, hiç zady ýüzüne almaýanlygy üçin, ol mata “binamys” adyny alypdyr.

Türkmen şaý-sepleri hem gadymy döwürlerden bäri bütün äleme äşgärdir. Olar gelin-gyzlaryň görküne görk goşýar. Belki, gadymy zamanlardaky gaýduwsyz „amazonkalar” türkmen gyzlary bolandyr. Olaryň goranmak üçin ulanan gurallary soňy bilen şaý-seplere öwürlip galan bolmagy mümkin: “bilezik, gupba, kökenli ýüzük, patyşateňne, teneçir, gönjök, tumar, asyk, saçýüzi, arkalyk, ysyrga...”

Keşde we nagyş atlary türkmen diliniň baý genji-hazynasy bolup, ol türkmen gelin-gyzlarynyň milli aýratynlyklarydyr. Bularyň hemmesi diýen ýaly biziň gelin-gyzlarymyz tarapyndan türkmen diliniň öz içki resurslary esasynda döredilen sözlerdir.

Terminler. Bular ylmyň dürli pudaklaryna degişli ulanylýarlar. Olaryň manysyna diňe şol ylym bilen iş salyşýanlar düşünýärler.

Terminler beýleki sözlerden takyklygy, birmanylylygy bilen tapawutlanýarlar.

Türkmen dilindäki sözleriň köpüsi birnäçe manyda ulanylýarlar. Mysal üçin, “agyz” sözi adamyň agzyny bildirmekden başga-da, her bir zadyň açyk tarapyny görkezip biler: “derwezäniň agzy, gatlanyň agzy, haltanyň agzy”.

Terminleriň ep-esli bölegi hemme diller üçin umumy bolan „internasional” sözleridir. Olaryň döremeginde dünýä dilleriniň, ozaly bilen hem grek, latyn, indus, fransuz, nemes, hytaý dilleriniň goşandy uludyr. Mysal üçin, “abažur” sözi fransuz dilinden geçen bolsa, “abzas” sözi nemes dilinden giripdir. “Awral” inlis dilinden giren bolsa, “Awrora” latyn dilinden geçipdir.

Türkmen diliniň öz içki mümkinçilikleri arkaly hem terminler döredilýär: “goşulma, düşüm, san, sypat, çalyşma”.

Türkmen dilinde terminleri kalka ýoly bilen hem ýasalýarlar. Kalkalaşdyrmak iki hili bolup biler:

- a) **Doly kalkalaşma:** “дневник - gündelik,
новатор – täzelikçi”.
- b) **Doly däl kalkalaşma:** “журналист – žurnalçy,
тракторист – traktorçy”.

Terminleriň emele gelmeginde arap, pars we rus sözleri hem alynýar. Ýöne olar türkmen dilinde düşünişmezlik döretmeli däldirler.

Terminler adatdaky sözlerden birmanylylygy bilen tapawutlanýarlar. Mysal üçin, “absses” medisina termini bolup, “organizmiň bir agzasynyň kesellemegi netijesinde ýygnanýan iriň, iriňli ýara” (TDS, 12) manysynda ulanylýar. “Awtoген” tehniki termin bolup, “ýanyjy gazlaryň gyzgyn howry bilen metallary güýçli gyzdyryp, biri-birine sepleýiş, kebşirleme ýa-da kesiş” (TDS, 14). üçin ulanylýar. “Agawa” botaniki termin bolup, “süýüm almak üçin ösdürilýän tropiki dekoratiw ösümligi” (TDS, 15). aňladýar. Eger terminler birmanyly bolmasa, onda ylymda düşünişmezligi ýüze çykmagy mümkin. Ylym anyklygy, aýdyňlygy, takyklygy söýýär. Ýöne käbir terminler ylmyň dürli pudaklarynda ulanylyp bilerler. Mysal üçin, “assimilýasiýa” termini biologiýada, taryhda we lingwistikada dürli manylarda gelýärler. “Analogiýa” termini hem

filosofiýada, logikada, biologiýada we lingwistikada ulanylýar. “Morfologiýa” sözi hem biologik hem lingwistik termin hökmünde duş gelýär. Emma ylmyň bir pudagynda terminleriň köpmanylylygyna ýol berilmeli däl. Emma, gynansak-da, türkmen dilinde lingwistik terminlerde köpmanylylyga hem ýol berilýär. Mysal üçin, “ýöňkeme goşulmasy” diýen terminiň üsti bilen hem şahs görkezýän goşulmalar, hem degişlilik goşulmalary aňlanylýar. Emma şulary bir terminiň üsti bilen bermän, “şahs goşulmalary” we “degişlilik goşulmalary” diýip atlandyrmak maksada laýykdyr. Munuň tersine, bir düşüňjani aňlatmak üçin birnäçe terminiň ulanylmagy hem dogry däl. Mysal üçin, rus dilindäki “примыкание” termine derek türkmen dilinde “ýanaşma”, “ysnyşma” ýaly sözler ulanylýarlar. “Управление” termini üçin türkmen dilinde “eýerme”, “eýertme”, “dolandyryş”, “dolandyрма”, “garaşly baglanyşyk”, “uýdurma”, “uprawleniýe” ýaly dürli sözler alynýar.

Edil şunuň ýaly, “-dyr, -dir” goşulmasyna hem “kem işlik goşulmasy”, hem “habarlyk goşulmasy” diýilýär. Şeýle mysallary köp getirmek mümkin. Bu ýagdaý entek türkmen dilinde lingwistik terminleriň ýeterlik derejede işlenilmänligini görkezýär. Bir terminiň üsti bilen dürli düşüňjaniň aňladylmagy ýa-da birnäçe sözleriň üsti bilen bir düşüňjaniň atlandyrylmagy terminologiýada düşüňmezlik döredýär, terminleriň ulanylyşynda baş-başdaklygyň ýüze çykmagyna getirýär. Şonuň üçin terminologiýada birlik saklanylmalydyr.

Terminler ylmyň dürli ugurlary boýunça ýüze çykýarlar.

Jemgyýetçilik-syýasy terminler: “ideologiýa, materializm, materiýa, partiýa, demokratiýa”.

Geologik we geografik terminler: “morfologiýa, ada, ýarymada, materik, deňiz, derýa, köl”.

Himiýa, biologiýa we lukmançylyk terminleri: “azot, sulfat, ýod, fauna, flor”.

Oba hojalyk we gurluşyk terminleri: “toprak, agronom, agrobiostansiýa, kran, beton, sement”.

Harby terminler: “snaryad, raketa, bomba, awtomat, protiwigaz”.

Fizika, matematika we astronomiýa terminleri: “akustika, yrgyldy, ses, atom, molekula, teorema”.

Dil we edebiýat terminleri: “lingwistik, dialektologiýa, edebiýat, folklor, kyssa, fonetik, ses, fonema, morfologiýa, sintaksis”.

Tehniki terminler: “awtomat, amper, wolt, motor, dwigatel, akkumulýator”.

Terminleriň birnäçesi hemmä düşnükli bolýar: “prezident, häkim, arçyn, saýlaw, traktor, kombayn”.

Emma olaryň aglaba köpüsi diňe öz ulanylýan ýerinde düşnüklidir: “fonema, basym, goşulma”.

Terminleriň döreýiş ýollary. Terminleriň ýüze çykmagy ylmyň, tehnikanyň, medeniýetiň ösüşi bilen baglanyşyklydyr. Terminler ylmy-tehniki häsiýeti bilen professional sözlerden tapawutlanýarlar. Professional sözler kesp-kär, önümçilik bilen baglanyşykly sözler bolup, olar türkmen halkynyň arasynda ir wagtlardan bäri ulanylyp gelipdir. Meselem, keşde-nagyş atlary; demir ussaçylygyna degişli sözler, agaç ussaçylygyna degişli sözler, kümüşçilik leksikasy we başg.

Türkmen dilinde terminler ylmyň-tehnikanyň ösmegi bilen baglanyşykly ýüze çykyş, soňky döwürlerde, giň gerime eýe bolýarlar. Olar professional sözlerden tapawutlanyp, ylmy edaralar tarapyndan tassyklanýarlar. Emma professional sözlerde, ylmy terminlerdäki ýaly, resmlik ýokdur. Professionalizme degişli sözler haýsydyr bir edara tarapyndan ýörite tassyklanylman, halkyň içinde erkin ýaşaýarlar. Şonuň üçin professional sözlerde ýerli dialektler bilen baglanyşykly sözler we olaryň dürli görnüşleri ulanylyp biler.

Terminler professional sözlere garanda işlenenligi bilen hem tapawutlanýarlar. Türkmen dilinde terminleriň aşakdaky ýollar bilen döredilýänligini bellemek mümkin.

1. Leksik ýol bilen: “sypat, san çalyşma, hal, konsern, reforma, inwestisiýa, inflýasiýa”.
2. Morfologik ýol bilen: “bas+ym, iş+lik, bag+laý+jy, ykdysat+çy, goýum+çy, mülk+dar, maýa+dar”.
3. Sintaktik ýol bilen: “ala-hekik, ala-höwren (zool), akçöp (bot.), bankara, milletara”.

Terminleriň haýsy dilden gelip çykanlygy boýunça olary aşakdaky ýaly toparlara bölüp görkezmek mümkin:

Türkmen sözlerinden döredilen terminler:

“**Aýlag** (a:ýlag), geogr. Okeanyň, deňziň, kölüň gury ýere süňsöp girýän öwrümi” (TDS, 30).

“Güneýik, bot. Çägesow, alaňlyk ýerde bitýän inçejik ýaprakly, ak gülli ýabany ösümlik” (TDS, 216).

Kalka ýoly bilen döredilen terminler:

“Hepdelik” rus dilindäki “еженедельник” sözünden terjime edilip alnypdyr.

“Gündelik” rus dilindäki “дневник” sözünüň terjimesidir. Türkmen dilindäki “ýazyjy”, “okyjy”, “täzelikçi”, “biraýlyk” sözleri hem rus dilindäki “писатель”, “читатель”, “новатор”, “месячник” sözlerinden gelip çykyldy. Kalka ýoly bilen terminleriň döredilmeginde alymlaryň, terjimeçileriň, metbugat işgärleriniň hyzmaty uludyr.

Arap sözlerinden döredilen terminler: “adat, akrap, älem, arbap, arýş, beýt, byrag, wujut, gazal”.

Pars sözlerinden döredilen terminler: “asman, ataşparaz, badam, behişt”.

Mongol sözlerinden döredilen terminler: “darga” gäminiň kapitany.

Rus dilinden geçen terminler: “пароход; трактор, комбайн”.

„Internasional” terminler: “abbreviatura (it.), abiturent (lat.), awral (iňl.), algebra (ar.)”.

Terminler adaty sözlerden tapawutlanýarlar. Olar birmanlylygy bilen häsiýetlenýärler. Terminler önümçiligiň, ylmyň dürli ugurlarynda ulanylýar. Olar bir sözden hem, söz düzüminden hem, gysgalan goşma sözlerden (abbreviatura) hem bolup bilerler.

Bir sözden: “акция, кредит, бартер, биржа, конфискация, компенсация, статус”.

Söz düzüminden: “paýdarlar jemgyýeti, ýaşlar guramasy”.

Gysgaldylan goşma sözlerden: EKW – erkin konwertirlenýän walýuta; HMIA – hökümet milli ipoteka assosiasýasy, BMG – Birleşen Milletler Guramasy.

Terminler ulanylyşy boýunça iki topara bölünýärler:

- a) Umumy ylmy terminler; “klassifikasiýa, funksiýa, referat, aspekt”.
- b) Hususy ylmy terminler; “fonema, leksika, goşulma, lingwistika”.

Terminlerde omonimik häsiýete hem düş gelinýär: maýa I, maýa II, akt I, akt II, akt III.

Ýöne terminlerde omonimiýadan, sözleriň köpmanylylygyndan gaça durulmalydyr.

Terminler näçe gysga hem ýönekeý bolsa, şonça gowudyr. Mysal üçin, “kredit beriji adam” diýenden “kreditor” diýäýmek ýenildir. “Girdeji almak hukuguna şaýatlyk edýän gymmat kagyz” diýmegiň ýerine “aksiýa” sözünü ulanmak amatlydyr.

Žargonlar⁵. Belli bir sosial toparyň özara düşünişmek üçin ulanýan sözleri bolup, olar umumy halk dilinde ulanylmaýarlar. G. Şamyýewiň “Köýen ýyllar” romanynda zähmet düzediş koloniýasynda ýaşayanlaryň dilinde ulanýan žargonlaryna degişli mysallar getirilýär:

Indi olaryň “içi güjükli” gürrüňi Pendi daga mesaňa-mälim eşidildi:

- “Ýeri, **Tanam** dost neneň?

- **Ymlup?**

Gara syr bildirmezlige salyp, ýasama ýylgyrdy. Onuň bu hereketi göze ilginç boldy.

- Hawa.

- **Edmäsik rab, imniýereb?**

Gara başyny ýaýkady”.

Şu mysallarda bellenen sözleriň manysyna düşünmek kyndyr. Olary diňe tersine okanyňda, hakyky manysy çykyar.

---

⁵ **Žargon** – fransuzça “jargon” sözünden bolup, aýry-aýry sosial toparlaryň özara düşünişmek üçin emeli ýol bilen döreden gizlin gepleşigi. Muňa beýleki adamlar düşümeýärler. “Argo” (fransuzça argot) hem žargonlara ýakyndyr. Ýöne žargonlarda kemsitme has güýçli duýulýar.

Žargonlardan nusgawy edebiýatyň dilinde hem peýdalanyşydyrlar. Mätäji öz söýgülisiniň adyny açyk aýtmakdan gorkup, onuň adyny aşakdaky ýaly dargadyp ýazypdyr:

“**Bi**” bilen “**i**” bir **astyna** petaly,
Ýene “**käp**” kelama **üstün** bitäli,
Mätäji diýr, okyp, ismiň tutaly,
Ýogsa äşgär ala bilmen dillere.

(Mätäji. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1962).

Käbir şahyrlar öz adyny göni aýtmakdan çekinip, ony dargadyp ýazypdyrlar:

„**Sat**” – „**hy**” – „**ty**” diýer gitdi sabyrlar,
Aýaklar ýer tutmaz, başlar çöwürler,
Gören dälür geçen öňki döwürler
Seniň mysalyňda adamzat gelin”.

(“Edebiýat we sungat”, 28.04.95)

Dilde žargonlaryň dürli görnüşlerine duş gelinýär: Olardan “fonetik, grammatiki, leksik we frazeologik” žargonlary görkezmek mümkin.

Fonetik žargonlar dürli ýollar bilen emele gelýärler:

1. Sözi seslere, bogunlara dargatmak arkaly.
2. Sözdäki harplary tersine okamak arkaly.
3. Sesleriň sifrleri bilen aňladylmagy arkaly.

Grammatiki žargonlar hem iki hili ýol bilen ýüze çykýar.

1. Söz düzüminiň komponentlerini çalşyryp aýtmak arkaly.
2. “-jy, -ji” ýaly elementleri her bogunda artdyrmak arkaly.

Leksik žargonlar başga dillerden geçen düşnüksiz sözleri ulanmakda ýüze çykýar: “Alhamdyllillähi”... Medisinada käwagtlar näsag adam düşünmez ýaly, onuň ýakymсыз keseliniň adyny latynça tutýarlar.

Şu hem žargonlara degişli bolup biler. “Giriplemek” (asly parsça “griften” – tutmak işliginden) sözi hem aslyýetinde žargon tipli söz bolup, bir zady ogurlamagy, ele salmagy aňladýar.

Semantik žargonlar hem bolýar. Bu leksik žargonlaryň bir görnüşidir: “komandirowka” – türme, “gulluk” – bendilik, “myhman” – tussag;

Frazeologik žargonlar: “itden çykarmak” – öldürmek, ýok etmek; “hamyt salmak” – bogmak.

Argotizmler. Bular žargonlar bilen meňzeşräkdir. Olaryň ikisi hem gizlin düşünişmek üçin ulanylýar.

Ý. Çöňňäýew: “Argotizmler, esasan, edebi dildäki sözleriň şertli manylarydyr. Meselem: Süýregli adam, domkrat goýmak (biderek öwmek), nas kădiňi (kelläňi) işletmek we ş.m.”⁶” diýip düşündirýär.

- Elhepus azajyk **nas kădiňi** işledäýsene... (“Edebiýat we sungat”, 25.12.98).

Şu babatda alanyňda argotizmler žargonlardan tapawutlanýarlar. Muňa peýdakeş alypsatarlaryň dillerinde düş gelýän ekspressiw-stilistik öwüşginli ulanylýan täze manyly “emeli” sözler degişlidir: “Zaura” (“Izaura”), “Marinanyň gözi” (“Mariananyň gözyaşlary”).

Argotizmler, köplenç, degişli sözleriň obrazly aňlatmasy hökmünde ýüze çykyp, olaryň özboluşly sinonimi şeklinde ekspressiw-stilistik many aňlatmak üçin ulanylýarlar.

“Her kim haýran **“Mele ýorga”** sürşüne,

Basyp otыр **“Akmämmedin”** gerşine,

Gülýärler köşek deý ýöräp barşyna,

Il-günden arany açdy ol ýigit”.

(“Edebiýat we sungat”, 25.06.99).

Warwarizmler⁷. Çetýurt dillerinden geçip, heniz dilde oňly özleşdirilmedik sözlerdir. Bu sözleri aýtmakda, olaryň manysyna düşünmekde kynçylyk çekilýär. Şonuň üçin köp ýagdaýlarda olar türkmeniň öz sözlerine çalymdaş aýdylyp, olaryň manysy ýoýlup görkezilýär. Ýazyjylar warwarizmleri çeperçilik serişdesi hökmünde ulanýarlar.

---

⁶ Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. – Aşgabat: “Magaryf”, 1988, s. 85.

⁷ **Warwariz** \ gr, warwarismis\ - doly özleşdirilmedik çet ýurt sözleri.

“Ol gyz tamdyryň ýanyna gelip, başardygyndan türkmençe geplemäge çalyşdy”.

- Bossan eje, **meniňki pomoş berdi bar?**

Bossanam öz sözünü ol gyza düşündirmäge çalyşdy.

- Maral jan, **seniň kömegiň geregi netu.**

Tamdyryň agzyndan garan Marina hoşamaý seslendi.

- **Kak horoşo, çörek krasivo bişdi bar.**

- Hawa, hawa, **gyrasyna çenli gyzgyndyr.**

- **A kazan bulady nada?**

- **Netu**– diýip, Bossan başyny ýaýkady – **duzuny men özüm dadyp gördüm ahiry.**

- **Nahar gotowo?**

- Wiý, Maral jan, **sen nämä toba edýäň?**

- **Ýakşi, ýakşi** (B.Kerbabaýew, Suw damjasy – altyn dānesi).

Haýsy dilde gepleseň, şol dilde arassa gürlmegi werdiş edinmeli. Çetýurt sözleriniň gatym-garym edilip, türkmen sözleriniň arasynda ulanylmagy sözleýiş medeniýetine uly zeper ýetirýär:

“Ne türkmençe, ne-de orsça gürlýän çalgırt dili bilen matlabyňy aýan etdi:

- **Dawaýte, dawaýte**, adamlar, **Tans igrat nada. Sowetskiý prawitelstwoň buýrugy şeýle.** Hany, aýallar, **mužikler** biri-birimiziň elleriňizden tutuň-da, **krug aýlanyp başlaýaňyz. My ne možem mnogo goworit.** Hany, boluň, **bystreýe**, çekinmäň...” (“Edebiýat we sungat”, 29.01.99).

Üýtgedilip ýoýlan daşary ýurt sözleri mata-marlyk, geým-gejim... atlarynda şeýle bir köp ulanylýar welin, ýörite lingwistik barlag geçiräýmeseň, olaryň asyl dereginini tapmak hem kyn:

- Kakajana “**Adidas**” al, palto al,

Döwran janam: “**Akaý**” diýýär garagol,

Gyzlarňa – **pombaryk**, ejeme – mahmal,

Gözünde ýetmişi ýigrimi baş bolsun!

(“Mugallymlar gazetini”, 29.01.99).

Türkmen sözleriniň arasyna rus sözleriniň gatyşmagy we üýtgedilip, ýoýlup aýdylmagy hem warwarizmleň bir görnüşidir:

“– Wa-ah, dost diýibem saňa diýäýseň, **Maksadik**” (“Edebiýat we sungat”, 26.02.99)

Mugthor sözler. Bulara “mugthor” diýilmeginiň sebäbi sözlemde many aňlatmaga gönüden-göni gatnaşmaýar. Ol sözleri bütinleý taşlap ulananymyzda hem, sözlemiň manysyna birjik-de zyýan ýetmeýär. Onuň üstesine, bu sözler her sözlemde diýen ýaly telim meretebe gaýtalanyp ulanylýar, diňleýjiniň ýüregine düşýär. Mysal üçin, “ýaňky, diýmek, ýagny, hawa, ötüki, munuň özi...” ýaly onlarça sözler aýry-aýry adamlaryň dilinde gerekmejek ýerinde häli-şindi gaýtalanyp ulanylýar. Bu ýagdaý, köplenç, öz diline üns bermeýän, sowatsyz adamlaryň sözleşiginde köpräk gabat gelýär. Olar, adaty, aýtjak pikirini gysga hem kesgitli, aýdyň hem düşnükli ýüze çykarmakda kösenip, sözlere köpräk orun berýärler. Onsoň hem, käbir adamlar öz sözleýiş diline kän bir üns berip durmaýarlar. Geplän wagtlary, gerekmejek sözleri artyk hem ýerliksiz ulanýandyklaryny özüleri bilmeýärler ýa-da şol ýaramaz endikden saplanmagy başarmaýarlar.

Sözleri ýerlikli ulansaň, manysyz söz hem ýok, mugthor söz hem. Dildäki sözleriň hemmesi zerur. Eger şol sözler gerek bolmasa, onda dil olardan bireýýäm ýüz öwrerdi. Ol sözler diňe ýerliksiz hem artykmaç ulanylýandyklary üçin, mugthor sözler hasaplanýarlar.

Ýöne çeper edebiýatda mugthor sözleriň hem geregi çykýar. Olar personažlaryň dil aýratynlyklaryny, olaryň aň-düşünjesini, sowatlylyk derejesini ýüze çykarmak üçin ýazyjylar tarapyndan çeperçilik serişdesi hökmünde giňden peýdalanylýar. Munuň özi eseriň has täsirli bolmagyny üpjün edýär, personažlaryň individual dil aýratynlyklaryny janlandyryp görkezýär, çeper eseriň, oňa gatnaşýan gahrymanlaryň hakyky durmuşdan alnanlygyna güwä geçýär, eseriň ynandyryjylygyny artdyrýar.

Personažlaryň dili olaryň ýüzünü açýar, dil nukdaýnazardan olara häsiýetnama berýär, olaryň aň-düşünjesini, medeni derejesini kesgitlemäge kömek edýär, iň esasy bolsa, dil tarapdan olaryň bir-birinden tapawutlanýanlygyna güwä geçýär:

– Şol haramzadany **bar-a...** sary daýymy öz eli bilen atyp öldürelä bári, kerçem-kerçem dograp, çişe düzsemem az görýän (“Edebiýat we sungat”, 10.07.98).

– Ahmaldyr. Ýöne Garrybaý dagy başga gürrüň tapyp, **howwa**, çolugyň gizlenip galanyny aýtmazlar. Olaryň, **howwa**, ýalňyz umydy

çoluk ahyry diýip, Iner golak bir eli bilen gujagyndaky ýassygy düzedip oturyşyna aýtdy” (M.Seýidow. Kesearkaç, 59 sah.).

Eli terezili Esen söwdagär elinäm, dilinäm dek duruzman işledýärdi.

– Ine, saňa, **otüki**, halwa. Ine, saňa, **otüki**, kemptut. Künji ýagam, **otüki**, bardyr. Mawudam tapandyryn – diýip, üzmän gürleýärdi (M.Seýidow, Kesearkaç, 101 sah.).

– Beýlede bir zat bolarmaý, **otüki**, Iner – diýip, esen söwdagär jag-jaglady. –Men saňa golak diýsem, **otüki**, sen maňa kelte diýseň, heý, **otüki**, beýdibem bir bir-biriň göwnüňe degibem ýaşap bolarmaýt?

– Oglan ýaly bolýan-ow, sözwdagär, **howwa**, onam bir göwgüňe alarlarmy? – diýip, Iner golak arkaýyn gepledi. – Bize-hä golak diýip, yüzümize hemişe aýdyp ýörler, **howwa**. Bizem şol çykmykan öýdüp, **howwa** sesimizi çykaramzok, **howwa**, gatam görjek bolamzok.

– Hawa-la, **otüki**, iň gowusy sesidi çykarmazlykdyr. Gaty görýäniňi bilseler-ä, **otüki**, öjügiberýärler – diýip, Esen sözwdagär jagyrdady (M.Seýidow, Kesearkaç, 103 sah.).

Otükiniň kakasy kyrk üçünji ýylda fronta gidipdi” (B.Pürliýew, Söýgi mukamy).

Gümürtik sözler. Sözleýiş dilinde käbir adamlaryň “näme, nemet” (<neme et) ýaly nämälim çalyşmalary getirip ulanmak häsiýetleri bar. Şunda gürrüň gümürtik bolup, özara düşünişmegi kynlaşdyrýar:

“Şahy derektir: “**Nemetdiňmi**” diýýä

– Hany, bu obaň gönüden-göni öz taryhy **nemedilmändir-ä?**

– Ýaňy uruşly ýerine ýetdi.

– **Nemetmädimmi**, arhiwdir görseň” (“Edebiýat we sungat”, 22.05.98).

Gümürtik sözler aýtjak zadyny aýgyt edip bilmezlik ýa-da ikirjiňlenmek zerarly hem yüze çykyp biler:

“Diýdim: “Ertir... **nemede...**

Geläýerin ýene-de”.

(K. Gurbannepesow, Toprak).

Gödek sözler. Durmuşda birnäçe sözleriň ulanylmagy ýakymсыz görülýär. Şonuň üçin ol sözleri aýtmak gadagan edilýär. Bu hili sözlere **tabu** diýilýär. Muňa mysal edip, ýakymсыz görülyän “ölmek” işligini almak bolar. Nowaýy Huseýin Baýkaranyň söýgülisiniň aradan çykanyny habar berjek bolanda, “öldi” sözünü ulanman, ony “Serwi agaçnyň güli soldy” diýip, aýlawly düşündirýär. Munuň özi Gündogarda söze uly sarpa goýlanlygyna, aýtmaly – aýtmasyz sözleri örän oňat seljerendiklerine şaýatlyk edýär. “Ondan Gül **öldi** diýsene” diýip, ýakymсыz habary Soltanyň özüne aýtdyrýär.

“Gara keýik keýik bolmaz,

Meger girse çöle, kazym” diýip, Kemine “doňuz” sözünü aýtmakdan saklanyp, ony “gara keýik” diýip atlandyrýär.

Ýakymсыz sözleriň sypaýy sözler bilen çalşyrylyp aýdylmagyna **ewfemizm** diýilýär.

Gödek sözler adamyň keýpini bozýar, onuň mertebesini peseldýär. Mysal üçin, käbir medeniýetsiz adamlar, kilçerip, öz ýanyoldaşyny “heleý”, “kempir”, “keýwany”, “öýdäki” ýaly sözleriň üsti bilen atlandyrýarlar. Şeýle diýmek bilen, ol öz mähriban adamsyny kemsidýär, onuň göwnüne degýär. Özünden uly adama “sen” diýip ýüzlenmek ýa-da onuň familiýasyny tutmak hem, edil şunuň ýaly, ýokuş degýär. Özünden ula hormat goýmak bilen erkek adam bolsa “pylan aga”, aýal adam bolsa “pylan eje” diýlip ýüz tutulýar.

Adamlara “garry” ýa-da “goja” ýaly ýakymсыz sözler bilen ýüzlenmek hem dogry däldir. Her bir aýdylýan söz adamynyň göwnünü hem göterip biler, ony ruhdan hem düşürip biler. Şonuň üçin aýdylýan söz mydama hoşniýetli hem medeniýetli bolmalydyr.

Paýyş sözler. Paýyş sözleri ulanmak medeniýetli adamlaryň arasynda halanmaýar. Şonuň üçin olar, köplenç, edebi dilde ulanylmaýarlar ýa-da birneme “ýumşadylyp” aýdylýar.

Ýönekeý sözleýiş dilinde paýyş sözleriň hem ulanylýan halatlary seýrek bolmaýar. Ýöne paýyş sözler ýönekeý halkyň dilinde duş gelýändir diýip pikir etmek nädogry bolar. Paýyş sözleri ulanmak – ulanmazlyk meselesi adamyň medeni derejesi bilen ölçelýär. Sypaýy, medeniýetli adamlar paýyş sözleri aýtmakdan saklanýarlar. Emma gaharyna bäs gelip bilmeýän medeniýetsiz adamlar paýyş

sözlere köp ýüzlenýärler. Olaryň käbiri paýyş sözlere şeýle bir öwrenişipdir, hatda şol sözleri getirmese, olar oňly gepläp hem biljek dälidir.

Ýöne çeper edebiýatda, şeýle-de sözleýiş dilinde “deýýus, haramzada, doňuz...” ýaly paýyş sözleriň ulanylyşyna hem düş gelinýär.

Eger paýyş sözler agza alar ýaly bolmasa, onda olar ulanylmaýarlar ýa-da ýazuwda köpnokat bilen çalşyrylýarlar.

Paýyş sözler atlaşyp, öz bile ulanylýan sözüniň ýerini tutup hem gelýär “Ýa bir **zypdyrunyň** tapan gürrüňimi?” (B.Pürliýew, Dowzahdan çykan gyz).

E D E B I Ý A T

Аннануров А.М. Развитие туркменского языка за советский период. – Ашхабад: “Ылым”, 1972.

Aşyrow P. Türkmen diliniň maldarçylyk leksikasynda tabu we ewfemizm. – Türkmen diliniň we dialektologiyasynyň käbir problemalary. – Aşgabat, 1976, 45-47 sah.

Atanyýazow S. Türkmen toponomiýasynda dialekt leksikasy. – Dialekt leksikasy. – Aşgabat, “Ylym”, 1980,

Azymow P. Häzirki zaman türkmen dili. Giriş. Leksika. Aşgabat, 1959,

Babaýew K. Türkmen diliniň praktiki stilistikasy – Aşgabat: “Magaryf”, 1989.

Babaýew K. Türkmen diliniň praktiki stilistikasy (Leksik stilistika) – Aşgabat, 1975.

Babaýew K. Žargonlar we olaryň çeper edebiýatdaky funksiýasy. – Türkmen diliniň we dialektologiyasynyň problemalary. – Aşgabat, 1974, 85-90 sah.

Babaýew K. Türkmen diliniň praktiki stilistikasy. Ýumuşlar we metodik görkezmeler. – Aşgabat, 1990.

Bagyýew H. Žargonlar we olaryň döreýşi. – Türkmen diliniň we dialektologiyasynyň problemalary. – Aşgabat, 1974, 65-70 sah.

Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen diliniň leksikologiyasy. – Aşgabat, 1972.

Çöňňäýew Ý. Türkmen diliniň leksikasy (semasiologiya). – Aşgabat, 1973.

Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. – Aşgabat: **Garajaýew Ç.** Türkmen dilinde sowuk ýaraglary aňladýan sözler. – TSSR YA-nyň habarlary. Jemg. ylmyl. seriýasy, 1974, №6.

Garajaýew Ç. Türkmen dilinde harby leksika. – Aşgabat: “Ylym”, 1983.

Garataýew S.G. Türkmen diliniň filosofik terminologiýasynyň emele gelşi we normalanylyşy. KDA, Aşgabat, 1993.

Gurbanberdiýew A. Maryda dokmaçylygyň döreýiş we ösüş taryhy. – “TDU-nyň ylmy ýazgylary”. 49 goýb. Aşgabat: “Ylym”,

Gurbanberdiýew A. Maryda dokma önümleriniň dokalyşynyň leksikasy. – “TDU-nyň ylmy ýazgylary”. 49 goýb. Aşgabat: “Ylym”,

Gurbanberdiýew A. Hünärmentçiligiň leksikasynyň öwrenilişiniň taryhyndan. – “TDU-nyň ylmy ýazgylary”. 50 goýb. Aşgabat: “Ylym”, 1969.

Гурбанбердиев А. Профессиональная лексика марыйского говора туркменского языка. АКД. Ашхабад, 1969.

Кульманов Г. Геокленский диалект туркменского языка. – Ашхабад: “Ылым”, 1991.

Mawuyýew N. Türkmen diliniň arabaçy dialektinde sözleriň semantik aýratynlyklary hakynda. – Dialekt leksikasy. – Aşgabat: “Ylym”, 1980, 55-60 sah.

Myradow A. Türkmen sözleşiş diliniň medeniýeti hakyndaky meseleler. – Aşgabat: “Magaryf”, 1978.

Myradowa S. Halyçylyk we el işleriniň sözlügi. – Aşgabat; **Nyýazow S.**, „Stilistikany öwretmegiň esaslary”. –

AKTIW – PASSIWLIGI TAYDAN LEKSIKANYŇ DÜZÜMI

Umumy maglumat. Diliň sözlük düzümi durmuşdaky özgerişleri örän duýagan zat bolup, häli-şindi üýtgäp, özgerip durýar. Jemgyýetdäki özgerişler diliň sözlük düzüminde bada-bat beýanyň tapýar. Jemgyýetiň, ylmyň, medeniýetiň, söwdanyň, tehnikanyň, önümçiligiň ösmegi bilen baglanyşykly diliň sözlük düzümi hem üýtgeýär. Birnäçe sözler könelişip, ulanylyşykdan galýarlar, birtopar sözler bolsa täzeden ýüze çykarýarlar ýa-da öňki sözleriň manysy giňelýär, täze manylarda ulanylyp başlaýarlar. Şu tebigy proses diliň

ösüşiniň ähli döwürlerinde dowam edýär. Şuny yzarlamak hem-de oňa dogry düşünmek leksikalogiýasynyň paýyna düşýär.

Diliň sözlük düzümini ulanylyş aýratynlygy boýunça iki topara bölüp görkezmek boljak.

1. Aktiw sözler.

2. Passiw sözler.

Aktiw leksika diliň sözlük düzüminiň esasyňy düzyän gündelik ulanyp ýören sözlerimiz degişlidir. Bularda täzelik ýa-da könelik ýokundysy duýulmaýar. Meselem: “al, gel, git, ak, gök, gyzyň, baş, aýak, baş, on, ileri, gaýra, öň, soň, aňry, bäri...”

Passiw leksika entek halk köpçüligi tarapyndan doly öleşdirilmesik, ýaňy diliň sözlük düzümine girip barýan ýa-da belli bir sebäbe görä köneleşip, ulanyşykdan galyp barýan sösler degişli bolup, bularda täzelik ýa-da könelik ýokundysy açyk duýlup durýar. Olaryň käbirine birbada düşünmezlikleri hem mümkin. Mysal üçin, “status” hem „statut”, „konfrontasiýa” hem „konsolidasiýa” sözleriniň manysyna birbada düşünmek kyn. Şeýle bolanda, ol sözleriň manysyny degişli sözlüklerden tapyp öwrenmek gerek. “Awara, aýn, akrap, asal, astan, astar, ataş, altyn gabak, andalyp, arakçyn” ýaly köneleşen sözleriň hem manysy häzirki wagtda onçakly düşnükli däl. Ýöne bir zady bellemek gerek. Diliň sözlük düzümine goşulýan täze sözler aktiw häsiýete eýedir, ondan düşüp galýan sözler bolsa passiwligi bilen häsiýetlenýärler.

Umumy halk dilinde ulanylyşyna hem-de olaryň giň köpçülige düşnükli bolşuna seredeniňde könelişen sözler hem, täze sözler hem passiw leksika degişlidir. Şonuň üçin olary ulanylyşy boýunça iki topara bölüp görkezmek boljak:

1. Köneleşen sözler.

2. Täze dörän sözler.

Köneleşen sözler. Diliň sözlük düzüminde birnäçe sözler wagtyň geçmegi bilen könelişip, aktiw ulanylmakdan galýarlar. Olar dilden бүтинлеý ýitip gitmän, onuň ösüşiniň belli bir döwründe saklanyp galýarlar. Köneleşen sözleriň birbada ulanylyşykdan düşüp galmaýanlygyny, olaryň ep-esli wagtlap täze sözler bilen bir hatarda ulanylýanlygyny bellemek gerek. Mysal üçin, “arkan” sözi häzire çenli çäkli ýagdaýda “tanap, urgan” sözleri bilen bir hatarda

ulanylýar. “Görogly” şa- dessanynda: “Baryn bir **arkana** çatdygym bardyr” /TKES, 31/ diýip, aktiw ulanylan hem bolsa, “arkan” sözi häzirki zaman türkmen dilinde belli bir derejede köneleşipdir. “Arakçyn” sözi “arakçi:n” sözünden bolup, “tahýa, bürük” diýen manyny aňladypdyr. Emma ol sözün manysy häzirki wagtda onçakly düşnükli däldir. “Aýak” sözünün hem “pyýala, gap, käse” manysynda ulanylandygyny köpleriň bilmezligi mümkin.

Onsoňam, sözleriň hemme manysy birden könelmän, olaryň aýry-aýry manylary köneleşip, haýsy-da bolsa, bir manysy saklanýar. Mysal üçin, “argymak” sözi aslynda: „dag keýigi, bedew at” kimin iki manyda ulanylypdyr. Şonuň birinji manysy bütinleý arhaizmleşipdir, ikinji manysy bolsa. “at” sözi bilen bäsleşige girip, birneme könelişip başlapdyr. Öňler: “**Argymak** garrasa - alnyndan” diýilýän bolsa, soňky wagtlarda “argymak” sözi “at” bilen çalşyrylyp, “**At** garrasa - alnyndan” diýip aýdylýar. Bu eýýäm “argymak” sözünün köneleşip, ulanylyşykdan galyp başlanlygyna şaýatlyk edýär.

Köneleşen sözler “Türkmen diliniň sözlüğünde” görkezilipdir: “bedroý, bezirgen, bezm, bende, bendelik, betnam, bijin, buýnuz, burun, warak, webal” we başg. Şu sözler häzirki wagtda ulanylyşykdan galyberipdir. Olaryň ýerini häzirki zaman türkmen dilinde “ýakymсыз, çöl, söwdagär, şadyýanlyk, gul, gulçulyk, adyýaman, maýmyn, şah, öň, sahypa, günä” ýaly sözler tutupdyr.

Könelişen sözleriň käbiri morfologik taýdan tapawutlanyp gelýänligi üçin, olaryň manysyna düşünmek onçakly kynçylyk döretmeýär: “içre – içinde, barça – bary”.

Birnäçe sözler könelişip, esasy manysyny ýitiripdir. Mysal üçin, “bark” sözi arapça “ýyldyrym” /TKES,44/ diýen manyda türkmen nusgawy edebiýatynyň dilinde duş gelýär. Emma bu söz häzirki wagtda diňe “bark urmak” diýen durnukly söz düzüminde ulanylyp “güýçli ys ýaýratmak” /TDS, 72/ ýaly manylarda ulanylýar.

Käbir sözler könelişip, bütinleý ulanylyşykdan galypdyrlar. Mysal üçin, “arbab” arapça “arba:b” sözünden bolup, 1/ “ýer eýesi”, “hojaýyn, patyşa”; 2/ eýe”/TKES, 30/ ýaly manylarda ulanylypdyr. Emma häzirki wagtda “arbab” sözi diňe adam ady şeklinde saklanypdyr.

Könelişen sözleri ulanylyş aýratynlyklaryna garap aşakdaky ýaly toparlara bölüp görkezmek mümkin:

1. Gadymy sözler.
2. Taryhy sözler.
3. Arhaizmler.

Bularyň hemmesi hem belli sebäbe görä ulanylyşykdan galan sözlerdir. Ýöne olaryň könelişmegi dürli sebäplere görä bolup geçýär. Şu tarapdan olar bir-birlerinde tapawutlanýarlar.

Gadymy sözler. Gadymy sözler diliň irki döwürlerinde ulanylan sözlerdir. Ondan bari ençeme asyrlar geçip, gadymy döwürde ulanylan sözleriň, birtopary düşnüksiz bolup galypdyr. Ýörite lingwistik taýýarlygyň bolmasa ýa-da degişli sözlüklerden peýdalanmasaň, olaryň manysyna düşünmek mümkin däl. Mysal üçin, gadymy türki ýazuw ýadygärlikleriniň dilinde ulanylan “teňri” asman, “tigin” şazada, “bitik” hat-ýazgy, “budun” halk, “ig” kesel, “ýawuk” ýakyn, “adaş” ýoldaş, “alp” gahryman, “aryg” arassa, “bilge” parasatly, hökümdar, “ög” oý-pikir ýaly onlarça sözleriň manysyna düşünmek üçin sözlüklere salgylanmak gerek bolýar.

“Ummak” işligi XI asyrdan Mahmyt Kaşgarlynyň diwanynda asyl söz şekilinde duş gelýar “umdy – umyt etdi”.

“Ummak” işligi “umyt etmek, umytly bolmak, tama etmek” manysynda Azadynyň, Gaýybynyň, Magtymgulynyň dillerinde hem ulanylypdyr. Häzirki zaman türkmen dilinde bu işlik бүтінлй arhaizmleşip, diňe “umyt” sözünde saklanyp galypdyr.

Ýöne şol sözleriň käbiriniň häzirki zaman türkmen dilinde darajyk öwrümde haýsydyr bir durnukly söz düzüminde ýa-da ýasama sözlerde saklanyp galan bolmagy hem mümkin. Mysal üçin “ig” kesel sözünden „iglemek, horlanmak, kesellemek” diýen işlik ýasalypdyr. „Kesmek” manysynda ulanylyan “byç-” işligi hem häzirki zaman türkmen dilinde asyl söz görnüşinde duş gelmeýär.

Gadymy sözleriň birnäçesi häzirki zaman türkmen dilinde ulanylyan hem bolsalar, olaryň asylky bolşuna doly gabat gelmeýänligini aýtmak gerek. Şoňa görä ýörite lingwistik taýýarlygyň bolmasa, ol sözleriň manysyna düşünmek hem ýeňil däl. Meselem, „bin” /mün/, „bintür”/mündür/, „biň” /müň/, „biriye”

bärik,/saga, günorta/, „börk” börük /telpek/, „ingek” inek /sygyr/, „ingen” /inen/, „bün” müyn /utanç, haýa/, „bünşüz” müynşüz /utançsyz, haýasyz/, „butuk” budak /şaha/, „çab” çaw /şöhrat, abraý/, „adyg” aýy, „adak” /aýak/, „adgyr” /aýgyr/, „kamug” /hemme/, „kapyg” /gapy/, „gutlug” /gutly/, „sakal” /sakgal/, „aryk” /arryk/.

Bu sözleriň manysyna dogry düşünmek üçin taryhy ses çalşygyny hem-de onuň kanunalaýyklaryny gowy bilmek gerek. Taryhy fonetikany, taryhy grammatikany düýpli öwrenmezden, ýokarky sözlerde ýüze çykan fonetik özgerişlere düşünmek aňsat däl. Gadymy sözlere düşünmegiň kynlygy ol sözleriň üstünden köp asyrlaryň geçenligidir, olaryň leksik, semantik, leksika-fonetik we leksika-grammatiki taýdan düýpli özgerişlere sezewar bolanlygydyr.

Gadymy sözler forma taýyndan hem tapawutlanýarlar. Mysal üçin, „içre” /içinde/, „üzre” /üstünde/ ýaly sözleriň köki türkmen dilinde bar hem bolsa,

„-re” goşulmasynyň kömegi bilen häzirki zaman türkmen dilinden tapawutlanýarlar.

Taryhy sözler. Durmuşyň belli-belli döwürlerinde birtopar sözler aktiw ulanylyp, soň bolsa jemgyýetçilik gurluşyň üýtgemesi, önümçiligiň, ylmyň, medeniýetiň, tehnikaýyň, halk magaryfynyň güýçli ösmegi netijesinde ol sözleriň aňladýan predmetleri we düşüňjeleri könelişýärler we bütinleý ulanylyşykdan galýarlar. Şunlukda, ol predmetleri, düşüňjeleri aňladýan sözler dilde ulanylmaýarlar. Mysal üçin XIX asyrdan XX asyryň başlarynda Türkmenistanda “jykyr”, „käriz” diýen ýaly suw desgalary ulanylypdyr. Emma soňky döwürlerde ylmyň, tehnikaýyň ösmegi bilen baglanyşykly bu desgalar ulanylmakdan galypdyr. Şolar bilen birlikde olary aňladýan sözler hem passiw ulanylyşyga geçipdirler. Olar dilden düşüp, bütinleý ýok bolup gitmeýärler. Taryhy sözler öz döwri üçin saklanyp galýarlar. Haýsydyr bir taryhy döwür üçin eser döretjek bolsaň ýa-da döwrüň taryhyny, etnografiýasyny, ýaşayşyny öwrenjek bolsaň, hökmany suratda şol taryhy sözlere ýüzlenmeli bolýar. Çünki ol sözler öz döwrüniň keşbini doly görkezip bilýär. Olara aşakdaky ýaly sözler degişlidir:

Durmuşy sözler: „aýpalta, albaý, annaçy, atgulak, başbogy, howut, ýürek, salmak, dalan koridor”.

Emel atlary: „aksakgal, arçyn, bakgal, beg, begzada, mürze, kätip, peşşap, perraç, emir, mirahyr, togsabaý, garawulbeg, zekatçy”

Köne öý esbaplarynyň atlary: „uk, tärim, çagaryk, tüýnük”

Köne geým-gejimleriň, kellä geýilýän zatlaryň, aýakgaplaryň atlary: „şypyrma, kulah, agarçäkmen, kellepoş”

Oýun atlary: „sadranc, düzzüm”

Harby terminler: „lütçek, pale, gazawatçy”

Ýarag atlary: „jyza-naýza, şemşi:r – gylyç, şemha:l – uly kalibrli, pelteli gadymy tüpeň”

Galtak sözi hem häzirki wagtda kän ulanylmaýar. Bu yük çekmek üçin ulanylan ýönekeýje gural bolup, häzirki wagtda ulanyşykdan galyberipdir. Bu söz pars dilinden geçen söz bolup, „gältäk” katok /PRS, 358/ şeklinde ulanyldy. Aslynda ol „galtidän” /tigirlenmek, aýlanmak/ sözünden emele gelen bolmagy mümkin.

Düýe, at, eşek esbaplary: „düýebaşlyk, kejebe, dyzlyk, howut, ýürek”

Şaý-sepleriň atlary: „bukaw (towuk), heýkel, tumar, gursakça”

Däp-dessurlaryň atlary: „adag, adaglamak”

Oba hojalyk gurallarynyň atlary: „azal, çoýun, paza, künde”

Iýmit-nahar atlary: „semene (sümelek), köje, agaran, mäsewe, bulamak, ýarma”

Dini terminler: „derwüş, nyýaz, ryýazat, werdiş-öwreniş, endik ediş”

Agyrlyk ölçegleri: „batman, gadak”

Taryhy sözler gelip çykyşy boýunça dürli dillerden bolup biler:

1. Arap sözlerinden: „kätip, ynkylap”
2. Pars sözlerinden: „şemşat – samşit /ýapragy hemişe gök, agajy örän gaty bolan ösümlük/, şemşer, şemşi:r – gylyç”
3. Türkmen sözleri: „basmaçy, eksik /kem, kemçilikli/”
4. Rus sözleri: „bolşewik, es-erler, menşewik, wolostnoý, prisdeu”

Taryhy sözler belli bir döwürde könelp, ulanylyşykdan düşüp galýarlar. Emma döwürleriň çalyşmagy bilen şol sözleriň öňki manysynda ýa-da öňkä ýakyn manyda täzedan dikeldilmegi hem mümkin. Mysal üçin “häkim” sözi arapça “ha:kim” sözünden bolup, „hökümedýän, emir edýän, agalyk edýän, hökümdar, emir” ýaly manylary aňladypdyr. Şol söz ýene gaýdyp geldi. Ýöne onuň manysy birneme üýtgäp, welaýat hem etrap häkimlerini, ýolbaşçylaryny bildirýär. “Arçyn” sözi hem öň türkmenleriň arasynda „oba ýaşulusy, hökümdar” manysynda ulanylypdyr. Şol söz ýene-de dikeldilip, häzirki wagtda oba baştutanyny aňladýar.

Şunlukda, dilde aýry-aýry sözleriň könelp, ulanylyşykdan galmagy, olaryň ýerine birtopar täze sözleriň döremegi dyngysyz dowam edýän dialektiki hadysa bolup, dürli döwürlerde dürli hili bolup geçýärler. Taryhyň belli bir döwüründe „neologizm” hasaplanýan sözler, sähelçe wagt geçensoň, olaryň bütinleý taryhy sözlere geçip galmagy mümkin.

Häzirki zaman türkmen diliniň leksikasy geçmişde dürli dilleriň täsir etmegi netijesinde oran baýlaşypdyr, şol bir düşünjäni aňlatmak üçin dürli sözler ulanylypdyr. Olary taryhy gelip çykyşy boýunça derňeseň, köp böleginiň türki sözlerdigine, ep-esli böleginiň hem pars, arap, rus sözlerdigine göz ýetirmek kyn däl. Ol sözleriň ulanylyş gerimi taryhynyň hemme döwürlerinde birmeňzeş bolmandyr. Olaryň birtopary öňden ulanylyp gelýän arap-pars sözlerini, şeýle hem gadymy türki sözlerini gysyp çykarypdyr:

ynkylp –rewolýusiýa,	heň – intonasiýa
pyrka – partiýa	goşulma – affiks
ijraýý – ispolnitel	jugrafiýa –
geografiýa	
şura – sowet	içtima –
ýygnauma	

Öňden ulanylyp ýören sözleriň rus sözleri bilen çalyşyrylmagynda şol döwürde agalyk eden ideologiýanyň hem täsiriniň bolanlygyny aýtmak gerek.

Dilde ulanylýan sözleriň arhaizmleşmegi, täze sözler bilen çalyşmagy jemgyýetiň ösüşi, ylym, tehnika, medeniýet, syýasat bilen baglanyşykly bolup, birsyhly üýtgäp durýar.

Taryhy sözleri tematik taýdan aşakdaky ýaly toparlara bölup görkezmek mümkin:

1. Dini düşüňjeleri aňladýan sözler: “molla, işan, ahun, müfti, namaz, azan, muezzin, ýassyn, ikindin, al, arwah, jyn, müňkir-nekir”.

Dini terminleriň köpüsi arhaizmlere geçip, ulanylyşykdan bütinleý galypdyrlar. Olaryň manysyna düşünmek hem kyn. Başga bir topary seýrek ulanylýan hem bolsa, halkyň arasynda ýaşamagyny dowam edýär. Olaryň manysy hem köpçülige düşnüklidir.

2. Harby terminler: „ýüzbaşy, lütjek, esger, müňbaşy, serbaz, baljak, didewan, berdenke”

3. Jemgyýetçilik-syýasy manyly taryhy sözler: „panyslamizm, pantürkizm, gynak, ýekebara, töre, beg, arbab, kethuda”

4. Etnografik häsiýetli taryhy sözler. Bular türkmenleriň durmuşy bilen baglanyşykly bolup, maddy hem ruhy medeniýetini öz içine alýar. Olara aşakdaky ýaly sözler degişlidir: „çokaý, çepek, jambörük, sommak, topby, tirmeguşak, kădi, suwkădi, mory, çuwal, tărım, altyganat, künde, boýuntyryk, tara we başg.

Könelişen sözler ähli söz toparlarynda hem duş gelýär:

Atlarda: „zekat, kilim, çokaý”

Sypatlarda: „sadyk, guba, hatam, dünýewi, ybaly, betlagam”

Sanlarda: „ýek, çar, ýegana, tehha, ikewi”

Çalyşmalarda: „üşbu, barça, külli, herçent”

Işliklerde: „kylmak, uşlamak, ybadat kylmak, ejaza etmek”

Hallarda: „bildir, peýşin, namazgäh, azan bilen”

Sözsoňularda: „burun (öň), ötri, keyin”

Baglaýjylarda: „dahy, läkin, leýkin, ki, kim, zira, herçent, çün, ger, gerçe”

Ownuk böleklerde: „hullas, teýahyr”

Ümlüklerde: „wadaryga, wahasrata”

Könelişen sözler bilen dini sözleri bir zat hasaplamak bolmaz. Dini sözleriň içinden entek könelişen sözlere geçmedikleri hem bardyr. „Mährap” /metjitde ymamyň namaz okaýan ýeri/. „Kazy” /şerigat sudýasy/ ýaly sözleriň hem dini manysy bar, hem könelişen

sözlere girýärler. Bular taryhy sözler bolup, häzirkî wagtda olaryň aňladýan düşünjeleri türkmen dilinde ýokdur.

Arhaizmler. Bular /gr.archoios – gadymy/ belli bir döwürde könelişip, ulanylyşykdan galan sözlerdir. Olaryň ýerini başga sözler tutýarlar. Mysal üçin, oň „bendi” sözi ulanylan bolsa, soňky döwürde oňa derek „ýesir” sözi köp duş gelýär. Arhaizmler sözün giň manysynda diňe könelişen sözleri aňlatman, dürli dil elementlerini bildirip gelýär. Şu tarapdan arhaizmleri birnäçe topara bölüp görkezmek mümkin.

1. Leksik arhaizmler. Bular könelişen sözler bolup, häzirkî döwürde başga sözler bilen çalşyrylypdyr: „ab” /suw/, „ajyg” /gahar/. „zyýat” /köp/, „ynkylp” /rewolýusiýa/, „bejit” /çalt/, „bijin” /maýmyn/, „bilik” /akyl, bilim/, „alym” /baýdak, tug/, „alys” /uzak/...

Hor galmaz alanlar bilenden **bilik**,

Dosty duşman eder bolsa bet gylyk

(Magtymguly. Bagyşla bizni)

Ýaşyl **alam** gurup dursa gerekdir.

/Şol ýerde/

Sowut, çaraýna, tuwulga, jyza, jyzalamak, şemşir,

Kethuda: „Ahyr galanyň **kethudalary** el-aman, el-aman” diýip şäheri berdiler”/Şabende. „Gül-Bilbil”/

Jezire – ada, hemra – ýoldaş, sepil – hor-homsy, şam – 1.agşam, gije; 2.Siriýa.

Lek /hindiçe/ – ýüz müň. /Şäbendäniň „Gül-Bilbil” dessanynyň sözlüğünde (1978) „müň” diýip berilýär/

Gammaz – habarçy, içaly.

Gammazlary sansyz – misli çör-çöpdür /Şabende. „Gül-bilbil”, 68/

Hazreti Dawudyň huzur şägirdi.

Alty müň alty ýüz **äheňger** geçdi

/Magtymguly. Saýlanan goşgular/

Şu mysalda „hazret” we „äheňger” sözleriniň manysy häzir onçakly düşnükli däl. Olaryň birinjisi „jenap”, ikinjisi bolsa „demirçi” diýen manylarda ulanylypdyr. Häzirkî zaman türkmen dilinde

„hezret” hem „äheñger” sözleri arhaizmleşip, olaryň ýerini „jenap” hem „demirçi” sözleri tutupdyr.

Aşakdaky ölçeg aňlandýan sözler hem arhaizmlere öwrülipdir:

Ýard /iñl.ýard/ İñlis ölçeg sist. Uzynlyk ölçeg.

Fut /iñl.foot/ Aýak /daban/ 3 futa deň ýa-da 91, 44 sm. uzynlyk ölçegi.

Menzil – uzaklyk ölçegi. 1 menzil 50-60 km möçberi.

Leksik arhaizmlere köne ölçeg aňladýan sözler hem degişlidir. Bular aslynda beýleki dillerden geçen sözlerdir.

2. Semantik arhaizmler . Munda sözleriň özlari saklanyar-da, olaryň manysy köneleşilýär. Mysal üçin, „saraý” sözi öň „köşk” manyda ulanylypdyr. Emma onuň „köşk” manysy arhaizmleşipdir. „Saraý” sözi türkmen dilinde „mal ýatak” manysynda gelýär. Ol has köpräk at ýatagyny bildirýär. „Çybyn” sözi hem iki manyda: 1/„peşe”; 2/ siňek sözleriniň manysynda ulanylypdyr. Häzirki zaman türkmen dilinde onuň „peşe” manysy arhaizmleşipdir.

Gadymy türki ýazuw ýadygärlikleriniň dilinde „tez” sözünüň „ylgamak, geçmek” manysy bolupdyr. Emma häzirki zaman türkmen dilinde onuň bu manylary arhaizmleşip, diňe darajyk çäkke saklanyp galypdyr. : „**tez** maral”.

„Batyl”- 1/ bozuk, nädogry, hakykata ters gelýän; 2/ boş, bihuda, biderek; batyl göz – bagly göz, kör göz. Onuň birinji hem ikinji manylary arhaizmleşip, diňe üçünji manysy (batyl göz) saklanyp galypdyr.

„Bahr” sözi „deňiz, derýa” manylarynda ulanylan bolsa, ol häzirki wagtda, esasan, „deňiz” /bahry-Hazar – Hazar deňzi/ manysynda ulanylyp, onuň „derýa” manysy arhaizmleşipdir.

„Aryp” /a.a.rif/ 1/bilimli, ylymly, dana; 2/sopy /TKES,31/ ýaly manylarda ulanylan bolsa, häzirki wagtda onuň iki manysy hem arhaizmleşipdir. “Aryp” sözi häzir “şelaýyn” /„medeniýetlisiremek”/ manyda gelýär: „Ol **aryp** adam.”

„Bap” 1/gapy, işik, derweze;; 2/kitabyň bir bölegi; 3/gabat; 4/laýyk; bap gelmek – laýyk gelmek” ýaly manylarda ulanylypdyr. Şunuň birinji „gapy” hem üçünji „babat” manylary arhaizmleşip,

ulanylyşykdan galypdyrlar. Häzirki zaman türkmen dilinde „bap” sözi kitabyň babyny hem-de laýyk gelmegi aňladýar.

„Arasta” /p.a.ra:ste/ – „bezelen, bezeg berlen, owadanlanan” /TKES,29/ ýaly manylarda ulanylypdyr. Emma onuň „bezeg berlen, owadanlanan” manysy könelişip, häzirki zaman türkmen dilinde „päkize, temiz” ýaly manylary aňladyp gelýär.

„Arak”/a./ sözi iki manyda ulanylypdyr: 1/der; 2/spirtli içginiň bir görnüşi /TKES,29/ . Şunuň birinji manysy /„der”/ arhaizmleşipdir. Häzirki zaman türkmen dilinde munuň diňe ikinji manysy saklanypdyr. Şu sözden „araklanmak” /derlemek/ diýen işlik hem ýasalypdyr. Emma ol söz häzir duş gelmeýär.

„Em” sözi Mahmyt Kaşgarlynyň diwanynda „serişde, derman” manysynda ulanylypdyr. Şu sözden „emçi” /tebip/ „emle”/bejer/ ýaly täze sözler ýasalypdyr. Ýöne häzirki zaman türkmen dilinde „em” sözi asylky manysynda saklanan hem bolsa, ondan ýasalan „emçi” sözi häzirki wagtda „tebip” sözi tarapyndan gysylyp çykarylypdyr. „Emlemek” işligi bolsa häzirki zaman türkmen dilinde „bejermek” manysynda däl-de, žargon dilinde „para-peşgeş bermek” ýaly manyda ulanylýar.

„Sakyn” – sözi gadymy türki ýazuw ýadygärlikleriniň dilinde „gamlanmak, pikirlenmek, oýlanmak” ýaly manylarda ulanylypdyr. „Sakaw” /dürs gepläp bilmezlik / sözi hem şundan ýasalypdyr. Ýöne onuň „gamlanmak” manysy häzirki zaman türkmen dilinde saklanmandyr. Türkmen dilinde „sakynmak” işligi yzygiderli, dogry gepläp bilmezligi, her sözi aýdyp, oýlanyp durmagy aňladýar. „Sakawyň soňuna seret” diýen atalar sözünde sakawyň oýlanyşykly gepleýänligi nygtalýar. Ähtimal, bu many „sakaw” sözünüň aslyndan gelip çykyandyr.

3. Leksika-fonetik arhaizmler. Birnäçe sözler özleriniň asylky manylaryny saklan hem bolsalar, daşky görnüşini, ses düzümini belli bir derejede üýtgedipdirler. Sebäbi diliň beýleki ugurlarynda bolşy ýaly, onuň ses düzüminde hem wagtyň geçmegi bilen dürli fonetik özgerişler ýüze çykýarlar. Şeýle bolanda, olaryň köne formalary leksika-fonetik arhaizm şekilinde ulanylýarlar: „Sew –/söý/, siňil /siňli/, siňür– /siňir/, süňük /süňk/, sub /suw/, tegire /degre/, çab /çaw/,kiçig /kiçi/.

4. Leksika-grammatiki arhaizmler. Birnäçe sözler gammatiki formasy, söz

ýasalyşy boýunça özleriniň gadymy formasyny saklapdyrlar. Häzirki zaman türkmen dilinde ol sözler grammatiki taýdan belli bir özgerişlere sezewar bolupdyrlar. Olaryň köne formalary hem birden ýok bolup gitmän, belli ýerlerde saklanyp galýarlar. Meselem:

Akymak – akdyrmak

Müjgäniň hanjary **akyzdy** gany

(Kemine)

Birewden pul karz alarlar

Soň dönüp dawa kylarlar. (Zelili)

5. Grammatiki arhaizmler. Belli bir grammatiki formada ýüze çykýan arhaizmlere **grammatiki arhaizmler** diýilýär.

Görgeç –görüp, görende,

Aýsa **kim erdi** ummyl – mü’miniň

Ol rowaýat eýledi soltany – din

/TKES,397/

Ýetişmedi wysalym,

Derwüş – eli hasalym,

Eglenmeýin az salym

Perman alaly, koňul.

/„Türkmen gündogary”. 18.09.1995/

Beýleki dillerden geçen sözler diliň ösüşiniň belli-belli döwürlerinde arhaizmlere öwürülýärler. Munuň sebäbi ol diller bilen aragatnaşyk gowşap, türkmeniň öz sözleri janlanyp başlaýar. Şonuň netijesinde iň köp ulanylan arap, pars, rus sözleri könelişip, ulanyşykdan düşüp galýarlar.

Pars sözleri: „peşe /çybyn/, perwana /kebelek/, peleň, peder /ata/, peşana, /maňlaý, alyn/, per /ýelek/, zerdaly /erik/, zemin /ýer/”.

Arap sözleri: „mantlyk /logika/, gamza /náz kerişme/, dakyka /minut/, daýym /hemişe/, derem /pul/, jöwşen /urus geýimi/, jäht /yhlas/”.

Köne sözleriň wagtyň geçmegi bilen täzeden ulanylyşyga çekilýan halatlary hem seýrek däl. Mysal üçin, „sarwan” sözi türkmen nusgawy edebiyatynyň dilinde „düýe çopan” manysynda giňden ulanylypdyr. Emma soňky döwürde „sarwan” sözünüň

ulanylyşy ep-esli çäklenipdir. Häzirki wagtda ýene-de „sarwan, sarwançylyk” ýaly sözler edebi dilde ulanylyp başlady: „...Kolhozyň **sarwany** düýe malynyň häsiýetleri barada gürrüň berdi” “Türkmen gündogary. 4.03.1995 ” „Ine, şondan bäri-de iki dogan **sarwançylyk** edýär”/şol ýerde/.

Türkmen edebi diliniň sözlük düzümini baýlaşdyrmakda diňe daşky dillerden geçen sözleriň roly uly bolman, eýsem türkmen diliniň öz içki mümkinçilikleriniň, ilki bilen hem arhaizmleşen sözler diýilýänleriň uly ähmiýeti bardyr. Dildäki sözler бүтінлеý ýitip gitmeýär. Zerurlyk bolanda, dil olary gaýtadan janlandyýar.

Arhaizmler gysga wagtyň içinde birden ýüze çykyandyr diýip pikir etmek bolmaz. Olar ep-esli wagtlap özlerini çalşyryjak sözler bilen sinonim görnüşinde ulanyýarlar. Mysal üçin, tug, asal, katra sözleri birden arhaizmlere geçmän, ep-esli wagtlap „baýdak, bal, damja” sözleri bilen ugurdaş ulanylypdyr. Soňy bilen „tug, asal, katra” sözleri nusgawy edebiýatynyň diline mahsus bolup, sözleşiş dilinde olar arhaizmlere geçipdirler. Bularyň ýerini halk köpçüligine has düşnükli bolan „baýdak, bal, damja” sözleri tutupdyr. Elbetde, „tug, asal, katra” sözleri hem dilden бүтінлеý düşüp galmadyr. Olar hem gerek ýerinde dar çäkte ulanylypdyr. Ýöne bulara garanda „baýdak, bal, damja” sözleriniň ulanylyşy ýörgünli bolupdyr. Häzirki wagtda „tug” sözünüň ýene-de janlanyp başlanlygyny bellemek mümkin. Türkmenistan Garaşsyzlygyny alandan soň, öz gadymýetine ýüzlendi, döp-dessurlaryny dikeltди, dini ygtykatlara ýol açdy. Öň dini reňk berlen „tug” sözi „baýdak” sözüne görä has agramly, keramatly göründi. Şonuň üçin häzirki wagtda „tug” sözünüň ulanylyşy has giň gerime eýe bolýar.

„Nowruz”/p. „now” – täze, „ruz” – gün/ „semeni” /„semen” – gül ady/ sözleri öň könelişip, ulanylyşykdan galan hem bolsalar, Garaşsyzlyk ýyllarynda ol sözler ýene-de dolanyp geldiler.

„Müşderi” /p.müşteri:/ sözi omonim görnüşinde ulanylyp, müşderi I- „hyrydar, alyjy, kliýent”; müşderi II – ýýldyz ady /Ýupiter/ manysynda gelipdir. Şularyň ikisiniň hem manysy türkmenler üçin ýap-ýaňylara çenli onçakly düşnükli dälди. Bulara derek edebi dilde „kliýent, ýupiter” sözleri ulanylyýardy. Emma indi şol düşüňjeleriň asylky atlary täzeden ulanylmaga başlandy.

Arhaizmleriň, taryhy sözleriň çeper edebiýatda uly ähmiýetiniň barlygyny aýtmak gerek. Taryhy romanlarda arhaizmler, taryhy sözler şol döwri suratlandyrmaly bolanda, personažlaryň dilleriniň sözleşiş aýratynlyklaryny görkezmekde giňden ulanylýarlar.

Çeper edebiýatyň dilinde arhaizmler köp duş gelýärler. Bular häzirki zaman türkmen dilinde kän bir düşünişmezlik döredip durmaýar:

Müşk syndan doly her tar arasy,

Istär köňül giň jahany beresi,

Sençe ýokdur onda **ýunan** perisi

Lowurdysy bizi ýakar seň saçyň.

/„Edebiýat we sungat” 17.03.1995/

Düze çykyp, **saba** ýelin,

Garşyla sen **azan** bilen,

Uz gözelleň alkymyny

Tarypla sen **zyban** bilen.

/„Edebiýat we sungat” 10.11.1995/

Kä gyzlar **bigam** bolar.

Gussa getirmez **sere**.

/Şol ýerden/

Täze dörän sözler. Dilde birtopar sözler könelişip, ulanyşykdan çykýan bolsalar, ençeme sözler dile täzeden gelip goşulýarlar. Olara **neologizmler** /gr. neos – täze, logos – söz, düşünje/ diýip at berilýär. Olar entek giň köpçülik tarapyndan doly özleşdirilmedik sözler bolup durýarlar. Olaryň manysyna birbada düşünmezlikleri hem mümkin.

Dilde arhaizm we neologizm düşüňjeleri taryhy kategoriýa bolup, jemgyýetiň, ylmyň, medeniýetiň ösmegi bilen baglanyşykly üýtgap durýarlar. Mysal üçin, ilki açylan döwürlerinde „çagalar bagy”, „ýasli” sözleri neologizm hökmünde kabul edilen bolsalar, soňy bilen adamlar ol sözlere öwrenişip, eýýäm olary adatdaky tanyş sözler hökmünde görýärler. Edil şunuň ýaly, „raýon, oblast” sözleri ilki ulanylyp başlanlarynda täze sözler hökmünde duýulýardylar. Emma uzak ýyllaryň dowamynda ulanylmaklary zerarly bu sözler adaty sözlere öwrülip gitdiler. Indi bolsa „raýon, oblast” sözleri

arhaizmleşip, olaryň ýerini „etrap, welaýat” sözleri tutdular. „Etrap, welaýat” sözleri öň hem türkmen dilinde bardy, ýöne olar kän bir ýörgünli däl. Arhaizmlere geçip barýan sözlerdi. Emma indi „etrap, welaýat” sözleri neologizm şekilinde täzeden ulanylyp başladylar.

„Talyp” sözi hem türkmen dilinde öň ulanylan hem bolsa, soňky döwürde ol bütinleý dilden düşüp galypdy. Emma häzirki wagtda „talyp” sözi ýene-de neologizm hökmünde ulanylyp başlady. Ol „student” sözüne derek ulanylýar, „student” sözi bolsa kem-kemden könelişip barýar. Şu proses diliň ösüşiniň, bütin dowamynda ýüze çykýar. Şonuň üçin dilde mydamalyk arhaizmem ýok, hemişelik – neologizmem. Bu taryhyň bütin dowamynda birsyhly özgerip durýar. „Müşderi, binýat” sözleri öň arhaizm bolan bolsalar, indi olar „kliýent, fundament” sözleriniň ýerine ulanylyp başladylar.

Denominasiýa /lat. Denominatio - gaýtdan atlandyрма ýurduň pul birligini ulaltmak, onuň hümmetini artdyrmak/

Inwestisiýa /nem. Imwestition < lat. Inwestire oblaçat/ haýsydyr bir kärhana işe uzak wagtlyk maýa goýmak.

Investor /İñl. Investor < lat. goýumçy/, investisiýa goýýan şahs.

Telekeçi /kärhana eýesi, kärhanaçy/ sözi öňler hem bardy, ýöne onuň manysy başgarakdy. Indi ol täzeden janlanyp, „predprinimatel” /biznesmen/ manysynda ýörgünli ulanylyp başlady.

Uçar sözi häzirki wagtda ýene ýörgünli ulanylyp başlady. Ol „samolýot” sözünü çalşyrdy. „Wizit” sözüne derek „sapar”, „Kaspi deňzi” ýerine „Hazar deňzi” ýaly sözleriň ulanylmagy hem bir wagtky arhaizmleriň neologizmlere geçýänligini tassyklaýar.

„Diýar” sözi hem arhaizmlerden neologizme geçen sözdür. „Diýar” klassyky edebiyatyň dilinde „ýurt, ülke” manysynda ulanylypdyr. Ol soňky ýetmiş ýylyň içinde ulanyşykdan galyberdi diýseň hem boljak. Emma Türkmenistan Garaşsyzlygyny alandan soň, „Diýar” sözi „Watan” manysynda ýene-de dilimize ornaşdy.

„Adalga” sözi geçen asyryň 30-40-njy ýyllarynda „termin” sözüne derek ulanylypdyr. Emma ol soňky ýyllarda „termin” sözi tarapyndan gysylyp, arhaizme öwürüldi.

Neologizmleriň tematik taýdan toparlara bölünişi.

Neologizmler belli-belli ugurlar boýunça ýüze çykýarlar. Mysal üçin, adam bedeniniň atlarynda neologizmiň ýüze çykmagy mümkin däl. Çünki adam döräli bäri onuň beden agzalarynyň atlary her bir dilde öz durkuny saklaýarlar. Türkmen dilinde „el, aýak, bilek, ýañak” ýaly onlarça sözler ähli döwürlerde diýen ýaly duş gelýärler. Munda hem belli bir derejede başga dilleriň täsiri ýetmegi mümkin. Mysal üçin, türkmen klassyky edebiýatynyň dilinde „gol” ýerine „dest”, „aýak” ýerine „paý” ýaly sözleriň ulanylanlygyny görmek bolýar. Ýöne şol bir wagtyň özünde „gol, aýak” sözleri hem saklanypdyr. Munuň özi türkmen diliniň sözlük düzümini baýlaşdyrypdyr, sinonimik hatarlaryň artmagyna getiripdir. Meselem: „baş, kelle, ser”

Neologizmler durmuşda, jemgyýetçilik gurluşynda, ylymda, medeniýetde, söwdada we ykdysadyýetde, tebigatda ýüze çykýan üýtgeşmeler bilen baglanyşykly emele gelýärler. Şunda birnäçe sözleriň ön birwagtlar ulanylan hem bolmagy mümkin. Emma olar belli bir sebäplere görä ulanylyşykdan galyp, soň jemgyýetçilik gurluşyň, ideologiýanyň üýtgemegi bilen täzedan ulanylyşyga girýärler. Olar hem neologizm hasaplanmalydyr.

Neologizmleri tematik taýdan aşakdaky ýaly toparlara bölüp görkezmek mümkin:

Döwlet gurluşyna degişli sözler: „Garaşsyz Bitarap Türkmenistan,

Ministrler Kabineti, Türkmenistanyň Mejlisi, Merkezi saýlaw topary, Häkimlik, Demokratik Hukuk döwleti”

Ýolbaşçy wezipeleriň atlary: „Prezident, Ministerler Kabinetiniň Başlygy, Häkim”

Administratiw bölünişigi görkezýän atlar: „etrap, welaýat”

Ýer-ýurt atларыny bildirýän sözler: „Balkan, Lebap, Daşoguz, Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy”

Köçeleriň atlary: „Bitarap Türkmenistan köçesi, Bezirgen köçesi”

Welaýat, etrap, daýhan birleşikleriniň atlary: „Lebap welaýaty Balkan welaýaty, Sakar etraby, Parahat daýhan birleşigi”

Dürli kompaniýalaryň, edaralaryň atlary: „Türkmenmallary assosiýasiýasy, Türkmenderýaýollary uprawleniýesi, Milli teleradiokompaniýasy”

Ýer eýeçiligine, ekerançylyga degişli sözler: „kärende, kärendeçi, mülk, mükdar, ösüş suwy, hasyl güli, zeý suwy, hasyl toýy”
Beýik binalaryň, köşkleriň, dürli desgalaryň atlary: „Döwletliler

köşgi, Mekan Köşgi, Kongresler we Sungatlar köşgi, Ruhyýet köşgi”

Syýasata degişli sözler: „Bitaraplyk syýasaty, Ýaşulularyň maslahaty, Täze bilim syýasaty, Täze oba syýasaty”

Demir ýol gurluşyna degişli sözler: „Tejen – Sarahs – Maşat demir ýoly”

Nebit, gaz bilen baglanyşykly sözler: „Trans-Hazar gaz geçirijisi, Türkmenabat döwlet konserni, Türkmenistan – Eýran – Türkiýe - Ýewropa gaz turba geçirijisiniň taslamasy”
Bilim ulgamyna degişli sözler: „Bilim ministrligi, maksatnama,

meýilnama, talyp, uçurym, liseý, gimnaziýa, Türkmen-türk uniwersiteti”

Din-ylahyýet bilen baglanyşykly sözler: „Gurhan, Gurhanyň esaslary, dindar, dini terbiýe, metjit, ylahyýet fakulteti, gurbanlyk, oraza, sadaka”

Sport bilen baglanyşykly sözler: „sport toplumu, karate, karateçi, türgenleşik, gara guşak, kimano”

Täze baýramçylyk günleriniň atlary: „Nowruz baýramy, Gurbanlyk baýramy, Oaza baýramy, Goňşokara baýramy”

Däneçilige degişli sözler: „Däne maksatnamasy, galla garaşsyzlygy, ýer eýeleri, gallaçy”

Maldarçylyga degişli sözler: „Ýöriteleşdirilen maldarçylyk

birleşikleri, dowarçylyk, „Dagly” maldarçylyk birleşigi, ferma, çopançylyk, brigadasy, şertnamalaýyn borçnama”

Ýaragly Güýçlere degişli sözler: „Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleri,

Türkmenistanyň Goranmak ministrligi, Harby instituty”

Oba hojalyk maşynlarynyň atlary: „Keýs” kysymly kombaýn, „Jon dir”

Kombaýny”

Döwletiň mukaddes Kanunlarynyň simwollarynyň atlary : „Sena, Tugra, Döwlet Baýdagy, Kasam”

Neologizmleriň lingwistik taýdan toparlara bölünişi.

Neologizmleriň lingwistik taýdan birnäçe topara bölünýär:

Leksik neologizm. Bular hemme döwürlerde hem ýüze çykýarlar. Ýöne ýurtda döwlet gurluşynyň, ykdysady, syýasy we medeni gatnaşyklaryň üýtgemegi bilen täze sözler has köp ulanylýarlar. Türkmenistanyň Garaşsyz döwleti, onuň alyp barýan içeri we daşary syýasaty türkmen diliniň sözlük düzüminde ýüzlerçe-müňlerçe täze sözleriň döremegine getirdi. Ençeme sözler beýleki dillerden gönüden-göni türkmen diline geçdi. Meselem: „biznes, biznesmen, birža, bar, barmen, pozitiw, firma, kompaniýa, status, intensiw, konfederasiýa, konfrontasiýa, konsolidasiýa, walýuta, dollar, test, testirleme, gazlaşdyrmak, partnýor, broker, internet, aukسیون, kollej, kommersiýa, bankir, menejer, wauçer, diler”

Türkmen diliniň öz içki mümkinçilikleri esasynda birtopar täze sözler dörediler: „Diýar, welaýat, etrap, şäherçe, janköýer, gözegçilik, köphünärçilik, kebşirleýji, baý, garyp, orta synp, Garaşsyzlyk”

Öňden ulanylyp gelýän köpsanly rus hem „sowet – internasional” sözleri türkmen sözleri bilen çalşyryldy. Ol sözler hem, adamlar gowy öwrenişýänçäler, neologizm şeklinde ulanylýarlar.

poliklinika – şypahana

student – talyp

transport – ulag

stabil – durnukly

korrespondent- habarçy

samolýot – uçar

parallel – ugurdaş

otrisatel – tersin

poezd – otly

sowet – geňes

sostaw – düzüm
sistematik – yzygiderli
teklipnama

sprawka – güwänama
rekomendasiýa –

Frazeologik neologizm. Bular täze sözleriň, durnukly söz düzümleriniň ulanylyşyga girmegi bilen baglanyşykly ýüze çykýarlar. Türkmenistan Garaşsyzlygyny eline alandan soň, onuň ykdysady, syýasy we medeni durmuşynda köp-köp täzelikler ýüze çykdy. Şol täzelikler bolsa täze sözleriň, söz düzümleriniň döremegine sebäp boldy: „Täze oba syýasaty, Täze bilim syýasaty, Ýaşlary hünärlere ugrukdyrmak, hünärment mekdepleri, Senet birleşigi, Magtymguly adyndaky Ýaşlar birleşigi, kompleks çäre, Garaşsyz Türkmenistan döwleti, Garaşsyzlyk günü, Ynanç hatlary, Türkmenistanyň Prezidenti, Mekan Köşgi resmi sapar, iş sapary, Aýratyn zehinli çagalar üçin döwlet mekdep-internaty”

Leksika-sintaktik neologizm. Bu hili neologizmler goşma sözleriň üsti bilen emele gelýärler. „Daýhanbank, Sakarbazar”

Semantik neologizm. Bular sözleriň manysynda ýüze çykýar. Öňden ulanylyp gelýän sözler täze mana eýe bolýarlar. Mysal üçin „etrap” sözi arap dilinde „tarap” sözünüň köplüginde aňladyp, golaý-goltumdaky giňişligi, ugur-tarap bildirmek üçin hyzmat edipdir. Häzir ol söz „raýon” sözüne derek ulanylyp başlandy. „Serdar” sözi hem aslynda „goşunbaşy” manysynda ulanylypdyr. Emma häzirki wagtda „serdar” sözünüň manysy giňelip, ol döwlet ýolbaşçysyny hem aňladyp gelýär. „Saýa” sözi aslynda „kölege” manysynda ulanylypdyr. Ol sözün manysy giňelip, sözsoňy kömekçisiniň rolunda hem gelýär. „Akyly, paýhasly syýasatynyň saýasynda...”

Leksika-fonetik neologizm. Bu neologizm aýry-aýry sözleriň ulanylyşynda fonetik aýratynlyklaryň ýüze çykýanlygy bilen häsiýetlenýär. Mysal üçin, „Saragt” sözi taryhy-etimologik sebäplere görä, soňky ýyllarda „Sarahs” diýip üýtgedildi. Şunuň özi belli bir döwürde adamlaryň gözi doly öwrenişýänçä, neologizm hasaplanylýp biler. „Kerkiçi” sözi hem şol pähimlere esaslanyp, „Kerkiçe” görnüşinde üýtgedilip alyndy. „Niýet” ýerine „net” sözünüň ulanylmagy hem şunuň ýalydyr. „Pakistan” ýerine „Päkistan” ýaly ulanylmagy hem leksika-fonetik neologizme degişlidir.

Leksika-grammatiki neologizm. Mundan sözleriň grammatiki formasynnda özgeriş ýüze çykýar. „...Özüniň özbaşdak durmuşyny **gurnamaga** gadam goýdy/„Mugallymlar gazetî”, 27.10.1997/ Şu mysaldaky „gurnamak” sözi öňden ulanylyp gelýän „guramak” işligi bilen bir hatarda ýüze çykdy. Şu babatda ol täze söz şekilinde üns çekýär.

Leksika-stilistik neologizm. Bular aýry-aýry ýazyjylaryň eserleriniň dil aýratynlyklary bilen baglanyşykly ýüze çykýar. Mysal üçin, G. Kulyýewiň eserlerinde “**ýygna** dodaklar”, B. Kerbabaýewiň eserlerinde “daýanmak” sözleriň ulanylyşy okyjylar üçin täzelikdir.

Neologizmleriň döreýiş çeşmeleri. Türkmen dilinde täze sözleriň döremeginde içki hem daşky faktorlar uly rol oýnaýarlar.

Içki faktorlara sözyasaýjy goşulmalaryň, goşma sözleriň, söz düzümleriniň, sözleriň köpmanylylygynyň üsti bilen täze sözleriň emele gelmegi degişlidir.

1. **Sözyasaýjy goşulmalar arkaly:** „netije+lilik, kordinir+leýji /„Mugallymlar gazetî” 5.10.1998/, peýda+lylyk ýaýra+w (diapozon), gumanitar+çy, /„Mugallymlar gazetî” 5.10.1998/, ýyg+ym, ýyg+ym+çy, ýol+daş, göz+leg, maksat+nama, ýar+yş, hyjuw+landyрма, zarp+ly, ýyg+yjy, dola+nusyz (neobratimyý), magtymguly+şynas, tas+lama (proýekt),
2. **Goşma sözler arkaly:** „Daýhanbank, ähliahalk, bütindünýä, bedenterbiýe, ýolgörkeziji, öňdengörüji”
3. **Söz düzümleri arkaly:** „Täze bilim syýasaty. Baş terbiýeçi. Halk maslahaty. Şepagat uýasy. Beýik Galkynyşlar we Täze Özgertmeler eýýamy”
4. **Sözleriň köpmanylygy arkaly:** „Ýaryş:1. bäsleşik, güýç synynyşyk; 2. ýaryş /sorewnowaniýe / ; kebşirleýji: 1. Sözleri ýerli-ýerinde goýup gepleýän adam. 2. çyna berimsiz ýalan gepleýän adam. 3. Demirleri sepleýän adam; Sapar: 1.gezelenç syýahat; 2.komandirowka”

Daşky faktorlara beýleki dillerden geçen sözler, (kalka terjime) ýoly bilen giren sözler degişlidir.

1. Beýleki dillerden geçen sözler: „aksioner, kommersiýa, intuisiýa, suwenir, barýer, million siluet, stoýka, seýnerm, region, status, statut”

2. Kalka ýoly bilen giren sözler: „gurama (organizasiýa), hatar (rýad), gündelik (dnewnik), nobatçy (dežurnýý), tozansorujy (pylesos)”

Kalkalaşdyrma iki hili görnüşde ýüze çykyar:

a. Doly kalkalaşdyrma: „, pereryw – arakesme, sodružestwo – hyzmatdaşlyk, stabilnost – durnuklylyk, internacional – milletara”

b. Doly däl kalkalaşdyrma: „žurnalist – žurnalçy, agromyšlennost – agrosenagat, wideozapis – wideoýazgy”

Beýleki dillerden geçne sözleriň, hususan-da „international sözleriň” manysy has giň hem anyk bolýar. Olary milli dillerde bir söz bilen aňlatmak ýeňil düşmeýär. Şonuň üçin „international sözler” manyny has ýygjam, bir söz bilen aňlatmak üçin oňalydyr:

Deklarasiýa. /lat. deklaratio-beýanname, bildiriş/ - gümrükhanada daşary ýurda alyp gidilýän gymmatbaha zatlary ýazyp görkezmek üçin doldurylýan dokument.

Dewalwasiýa. ýurduň resmi pul birliginiň hümmetiniň pese gaçmagy.

Menejer. /menedžer. Iñl. manager < manage dolandyrmak/ 1.kapitalistik önümçilikde hakyna tutma dolandyryjy; 2. Sportda türgenleşigi gurayjy /SIS, 303/

Е Д Е Б И Ы А Т

Annanurow A. Söz gadymyýetine syýahat. – Türkmen dili we edebiýaty, 1995, № 1, 36-40 sah.

Бердыев Б.Р. Устаревшие слова современного туркменского языка. АКД. Ашхабад, 1988, 26 стр.

Бердыев Б.Р. Лексика-семантическая и морфологическая характеристика устаревших слов современного туркменского языка. – Известия АН ТССР, сер. общест. наук. 1987, № 6, 67-72 стр.

Бердыев Б.Р. Об устаревших словах в художественном стиле современного туркменского языка. 1988, № 4, 71-77 стр.

Бердыев Б.Р. Омонимы в устаревшей лексике современного туркменского языка. – Материалы VI Республиканской научной конференции. –Ашхабад, 1987, 30 октября.

Бердыев Б.Р. Единицы с терминологическим значением в устаревшей лексике современного туркменского языка. – Материалы IX Республиканской конференции молодых ученых и специалистов Туркменистана. –Ашхабад, 1987, 27-28 октября.

Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen diliniň leksikologiyasy. – Aşgabat, 1972, 144-172 sah.

Древнетюркский словарь – Л.: “Наука”, 1969.

Ибрагимов Ч. Пополнение словаря учащихся новыми терминами. – Diller dünýäsi, 1994, № 6, 8-11 стр.

Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat: “Türkmenistan”, 1988, 512 sah.

Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. – М.: Госизд-во. Иностранных и национальных словарей, 1960.

Türkmen diliniň sözlügi. Aşgabat, 1962.

STILISTIK TAÝDAN LEKSIKANYŇ DÜZÜMI

Umumy maglumat. Stilistika /fr. style < gr. stylos – ýazuw üçin taýajyk/ diliň wezipelerine laýyklykda dürli görnüşlerde ýüze çykýar, şolara görä dil serişdelerini, sözleri we grammatiki formalary saýlap alýar. Sözlemleriň stilistik taýdan täsiriligini üpjün edýär. Stilistika, akademik W. W. Winogradowyň belleýşi ýaly, üç topara bölünýär.

1. Dil stilistikasy.
2. Sözleýiş stilistikasy.
3. Çeper edebiýat stilistikasy.

Stil aýratynlyklary diliň ähli ugurlarynda (fonetika, morfologiýa, sintaksis...) ýüze çykýar. Ýöne bizi gyzyklandyran zat umumy stilistik meseleler bolman, diňe leksika bilen baglanyşykly ýüze çykýan aýratynlyklardyr,

Bitarap leksika . Dilde sözleriň ulanylyşy hemme ýagdaýda birmeňzeş däldir. Stilistik maksatlara laýyklykda sözler hem saýlanylyp alynýar. Birtopar sözler stilistik taýdan bitarap häsiýete eýedir. Olar diliň sözlük düzüminde esasy orný

eýeleýärler. Muňa söz toparlarynyň hemmesi diýen ýaly gatnaşýar.

Atlar: „ýer, asman, aý, gün, ýyldyz, toprak, adam, gyz, oglan, kitap, depder”

Sypatlar: „ak, gara, gyzyl, ýaşyl, gök, sary, mele”

Çalyşmalar: „men, sen, ol, biz, siz, olar”

Hallar: „heniz, ir, giç, indi, häzir”

Işlikler: „al, gel, git, tur, otur”

Baglaýjylar: „emma, ýöne, weli”

Sözsoňular: „bilen, ýaly, üçin”

Ümlüklerde dürli içki duýgular (begenç, şatlyk, gaýgy, hasrat...) aňlanylýanlygy üçin, olar bitarap leksika girmeyärler,

Bitarap leksika ähli stillere hem gatnaşýar, olaryň esasy özeni bolup durýar. Bitarap leksikasyz hiç bir stil ulanylyp bilmez, hatda diliň özi hem ýaşap bilmez. Çünki diliň esasy sözlük goruny döredýän bitarap leksikasydyr. Oňa ähli asyl sözler, giň halk köpçüligi tarapyndan özleşdirilen, hiç hili stilistik ýa-da emosional öwüşgini bolmadyk sözler degişlidir. Bitarap leksikasyz hiç kim oňup bilmeýar. Ol alyma-da gerek, işçä-de, daýhana-da. Halkyň ähli gatlaklary ylmyna, medeniýetine, haýsy dialektde gepleýänligine, stilistik aýratynlyklaryna garamazdan, bitarap leksikadan peýdalanýarlar. Terminler diliň sözlük düzümine girseler-de, bitarap leksika degişli däl. Çünki olar ylmy stile girýärler. Ýöne ylmy stilde hem diňe terminler arkaly pikir aňladylmaýar. Ylmy stiliň hem esasy bitarap leksika tutýar. Şeýlelikde, bitarap leksika diliň ähli ugurlarynda: janly gepleşikde, ýazuw dilinde, çeper edebiýatda, ylmy makalalarda, metbugatda, radioda we telewideniýede, resmi iş kagyzlarynda birkemsiz ulanylýarlar. Bitarap leksika durmuşdaky predmetleri, olaryň dürli alamatlaryny we beýleki düşüňjeleri hiç hili stilistik öwüşginsiz aňladýar. Onuň ähli stillere biperwaýlygy, şol bir wagtyň özünde hem olaryň maýasy bolup hyzmat etmegi bitarap leksikanyň artykmaçlygydyr.

Ylmy stile degişli sözleriň, aňlatmalaryň bitarap stile geçip gidýänleri hem bar. Mysal üçin, „nokat goýmak” diýen aňlatma aslynda lingwistik ylma häsiýetli aňlatma bolup, soňy bilen ol bitarap

stilde hem häli-şindi duş gelyär: „Şonuň bilen bu meselä **nokat goýuldy**” („Edebiýat we sungat”, 26.02.99.)

Diliň leksikasynda ulanylýan sözlere siňe seretseň, köplenç ýagdaýda olaryň aňladýan manysy bir hem bolsa, stilistik taýdan azda-kände tapawutlanýarlar. Stilistik aýratynlyklary adatça sözlüklerde dürli bellikler arkaly görkezilýär: „gepl. d.”-- gepleşik dili, „göd. s.” - gödek söz, „göç. m.” - göçme manyda, „gram.” – grammatiki termin, „kit. d.” - kitap diline degişli söz, „kön. s.” - könelişen söz, „lingw.” - lingwistika.

Şular ýaly, onlarça bellikler edilen sözler stilistik öwüşginli sözler bolup, aýry-aýry stillerde ulanylýarlar.

Meselem:

„**Aba**, *dial.* Ata, kaka.” (TDS,11)

„Güni, *kön s.* Bir adamynyň köp aýaly bolsa, şol aýallaryň biri-birine gatnaşygyny aňladýan söz.” (TDS,216)

Sözleriň manysy stilistik taýdan dürli ähende, dürli öwüşginde berlip biler. Mysal üçin, “gaçmak” bitarap stile degişli bolsa, „ökjäni götermek”, „ýazzyny barmek”, „zym-zyýat bolmak” ýaly durnukly söz düzümleri täsirliçligi taýdan „gaçmak” sözünden tapawutlanýarlar. „Iýmek” bitarap leksikada ulanylýan bolsa, „ýuwutmak”, „dykmak”, „symşlamak”, „garnyňy otarmak” ýaly sözler birneme gödeksiligi bilen, ýagny ýönekeý sözleýiş diline dahyllylygy bilen häsiýetlenýärler.

“Haramzada”, “deýýus” ýaly sözler sögünç sözleri bolup, bular ýönekeý sözleýiş dilinde çäkli ýagdaýda ulanylup bilerler: „Heý, iýen ojağyna tezekläň **wenezzyna** diýsäni”. („Edebiýat we sungat”, 26.02.99) „Bars, gaýt yzyňa. Gümüne gitsin **haramzada.**” (şol ýerde) „Seniň şu erbet diliňden bolandyr.**doňuz...**” (A.Gowşudow.Perman.)

“Türkmen diliniň sözlüğünde”(1962) „bejit” (tiz, çalt), „bulama”(goýultma), „azza” (ýelkenli nawyň bogaldygynyň palubany deşip geçýän ýeri) ýaly sözler dialekt sözleri hökmünde bellenilipdir.

Türkmen diliniň leksikasy stilistik öwüşginlere örän baý bolup, diliň many aňladyjylygyny, çeperçiligini, emosional täsirliçligini

artdyrmakda uly rol oýnaýarlar. Şol bir düşünjäni dürli sözleriň üsti bilen aňlatmak bolýar.

Sözler belent, bitarap hem pes stillerde aýdylyp biler. Mysal üçin, „bina” – belent stilde, „jaý” – bitarap stilde we „külbe”- pes stilde ulanylýar.

„Aglamak” sözi bitarap leksika degişli bolup, hemme stiller üçin umumydyr. „Ýyglamak” sözi munuň arhaik formasydyr. Ol söz köpräk türkmen klassyky edebiyatynyň dilinde duş gelýär. Şeýle-de, bu söz dialekt sözi şekilinde ikinji topara girýän türkmen dialektlerinde hem ulanylýar. „Aglamak” sözünüň manysynda „gözýaş etmek” we „möňňürmek” sözleri hem ulanylýarlar. „Gözýaş etmek” birneme sypaýy formasydyr. „Möňňürmek” bolsa ondan gödekligi bilen tapawutlanýar.

Türkmen dilinde „git” sözünüň telim hili aňladylyşy bar: „ýok bol”, „gümüň çek”, „güm bol”, „mis bol”(< parsça „nist bol”), „misiňi çek”, „owarra bol”(< arapça „awara bol”), „owarraňy çek”, „ýit”, „ýitiňi çek”, „ýitirim bol” „öwüs”, „görünme”, „ gözüme görünme”, „ýit şorden.”

„Içmek” sözüne derek „gulkutmak, gulkuldatmak, jynkytmak, jyňkyldatmak, guýmak, guýubermek” ýaly sözler ulanylýarlar.

„Öwünmek” sözünüň „güpmelemek, gopmak, paňlamak” ýaly sinonimleri bolup, yönekey sözleşiş dilinde häli-şindi ulanylýarlar.

„Gygyrmak” sözüne derek „aňňyrmak” sözi hem ulanylýar. Ýöne ol has gödek bolup, edebi dilde halanmaýar.

„Geplemek” sözünüň manysy „lakgyldamak, wakgyldamak, samahyllamak” ýaly sözleriň üsti bilen berilýär. Bular gödekligi bilen häsiýetlenýärler.

„Geplemek” sözi käbir dialektlerde „käýemek, sögmek, ýazgarmak” ýaly manylarda hem ulanylýar. Meselem: „Ol maňa **gepledi**.” (çärjew gepleşiği)

Ýönekey sözleşiş dilinde „gepleme” diýmegiň ýerine „öç, gapyl, lal aç, sem bol, gömül, kes sesiňi, diliňi ýarma, agzyňy açma, diliňi sakla, ýum...” ýaly sözler ulanylýar.

Sözleşiş we ýazuw diliniň leksikasy. Edebi diliň iki hili formasy bar.

1. Sözleşiş dili.
2. Ýazuw dili.

Şu iki forma arkaly edebi dil öz aragatnaşyk hyzmatyny amala aşyrýar. Bularyň ikisi hem edebi dile girýän-de bolsa, ulanylyşy boýunça bir-birlerinden tapawutlanýarlar. Sözleşiş dili, adyndan belli bolşy ýaly, dilden sözlemek arkaly ýuze çykarylýar. Ol birnäçe adamlaryň arasynda bolup geçýär. Sözleşis dili ýazuw diline garanda ilkinjidir. Ol adamzadyň döremegi bilen zerurlyk arkaly emele gelipdir. Ýazuw dili bolsa soň ýuze çykypdyr. Ýazuw diliniň ýuze çykmagynda ylmyň, pikirlenmäniň, aň-düşünjäniň ösmeginiň uly ähmiýeti bolupdyr. Sözleşiş dili diňe geplenilip durlan wagty ulanylýan bolsa, ýazuw dili diňe bir ýazylyp duran wagty däl, eýsem telim asyrlardan soň hem ulanylyp biler. Onsoňam, sözleşiş dili bilen ýazuw diliniň aňladylyşy hem birmeňzeş däl. Sözleşiş dili fonemalar arkaly ýuze çykarylýar, ýazuw dili bolsa harplar arkaly aňladylýar. Şeýle hem, gepleşik dilinde intonasiýa, pauza, mimika ýaly goşmaça serişdeler hem gatnaşýarlar, emma ýazuw dilinde käbir şertli belgileri hasap etmesek, bularyň hiç biri hem ulanylmaýar. Ýazuw diliniň hem özboluşly aýratynlyklary bolýar. Ol aýratynlyklar ýazuw diliniň leksikasynda, grammatiki gurluşynda ýuze çykýar. Ýazuw dili orfografik normalary bilen sözleşiş dilinden tapawutlansa, sözleşiş dili hem orfoepik normalary bilen ýazuw dilinden parhlanýar. Ýazuw diliniň leksikasynda dürli dillerden geçen sözler, her hili terminler köp ulanylýar. Sözleşiş dili sadalygy, düşnükliigi, gysgalygy bilen ýazuw dilinden tapawutlanýar.

Ýazuw dilinde sözlemleriň gurluşy has çylşyrymly bolýar. Munda düzmeli hem eýerjeňli goşma sözlemler köp ulanylýar.

Sözleşiş dilinde ýönekeý sözlemler köpräk duş gelýär. Sözleşiş diliniň häsiýetli aýratynlyklaryndan biri hem sözleriň, grammatiki formalaryň gysgaldylyp ulanylmagy, sesleriň düşüp galmagy, assimilleşmegi bolup, janly gepleşige mahsus ähli aýratynlyklary özünde saklaýanlygy bilen ol ýazuw dilinden tapawutlanýar. Ýazuw dilinde bolsa dürs ýazuw kadalarynyň berk saklaýanlygy üçin sözler we grammatiki formalar gysgaldylan, doly görnüşinde ulanylýarlar. Sesleriň assimileşdirilmegine we düşüp

galmagyna, artdyrylmagyna we çalşyrylyp aýdylmagyna ýol berilmeýär.

Sözleýiş diliniň leksikasy. Sözleýiş diliniň leksikasy resmi ýagdaýda däl-de, adamlaryň özara gürrüňçiliginde ulanylýar. Şonuň üçin gürrüňçilik erkin ýagdaýda bolup geçýär. Hiç kimden çekinmezden, gürlüşän adamlar öz göwün maksatlaryna görä türkmen diliniň leksikasyndan peýdalanýar. Munda, bir tarapdan, ýazuw diliniň leksikasy bilen sözleýiş diliniň leksikasynyň arasynda uly tapawut ýuze çykyň bolsa, ikinjiden, edebi diliň normalarynyň saklanmaýan halatlaryna hem duş gelinýär. Sözleýiş diliniň leksikasy üçin erkinlik we täsirlilik mahsusdyr. Bular bolsa öz gezeginde sözleýän adamyň sözleri erkin hem täsirli ulanmagyna ýardam edýär. Käbir ýagdaýlarda edebi diliň normalarynyň doly berjaý edilmezligine hem şu ýagdaýlar sebäp bolýar. Munuň özi sözleýiş diliniň leksikasynyň täsirlilikini we ötgürligini güýçlendirýär.

Sözleýiş diliniň leksikasynda edebi dilde kän duş gelmeýän her dürli aňlatmalara, sözlere gabat gelinýär: “**Eýdildi, beýdildi**, garaz, Esen, ýene öz öýlerini talamaga boýun boldy” („Edebiýat we sungat”, 26.02.99) “**Bolýa-laý züwwetdinligiňi** edibermesene”(şol ýerde.), “**It küje, güjük küje**”. (şol ýerde.)

Sözleýiş diliniň leksikasynda sözleriň, grammatiki formalaryň gysgaldylyp ulanylyşyna hem häli-şindi duş gelinýär. Bu ýagdaý goşgy setirlerinde has hem ýygy-ýygýdan sataşýar.

Duýmadyk duýgymy dile **getirmen**,

Pany dünýä **sözlem** hakda pikirlen!

Men giderin, saňa galar **setirlem**,

Şolaň jümmüşinden Sen agtar meni.

(„Edebiýat we sungat”, 20.01.95)

Sözleýiş diliniň leksikasy bitarap leksikadan many aňladyjylyk ukyby boýunça tapawutlanýar. Sözleýiş diliniň leksikasy ýönekeýligi, düşnükçiligi, täsirlilik bilen adaty sözlerden saýlanýar. Adaty sözlerde stilistik öwüşginler oňly duýulmaýan bolsa, sözleýiş diliniň leksikasynda sözleşe degişli aýratynlyklar köp saklanýar, täsirlilik, obrazlylyk güýçli bolýar. Şonuň üçin hem çeper edebiýatda sözleýiş diliniň leksikasy çeperçilik serişdesi hökmünde hem ulanylýar. Ol çeper edebiýatyň diline ýönekeý halkyň

ruhuny, olaryň edim-gylymyny, dil aýratynlyklaryny siňdirýär. Çeper eserlerde sözleýiş diliniň leksikasynyň ulanylmagy çeper eserleriň diliniň obrazly täsirli bolmagyny üpjün edýär; adaty, bitarap leksikada özüne çekijilik ol diýen güýçli bolmaýar. Şol bir öwrenişilen, lenji çykan sözleriň mydama gaýtalanyp ýörmegi, stilistik hem täsirlilik taýdan many öwüşgünü bolmadyk sözleriň ulanylmagy eseriň çeperçiligini peseldýär, okyjylary irizýär. Şonuň üçin hem ýazyjylar çeper obraz döretmekde, eserdaki gahrymanlaryň dillerini indiuiduallaşdyryp görkezmekde sözleýiş diliniň leksikasyna ýüzlenýärler. Sözleýiş diliniň leksikasy stilistik maksatlar üçin çeper edebiýatda giňden ulanylýar, gowy zatlar has hem gowy edip, ýaramaz zatlary has hem ýaramaz edip görkezilýär. Şunlukda, sözleýiş leksikasynyň suratlandyryjylyk, şöhlendirijilik we nygtaýjylyk alamatlary güýçli bolup, çeper eserleriň diliniň täsirlilikini, özüne çekijiligini artdyrýar.

Sözleýiş diliniň leksikasy öz gezeginde ulanylyş aýratynlyklary boýunça iki topara bölünýär:

1. Sözleýiş leksikasy.
2. Ýönekeý sözleýiş leksikasy.

Bitarap leksika gatnaşygy boýunça bu ikisiniň häsiýetli aýratynlyklaryny tapawutlandyryp görkezmek mümkin.

Sözleýiş leksikasy. Sözleýiş leksikasy edebi dildäki ulanylýan sözleriň sözleýiş dilindäki ýörgünli taýlarydyr. Olar hem edebi dildäki bitarap leksikada ulanylýan sözlerden many taýdan tapawutlanmaýarlar, edebi diliň leksik normalaryny bozmaýarlar, diňe aňladyjylyk ukybynyň güýçliligi bilen bitarap leksikadan tapawutlanýarlar. Bularyň aglaba bölegi durmuşda ýörgünli ulanylýan sözler bolany üçin, bu hili sözleriň toplumyna **durmuş leksika** hem diýilýär.

Sözleýiş leksikasy edebi diliň sözlük düzümi üçin esas bolup hyzmat edýär. Käwagtlar sözleýiş leksikasy bilen bitarap leksikasynyň arasynda çäk goýmak hem kyn. Sözlüklerde sözleýiş leksikasy adatyça bellenyňän hem bolsa, oňa örän seýrek duş gelinýär.

Sözleýiş leksikasynda sözleýän adamyň indiuidual dil aýratynlyklary saklanýar, käbir sözleriň edebi dildäki ulanylyşy bilen

deň gelmezligi mümkin, aýry-aýry sözleriň, grammatiki formalaryň sözleýiş dilinde gysgaldylyp aýdylmagyna hem duş gelinýär:

“ – Ýogsa-da, sen **nämüçin** täzeje kitabyňy mata bilen daşlamansyň? Náme, ony kirledip **dagytjak bolýañmy?**” („Mugallymlar gazeti”, 23.12.94). – Ol kefirin **oçuryndadyr.**” (şol ýerde.)

Edebi dilde ulanylýan sözleriň birnäçesi sözleýiş dilinde çalşyrylyp aýdylýar.

satyjy – magazinçi

sürüji – şofýor

pagta ýagy – zawut ýagy

hojalyk sabyny – kir sabyn

Sözleýiş dilinden geçen sözler fonetik taýdan hem tapawutlanýarlar, olaryň käbiri gysgaldylyp aýdylýar, ses çalşygy we beýleki fonetik özgerişler gabat gelýär:

Göwün berse, **şoň** töründe düşl

Ýürek syrym diňe şoňa **çösläýin.**

(„Edebiyat we sungat”. 20.01.95)

Sözleýiş diliniň leksikasyny başga bir dile terjime etmek kyndyr. Meselem: “Içim **eljuk** diýýär”. Onda sözleýiş leksikasyndaky sözleriň ähli inçe emosional – stilistik aýratynlyklaryny doly berip bolmaýar.

Sözleýiş leksikasy, şeýle hem ýönekeý sözleýiş leksikasy haýsydyr bir düşünjäni ýöne atlandyрман, eýsem onuň manysyna sözleýän adamyň garaýşyny hem siňdirýär. Meselem: „berebekgeý-halys gep düşündirip bolmaýan, gepe düşmez” (TDS.98). Hut şu ýerden hem sözleýiş leksikasynyň ýiti täsirliligi, emosional-stilistik taýdan köpöwüşginliligi gelip çykýar. Muny sözleýiş leksikasyny bitarap leksika bilen deňeşdirmek arkaly subut etmek bolar. Mysal üçin, „geplemsek” bilen „lakgy” bir däl. Bularyň birinjisi bitarap leksika, ikinjisi bolsa sözleýiş leksikasyna degişlidir. „Geplemsek” edebi dilde ulanylýan adaty sözdür. Ol stilistik jähetden bitarapdyr. Emma „lakgy” ýakymсыз sözdür. Ol söz aýdylanda, eýýäm bizi ýigrenç duýgusy gaplap alýar. Ýa-da „geplemek” bilen „ýañramak” bir-birinden tapawutlanýar. „Geplemek” diýlende, ýigrenç duýulmaýar, emma „ýañramak” sözi ýigrenç bilen aýdylýar. „Iýmek” bilen „dykmak”, „symyşlamak” sözlerem şonuň ýalydyr. Biedebräk

saýylýan sözler sözleýiş leksikasyna mahsus bolup, ekspressiw - stilistik taýdan bitarap leksikadan tapawutlanýarlar: „Emma Durdy mürähede mätäç hem däldi. Ol ýetişibildigidinden ortadaky zatlardan **symyşlaýardy**”. („Türkmen gündogary”, 9.01.97)

Edebi dilde manysy ýakymсыз görülyän sözlerden gaça durlup, olar köplenç sypaýy sözler bilen çalşyrylyp aýdylýarlar. Bulara **ewfemizmler** diýilýär: „ Soň ony **sönky ýoluna** ugradanymyzda, şindi gyzyl gum bolup ýatan mazarynyň – **soňky öýüniň** başujunda durup, ýüregimi ersdiren, gözüme aýy ýaş bolup inen sözleri aýdypdym”. („Edebiýat we sungat”, 26.02.99.) „Şeýdiben, türkmen şygryýetiniň ýigriminji asyrda orta çykaran ýedigenleriniň biri armanly **süýndi-de, panydan bakyýa göç eýledi**” (şol ýerde.)

Ýönekeý sözleýiş leksikasy. Sözleýiş leksikasynda sözler edebi diliň normasyny bolmazdan ulanylyan bolsa, ýönekeý sözleýiş leksikasynda edebi diliň normasynyň bozulýan halatlaryna hem seýrek düş gelinmeýär. Şol sebäpli ýönekeý sözleýiş leksikasyny edebi dile goşmagy makul bilmeýärler. Çünki ýönekeý sözleýiş leksikasynda aýry-aýry sözler, söz düzümleri, sözýasaýjy we sözüýtgediji goşulmalar edebi diliň kada-kanunlaryna mydama dogry gelip durmaýarlar, bularyň esasy ýetmezçiligi gödeklik bolup durýar. Edebi dilde geplenenede, edepsizlige ýol berilmeli däl. Emma ýönekeý sözleýiş dilinde bu talap berjaý edilmeýär. Şu tarapdan ýönekeý sözleýiş leksikasy bilen sözleýiş leksikasy meňzeşräkdir. Bularyň ikisinde hem ýiti sözler bilen täsirli aňlatmaklyk güýçli bolup, edebi diliň normalaryndan birneme daşa çykylyar. Ýöne bu meselede ýönekeý sözleýiş leksikasy has-da öňe saýlanýar. Onda ýiti aňdyljylyk häsiýeti bolan, şol bir wagtyň özünde hem örän gödek saýylýan sözler köp ulanylýarlar. Gödek we paýyş-söğünç sözler ýönekeý sözleýiş leksikasynyň häsiýetli aýratynlyklarydyr. Bulara **wulgarizm** hem diýilýär. Edepsiz, gödek bolanlygy üçin, wulgar lesika edebi dilde örän seýrek ulanylýar. Olaryň edebi dilde çäkli ýagdaýda ulanylmagy stilistik maksatlar bilen düşündirilýär: „eşek, doňuz, haramzada, aňňyrma”

Gödek, paýyş sözleriň sypaýy sözler (ewfemizmler) bilen çalşyrylyp aýdylmagy ugrunda aladalanmak gerek.

Ýönekeý sözleýiş diliniň leksikasy ýönekeý halkyň diline mahsus sözler bolup, edebi dilde köp ulanylýanlygy sebäpli, sürçegi çykan sözlerden tapawutlanyp, janly gepleşik diliniň aýratynlyklaryny özünde saklaýar: „Okuwdan ugrum ýok. **Zybrym** üçlük. Soň **mollum** meni Bäşimiň ýanynda otyrtdy. **Hawa, hawa**, hut Bäşim bilen, etraba häkim bolan Bäşim bilen **partadaşam**” („Mugallymlar gazeti”, 22.03.1999)

B. Gulow „Maşyn görgüsi” („Edebiyat we sungat”, 13.02.1998) atly hekaýasynda ogrulara bolan ýigrenjini “doňuz, deýýus, haramzada, ykmanda, it gyrkyp ýören, süpük, jüwlük”...ýaly sözleriň üsti bilen aňladylýar: „**Ogry haramazadalaryň, ýedi gapyda ýer tapmadyk ykmynda doňuzlaryň, ilin zadyna göz dikip, öý talaýan deýýuslaryň dykgatyna. Eý, aňsat gazanç gözläp ogurlara zat tapman it gyrkyp ýören süpük jüwlükler! Size amatly aw bar...**”

Ogrularyň diline mahsus bolan žargonlardan hem peýdalanylýar: „**Öýe** düşüpsiň. Näçe ýyl **oturmaly**” („Edebiyat we sungat”, 13.02.1998).

Şu mysalda „öý” sözi „türme” manysynda gelipdir, „oturmaly” diýen söz onuň türmede näçe wagt bolmalydygyny bildirýär.

Ýönekeý sözleýiş dilinde gödek, paýyş sözlere hem ýol berilyär. Mysal üçin, käbir adamlar öz ulanýan sözleriniň manysyna kän bir ähmiýet bermän, „eşek”, „haýwan” ýaly sözleri adamlara degişli aýdýarlar. Olar şol sözleri ulanmak bilen adamlary kemsidip, olary haýwana deňeýärler. Munuň özi adamynyň mertebesini kemsitmekden başga zat däl. Emma „köşegim”, „guzym”, „keýigim” diýip ýüzlenilende, ol sözler söýgi bilen aýdylyp, adamlaryň göwnüni göterýär.

Diliň sözlük düzüminde hemişelik zat ýokdur. Sözleriň manysy, formasy wagtyň geçmegi bilen dürli sebäplere görä üýtgäp durýar. Edil şunuň ýaly, gödek, paýyş sözleriň hem umumyhalkylyk häsiýeti güýçlenip, olaryň gödekliginiň aýrylyp gidýän halatlary hem bolýar. Mysal üçin, „zalym” aslyýetinde ýakymсыz manyly sözdür. Emma ýönekeý sözleýiş leksikasynda onuň ýaramaz manysy ýitip, „başarjaň, çakgan, ökde” ýaly manylary hem aňladyp gelýär.

Meselem: „Haý **zalym** aýdybildi!” Şu ýerde „zalym” sözünüň manysy ýakymlydyr.

„Zaňňar”, „zaluwat” ýaly sözleriň asylky manylary ýaramaz hem bolsa, häzir ol sözleriň manysynda gödeklik duýulmaýar.

Ýazuw diliniň leksikasy. Bular ozaly bilen ýazuw kadalaryna doly boýun egýänligi bilen häsiýetlenýär. Şonuň üçin ýazuw diliniň leksikasynda edebi dilde dăp bolup galan leksik normalar saklanýar, sözler edebi diliň normasyna laýyklykda ulanylýarlar.

Diliň leksikasy adamlaryň syýasy-jemgyýetçilik, ylmy-önümçilik we beýleki ugurlary bilen gös-göni baglanyşykly bolany üçin, edebi diliň hemme ugurlarynda sözleriň ulanylyşy birmeňzeş dăldir. Önümçilik pudaklarynyň her biriniň özüne mahsus dil aýratynlyklary bolýar. Ol aýratynlyklar öňi bilen diliň leksikasynda şöhlelenýär. Şu ýerden hem edebi diliň içinde dürli-dürli stiller ýüze çykýarlar. Her bir stiliň özüne häsiýetli leksik aýratynlyklary bardyr. Şol stilleriň hemmesi tutuşlygyna ýazuw diliniň leksikasyny emele getirýär. Ýöne stil diňe ýazuw diline degişlidir diýip pikir etmek nädogry bolar.

Bu pikir stilistikanyň öüsini daraldýar we ony diňe ýazuw diliniň leksikasyna degişli edip goýýar. Hakykatda bolsa, sözleşiş diliniň stili bilen ýazuw diliniň stili bir-birlerinden tapawutlanýarlar. Sözleşiş diliniň stili, gepleşik stili, oratorlyk(dilewarlyk) stili ýaly toparlara bölünýärler. gepleşik stilinde gündelik ulanylýan durmuşy leksika agdyklyk edýär. Bularyň sintaktik gurluşy ep-esli derejede erkin häsiýete eýe bolýar. Oratorlyk stilinde sözler saýlanyp alynýar, sintaksisiň normalary saklanýar. Bu belli bir derejede ýazuw diliniň stillerine golaýdyr.

Ýazuw diliniň stillerinde çeper belletristik /fr. „belles-lettres” çeper edebiýat/ stil, iş stili (resmi-dokumental we gündelik iş epistolýar /lat. epistola<gr. epistole- hat ýüzlenme/ stili we başgalar girýärler. Dürli edebiýatlarda ýazuw diliniň stilleri dürlüçe kesgitlenilýär. Olardan has belliräkleri şu aşakdakylardyr:

Çeper edebiýat stili. Çeper edebiýat stili gadymy stillerden biri bolup, munuň kemala gelmegi çeper edebiýatyň döreýşi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Çeper edebiýat bolsa agzeki ýa-da ýazuw

formasynda örän irki döwürlerden bäri dowam edip gelipdir. Çeper edebiýat stili öz gezeginden birnäçe topara bölünýär.

1. Kyssa stili.

2. Şygryýet stili.

Bular hem öz gezeginde žanrlar boýunça dürli görnüşlerde bolup bilerler. Çeper edebiýat stiliň esasy aýratynlygy sözün göçme manylylygynyň (metafora, metonimiýa, sinekdoha we başg) giňden ulanylmagydyr, diliň çeperçilik serişdelerine (omonim, sinonim, antonym, idioma, atalar sözi we başg) baýlygydyr. Çeperçilik serişdesi hökmünde hatda dialektizmler, professional sözler, warwarizmler, wulgarizmler we beýleki leksik serişdeler ulanylýarlar. Olaryň ýerlikli ulanylmagy eseriň çeperçiligini artdyrýar. Sözleýiş hem ýazuw diliniň köpdürliligini ýüze çykarýar. Çeper eserleriň dilini has şireli hem täsirli edip görkezýär. Çeper edebiýat stilinde diňe göçme manyly sözler ýa-da çeper aňlatmalar ulanylman, eýsem beýleki stillere degişli sözler hem, şonuň ýaly-da bitarap stile girýän sözler hem gatnaşýarlar. Umuman, stilleriň arasynda kesgitli çäk goýmak kyndyr. Çeper edebiýat stili diňe bir leksik taýdan däl, sözlemleriň gurluşy taýdan hem belli bir derejede tapawutlanýar. Sözlemler, köplenç, janly gepleşik diline ýakyn bolýar. Çünki çeper eserlerde awtoryň özi kän geplemän, personažlaryny gepledýär, olaryň diliniň üsti bilen içki dünýäsini açyp görkezýär. Bu ýagdaý kyssa eserlerine mahsusdyr. Şygryýet stili kyssa stilinden tapawutlanýar. Şygryrlarda arhaik formalar, könelişen sözler, belent stile mahsus bolan dabaraly sözler köp ulanylýarlar: „aýn – göz, göreç, aýş – keýp, lezzet, anbar – oňat, ýakymly ys, anladyp – bilbil, apat – bela, howp, aperiň – berekella, arş – gök, asman, asal – bal, ahuw – keýik, aşna – tanyş, dost, bada – çakyr, şerap, bahar – ýaz”

Çeper edebiýat stili özboluşly häsiýete eýe bolup, beýleki stillerden tapawutlanýar. Çeper edebiýat stiliň aýratynlyklaryny jemläp, şu aşakdakylara syrykdymak mümkin:

1/ estetiki hyzmaty ýerine ýetirmek;

2/ dil serişdelerine estetiki öwüşgin bermek;

3/ çeper edebiyat stilinde beýleki stilleriň dil serişdeleri ulanylsa-da, olar bu stilde başgaça hyzmaty – estetiki hyzmaty ýerine ýetirýärler;

4/ gepleşik stiliniň elementleri, hatda edebi dilde ýol berilmeyän sözler hem aňlatmalar ulanylýar;

5/ hakykatyň çeper, obrazly aňladylmagy çeper stiliň esasy aýratynlygydyr.

Ylmy – tehniki stil. Ylmyň, tehnikanyň dürli pudaklarynda ulanylýar. Ylmy-tehniki stilde ýazylan işler terminlere örän baý bolýar. Çünki terminsiz ylmy-tehnikany göz önüne getirmek mümkin däl. Terminler birmanyly bolmalydyr. Ylmy-tehniki stilde duş gelýän terminleriň köpüşi internasional häsiýetdedir: „apparat /apparatus – gural /; apteka /<gr.apotheke –zat saklaýan jaý/; argument /<lat.argumentum – logiki delil/ ; attestat /attestari – şaýatlyk etmek/”

Ylmy tehniki stile önümçilik stilini hem goşýarlar. Önümçiligiň örüsi giň bolup, ol dürli pudaklara bölünýär. Olarda terminler, professional sözler köp ulanylýarlar. Ylmy tehniki we önümçilik stillerinde ýönekeý sözleýşe degişli dil hadysalary (dialektizmler, warwarizmler, gödek hem paýyş sözler) çeper edebiyat stiline degişli sözleriň göçme manyda ulanylmagy, dürli hili çeperçilik serişdeleri kän duş gelmeýärler. Ýöne beýle diýilse, ylmy-tehniki stil bütinleý guraksy bolmaly diýildigi däl. Bu stilde hem täsirli sözler hem aňlatmalar, deňeşdirme, meňzetme ýaly çepeçilik serişdeleri ulanylyp biler.

Ylmy-tehniki stil ýönekeý okyjy üçin birneme agyrrak bolýar. Terminleriň manysyna düşünmek hem ýeňil däl. Munuň üçin terminalogik sözlüklerden peýdalanmak gerek. Ylmy-tehniki stiliň sözlem gurluşy hem agyrdyr. Munda çylşyrymly sözlemler, dürli öwürümler, düzmeli hem eýerjeňli goşma sözlemler köp ulanylýarlar. Sözlemler näçe uzyn hem çylşyrymly bolsa-da, olar grammatikanyň talabyndan daşa çykmaýarlar.

Ylmy-tehniki stilde sözlem gurluşynda hem tapawut ýüze çykýar. Rus dilinde ýazylan ylmy edebiyatlardan köpräk peýdalanylýanlygy üçin, rus diline mahsus sözleriň we söz

düzümleriniň kalka ýoly bilen gönüden-göni türkmen diline geçirilýänligini görmek bolýar.

Jemgyýetçilik-publisistik stil. Bu stil köpçülik üçin niýetlenendir. Jemgyýetiň öňdebaryjy adamlary: alymlar, jemgyýetçilik we döwlet işgärleri, žurnalistler, wagyz-nesihatçylar özüleriniň makalalaryny, çykyşlaryny jemgyýetçilik-publisistik stilde taýýarlaýarlar. Bu stil diňe bir materialy beýan eytmek bilen çäklenmän, eýsem ony täsirli edip, okyja ýa-da diňleýjä ýetirmegi hem başarmalydyr. Şonuň üçin jemgyýetçilik-publisistik stiliň dili giň halk köpçüligine düşnükli bolmalydyr. Şeýle hem, bu stilde dürli çeperçilik serişdeleri, täsirli sözler we aňlatmalar, atalar sözi hem nakyllar giňden ulanylýar. Şu babatda ol ylmy-tehniki stilden düýpli tapawutlanyp, belli bir dejede çeper edebiýat stiline ýakynlaşýar.

Resmi iş kagyzlary stili. Bu stil resmi dokumentleriň dilidir. Kanselýariýa iş kagyzlary, şeýle hem dürli dokumentler: (perman, kanun, karar, şertnamalar, buýruklar) resmi iş kagyzlary stilinde doldurulýar. Bulary ýazmagyň öz düzgünleri bar. Ol düzgünler köp diller üçin umumyrak bolup, belli bir standarta (ülňä) eýerýär. İş kagyzlarynyň dili gysgadan düşnükli bolmalydyr. Munda sözleri tygşytly ulanmaga aýratyn üns bermelidir. Bu stilde söz owadanlamak, diliň çeperçilik serişdelerini getirmek ýa-da ylmy terminleri ulanmak zerurlygy kän duýulmaýar – munda resmilik güýçlüdir. Ýöne görüp geçen stillerimiziň her haýsynyň özboluşly aýratynlyklary bar hem bolsa, olary bir-birinden bütinleý aýyrmak, olaryň her haýsyny aýratyn bir dil hasaplamak bolmaz. Bularyň hemmesini birleşdirýän ortalık bitarap leksika bar. Şol leksika stilleriň ählisine gatnaşýar. Stiller bir-birine täsir edip durýar. Bir stilde ulanylýan sözleriň beýleki stilde hem duş gelmegi mümkin.

Ýazuw dilinin leksikasy (kitaby leksika) söze juda baýdyr. Muňa abstrakt düşüňjeleri aňladýan arap-pars, rus hem „internasional” sözler juda köp giripdir: „adalat, bakyýet, wasp, watan, webal, wepa, wehim, wysal, syýasy, medeni, döwlet, dekret, delegat”

E D E B I Ý A T

Azymow P. Häzirki zaman türkmen dili. Giriş. Leksika. Aşgabat, 1959.

Babaýew K. Türkmen diliniň stilistikasy. Leksik stilistika. Aşgabat, 1975.

Babaýew K. Resmi dokumentleriň we iş kagyzlarynyň dil medeniýeti. Ýörite kurs boýunça metodik görkezme. Aşgabat, 1982.

Babaýew K. Türkmen diliniň stilistikasy. Aşgabat: „Magaryf”, 1989.

Babaýew K. Türkmen diliniň praktiki stilistikasy. Ýumuşlar we metodik görkezmeler. Aşgabat, 1990.

Babaýew K. Dokumentleriň we iş kagyzlarynyň türkmen dilinde ýazylyşy. Aşgabat: „Dessur”, 1993.

Çöňnäýew Y. Häzirki zaman Türkmen dili. Leksika. Aşgabat: „Magaryf”, 1988.

Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat: „Türkmenistan”, 1988.

Nyýazow S. Stilistikany öwretmegiň esaslary. Aşgabat: „Magaryf”, 1994.

Söýegow M., Saryhanow M. Iş dolandyryş boýunça gollanma. Aşgabat, 1993.

Täçmyradow T. Türkmen edebi diliniň leksikasynyň sowet döwründe normalanyşy. Aşgabat: „Ylym”, 1971.

Täşmyradow T. Türkmen edebi diliniň grammatiki gurluşynyň sowet döwründe normalanyşy. Aşgabat: „Ylym”, 1972. Türkmen diliniň sözlügi. Aşgabat, 1962.

LEKSIKOGRAFIÝA

Umumy maglumat. Leksikografiýa /gr. lexikon – sözlük+grapho – ýazýaryn/ dil biliminiň bölümi bolup, sözlükleri düzmegiň we olary öwrenmegiň meseleleri bilen iş salyşýar. Dildäki sözleri toplamak, olary belli bir sistema salmak we sözlükler görnüşinde neşir etmek leksikografiýanyň wezipesine girýär. Sözlükleriň ähli görnüşleri (umumy sözlükler, hususy sözlükler) leksikografiýada öwrenilýär.

Sözlükleriň dilde ägirt uly ähmiýeti bar. Olar dildäki sözleri özünde jemläp, belli bir sistema salyp görkezýär. Sözler halkdan toplanýar we halka gaýtarylyp berilýär. Sözlükdäki sözler çeper eserlerden, ylmy-tehniki edebiyatlardan, gazet-žurnallardan, ähli görnüşdäki ýazuw çeşmelerden, şeýle hem halk döredijiliginden, janly gepleşik dilinden toplanýar.

Hiç bir adam dildäki ähli sözleri bilmäge ukyply däldir. Dilde ulanylyan ýörgünli hem ýörgünli däl sözler biziň çak edişimizden juda kändir.

Sözlükler dürli-dürli bolýar: akademiki sözlük, normativ sözlük, pudaklaýyn sözlük, syýasy sözlük, terminologik sözlük, filosofik sözlük, mekdep sözlügi, ensiklopedik sözlük, düşündirişli sözlük, lingwistik sözlük.

Sözlükde sözleriň manysy düşündirilýär, olar grammatiki taýdan häsiýetlendirilýär, sözleriň gelip çykyşy, aýdylyşy, ýazylyşy görkezilýär, degişli grammatiki, stilistik bellikler edilýär.

Dildäki sözlükleri iki topara bölüp görkezmek mümkin:

1. Ensiklopedik sözlükler.
2. Lingwistik sözlükler.

Bularyň aratapawudyna düşünmek üçin olaryň her haýsyny aýratynlykda seredip geçeliň.

Ensiklopedik sözlükler. Bu sözlükler (fr. Encyclopedie, gr. Enkyklopaideia – bilimler topary) köptaraply bolup, bilimleriň ähli ugurlaryny öz içine alýar. Ensiklopedik sözlükde ol ýa beýleki söz bilen atlandyrylan predmetler, şahslar, hadysalar barada giňişleýin maglumat berilýär.

Türkmen ensiklopediýasy 12 tomdan ybarat bolup, olarda ylmyň dürli ugurlaryna degişli gymmatly makalalar ýerleşdirilýär.

Haýsydyr bir predmet, hadysa, şahs barada ýazylan makalalar gürrüň berýän meselesi dogrusynda gysga, emma çuň düşünje berýär. Ensiklopediýany düzmäge ylmyň dürli ugurlary boýunça iň taýýarlykly alymlar çekilýär we umumy talaba laýyklykda belli ölçegde, norma laýyklykda çuň mazmunly makalalar ýazylýar. Şol ylmy makalalaryň jeminden hem ensiklopedik sözlük emele gelýär.

Lingwistik sözlükler. Lingwistik sözlüklerde sözleriň manysy we ulanylyşy dogrusynda düşündiriş berilýär. Ensiklopedik

sözlüklerde predmetiň, hadysanyň özi dogrusynda maglumat berilýän bolsa, lingwistik sözlüklerde diňe sözleriň manysy we ulanylyşy düşündirilýär. Şu tarapdan hem lingwistik sözlükler ensiklopedik sözlüklerden tapawutlanýarlar.

Lingwistik sözlükleriň dürli görnüşleri bolýar. Munuň özi lingwistik sözlükleriň önünde goýýan maksadyndan gelip çykýar. Aşakda şolaryň käbirini görüp geçeliň.

Düşündirişli sözlük. “Türkmen diliniň sözlügi” (Aşgabat, 1962.) ilkinji düşündirişli sözlük bolup, türkmen dilinde ýörgünli ulanylýan sözleri öz içine alýar, olaryň aňladýan manylary çeper eserlerden getirilen mysallaryň üsti bilen düşündirilýär. Bu sözlükde diňe aýry-aýry sözleriň manysyny düşündirmek bilen çäklenmän, eýsem ol sözleriň her biriniň näçe manyda gelýänligi hem görkezilipdir, olaryň göçme manyda ulanylyşy hem berilipdir, şeýle hem umumy- halk diliniň baýlygyny görkezýän dürli formadaky durnukly söz düzümleri idiomalar, ewfemizmler alnypdyr. Mysal üçin, “Türkmen diliniň sözlüginde” “aýrylmak” sözünüň 9 manysy düşündirilipdir:

“**Aýrylmak** 1. Çat açmak, jaýrylmak, ýarylmak. 2. Gopmak, bölünmek, gaçmak. 3. Başaga ýere göçmek, üýtgemek, aýra düşmek, gitmek. 4. Işden çykmak. 5. Nika bozmak. 6. Özbaşdak ýaşamak, aýratyn hojalyk gurmak. 7. Aradan çykmak, ölmek. 8. Çaga düşmek. 9. Açylmak, gutulmak” /TDS, 31-32/.

Sözlüğe girizilen sözler çeper edebiýatlardan, syýasy, ylmy-populýar, okuw kitaplaryndan, gazet-žurnallardan saýlanyp alnypdyr, şeýle hem maldarçylyga, ekerançylyga, balykçylyga, guşçulyga, dokmaçylyga, ussaçylyga, tikin-çatyn işlerine, oý goşlaryna we önümçiligiň beýleki ugurlaryna degişli gymmatly sözler bu kitapda ýerleşdirilipdir.

“Türkmen diliniň sözlügi” normatiw häsiýete eýe bolup, munda dialekt sözleri, arhaizmler, ylmyň aýry-aýry pudaklaryna degişli sözler kitaba girizilmändir. Bu sözlük Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň habarçy agzasy, M.Ý.Hamzaýewiň umumy redaksiýasy bilen çykarylypdyr.

Kitapda türkmen diliniň baý frazeologiýasyndan peýdalanylmagy sözlügiň ähmiýetini has hem artdyrýar. Mysal üçin, “agyz” sözüniň ilki baş manysy berilýär: 1. Aşaky we ýokarky äň aralygyndaky dil, diş ýerleşýän boşluk. 2. Iki dodagyň uzynlyk aralygy we görnüşi. 3. Girelge, bir zadyň gapysy. 4. Gap-gaçlaryň içine zat guýulýan ýeri, bokurdak. 5. Kömekçi söz rolunda.

“Agyz” sözi bilen aşakdaky durnukly söz düzümleriniň emele gelenligi görkezilýär hem olaryň manylary düşündirilýär: “Agza alar ýaly däl. Agza aňkarmak. Agza bakmak. Agza garamak. Agza gelenini otlamak. Agza gelenini urmak. Agza düşmek. Agza öýkünmek. Agza ot (zäk) atylan ýaly bolmak. Agzy aşa ýetmek. Agzy bimaza. Agzy bişmek. Agzy boş. Agzy gowşak. Agzy gum garbamak. Agzy dek durmazlyk. Agzy ýelli. Agzy jäheksiz. Agzy ýygmak. Agzy mumly ýaly...” /TDS, 111/

Sözlükde giň köpçülige düşnükli bolmadyk sözlere, hünärmentçilige, maldarçylyga we beýleki ugurlara degişli terminlere hem gysga, anyk düşündiriş berilýär: “**Bugra**, *zool.* Iki örküçli düýe, aýry” /TDS, 111/

Etimologik sözlük. Türkmen dilinde ilkinji gezek etimologok sözlük düzmäge meşhur dilçi Soltanşa Atanyýazow synanyşyk etdi. Ol „Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi” (Aşgabat, 2004) diýen kitabyňy neşir etdirdi. Ýöne bu entek gekjekde edilmeli düýpli işleriň başlangyjydyr.

Türki diller boýunça E. W. Sewortýan tarapyndan düzülen etimologik sözlügi⁸ görkezmek mümkin. Onda türki dillerde ulanylýan düýp sözleriň kökleri yzarlanylýar, olaryň haýsy sözlerden gelip çykanlygy anyklanylýar. Etimologik sözlük diňe bir lingwistik taýýarlygy däl, eýsem ähli ylymlar boýunça hem giň gözýetimi talap edýär, sözleri taryhy-deňeşdirme usuly arkaly öwrenmekligi ündeýär.

Taryhy sözlük. Bu hem etimologik sözlükden ýeňil dälidir. Taryhy sözlükde gadymy ýazuw ýadygärliklerindäki sözlere düşündiriş berilýär, olaryň haçan ýüze çykany, manysynyň hem

---

⁸ Севортян. Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974 – 78.

formasynyň üýtgeýşi, sözýasalyş dogrusynda maglumat berilýär. Muňa “Gadymytürki sözlük” (Leningrad, 1969) mysal bolup biler.

L.Z. Budagowyň “Türk-tatar şiweleriniň deňeşdirme sözlügi I-II” (1869-1871), W.W. Radlowyň “Türki şiwleriň sözlüginin tejribesi” (1888-1911) diýen äpet işleri hem şu kysymly sözlüklere girýär.

Dialektologik sözlük. Munda dialekt sözlerine düşündiriş berilýär. Dialekt sözlükleri her welaýat ýa-da bir we birnäçe dialektler boýunça hem düzülip biler. Häzire çenli türkmen dilinde S. Arazkulyýew, S. Atanyýazow, R. Berdiýew, G. Saparowa tarapyndan düzülen “Türkmen diliniň gysgaça dialektologik sözlügi” (Aşgabat: „Ylym”, 1977) ulanylmaga berildi. Bu ilkinji dialektologik sözlük bolup, türkmen dialektleriniň häsiýetli leksik aýratynlyklarynyň köpüsini öz içine alyp bilipdir. Ýöne bu sözlük gysga bolup, türkmen dialektleriniň sözlük düzüminiň baýlygyny ýeterlik görkezip bilmeýär. Geljekde has giň dialektologik sözlügiň düzülmegine okyjylar garaşýar. Dialektologik sözlük mekdep mugallymlary üçin, gazet-žurnallarda, radioda we telewideniýede işleýänler üçin, şeýle hem türkmen dialektleri bilen gyzyklanýan ähli okyjylar üçin peýdalydyr.

Orfografik sözlük. Sözleriň dogry ýazylyşyny öwredýär. Türkmen dilinde orfografik sözlükler birnäçe gezek dürli awtorlar tarapyndan neşir edildi. Professor P. Azymowyň redaksiýasy bilen “Türkmen diliniň orfografik sözlügi” (1957, 1962) iki gezek çap edildi. M. Hamzaýewiň redaksiýasy bilen “Türkmen diliniň orfografik sözlügi” (1963) neşir edildi. Bu sözlük käbir kemçilikleriniň bolmagyna garamazdan, öňki sözlükden söz sanynyň köplügi bilen tapawutlanýar. 1988-nji ýylda P. Azymow we B. Çaryýarow tarapyndan “Türkmen diliniň orfografik sözlügi” çap edilýär. Bu sözlük has hem uludyr.

Onda edebi dilde ulanylmaýan birnäçe rus sözleri hem berilipdir. Orfografik sözlükleriň kemçiligi hem bar. Sözlüklerden şol bir sözleriň ýazuw düzgününde birlik saklanmaýar. Birinde “jemał” diýlip alnan bolsa, beýlekisinde “jamal” diýip berilipdir. Birinde “nukdaý nazardan” diýip aýra ýazylan bolsa, beýlekisinde “nukdaýnazardan” diýip goşulyp berlipdir.

Orfoepik sözlük. Munda sözleriň edebi dildäki dogry aýdylyşy görkezilýär. Edebi dilde sözleriň dogry aýdylyşyny öwretmekde orfoepik sözlüğe uly rol degişlidir. Şeýle orfoepik sözlük ilkinji gezek T. Täçmyradow we M. Çaryýew tarapyndan taýýarlanan “Türkmen edebi diliniň orfoepiýasy we gysgaça orfoepik sözlük” (1967) diýen işidir. Soňra bu iş “Türkmen diliniň orfoepik sözlügi” (1977) ady bilen täzeden neşir edildi.

Toponimik sözlük. Munda ýer-ýurt atlaryna düşündiriş berilýär. Bu ugurda görnükli toponimçi alym S. Atanyýazow meşhurlyk gazandy. Onuň “Türkmenistanyň toponimik sözlügi” (1970), “Türkmenistanyň geografik atlarynyň düşündirişli sözlügi” (1980) diýen işleri okyjylara giňden mälimdir.

Frazeologik sözlük. Türkmen dilinde göçme manyly durmukly söz düzmelerini toplamak we olary elipbiý esasynda tematik taýdan toparlara bölüp, belli bir sistema salmak uly hysyrdyly işi talap edýär. Şeýle sözlükleriň ilkinjisi “Türkmen diliniň frazeologik sözlügi” (1976) diýip atlandyrylypdyr. Sözlüğe türkmen dilinde ýörgünli ulanylýan frazeologizmleriň ençemesi alnypdyr we degişli mysallaryň üsti bilen oňat düşündirilipdir.

Çetýurt sözleriniň sözlügi. Bu sözlüğe beýleki dillerden alnan sözler ýa-da gadymy grek hem latyn dillerinden geçen sözler – çetýurt sözleri girýär. Sözlügiň esasy wezipesi çeper, publisistik we ylmy-populýar edebiýatda duş gelýän çetýurt sözlerine gysgaça düşündiriş bermekden ybaratdyr. Bu sözlükde alnan sözleriň haýsy dilden geçenligi asyl nusgasynda ýazylyp görkezilýär.

«Абзац» (нем. Absatz) 1. красная строка – отступ в начальной строке текста...; 2. часть текста от одного такого отступа до следующего” (Словарь иностранных слов. Изд. 14-е, исправленное. М.: «Русский язык», 1987, 7стр.)

“Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi” (Aşgabat: “Türkmenistan”, 1988). A. Meredow, S. Ahally tarapyndan ikinji sapar neşir edildi. Bu sözlügiň ilkinji neşiri “Türkmen klassyky edebiýatynyň tekstleri boýunça gysgaça sözlük” (Aşgabat, 1963) diýip atlandyrylypdy. Munuň ikinji neşiri öňki bilen deňeşdirende, has dolulygy hem kämilligi bilen tapawutlanýar. Sözlükde türkmen

klassyky edebiýatynda duşýan arap-pars sözlerine, şeýle hem ulanylyşykdan galyberen türkî we türkmen sözlerine düşündiriş berilýär.

Terjime sözlükleri. Bular iki we köp dillere degişli düzülýär. Rusça-türkmençe sözlükler rus dilini öwrenmekde türkmenlere uly kömek berdiler. Bu hili sözlükler ir wagtlarda bári neşir edilýär. Iki dilli terjime sözlüklerden aşakdakylary görkezmek mümkin:

Беляев И.А. Русско-туркменский словарь.- Ашгабат, 1913.

Беляев И.А. Краткий русско-туркменский словарь применительно к нуждам государственной статистики. – Ашгабат, 1926.

Bu sözlüklerde birnäçe kemçilikleriň barlygyna seretmezden, ilkinji düzülen sözlükler hökmünde öz döwründe ep-esli peýda berdiler. Rusça-türkmençe, türkmençe-rusça sözlükler soňky ýyllarda hem birnäçe awtorlar tarapyndan düzülip, okyjylara ýetirildi:

Aliýew A., Böriýew K. Orysça-türkmençe sözlük. – Aşgabat, 1929.

Huseýnow G., Ismailow H., Sakali M. Rusça-türkmençe kise sözlügi. Aşgabat, 1938.

Mirzaýew M. Ruslar üçin gysgaça rusça-türkmençe sözlük. Aşgabat, 1936

Türkmençe-rusça jübi sözlügi. Aşgabat, 1938.

Baýlyýew H., Garryýew B. Türkmençe-rusça sözlük. Aşgabat, 1940.

Батыров Ш., Карпов Г. Русско-туркменский словарь. Ашгабат, 1940.

Русско-туркменский словарь /Под общей редакцией проф. **Н.А. Баскакова и доц. М.Я. Намзаева**/, 50000 слов. М., 1959.

Türkmençe-rusça sözlük. Takmynan 40000 söz. /**Н.А. Baskakowýň, В.А. Garryýewiň, М.Ý. Hamzaýewiň** redaksiýasy bilen/ М., 1968.

Ataýew G., Mesgudow W. Rusça-türkmençe okuw sözlügi. М., 1982. 5000 sözden ybarat bolan sözlük. Mekdep okuwçylary we talyplar üçin niýetlenipdir.

Mesgudow W. Türkmençe-rusça okuw sözlügi. М., 1988.

Gündogdyýew A., Ataýew M. Türkmençe-iňlisçe gepleşik sözlügi. Aşgabat, 1973.

Şeýle sözlükleriň sanyny entegem artdyrmak mümkin.

Soňky ýyllarda edilen düýpli işlerden “Uly rusça-türkmençe sözlügi” (I tom. A-O.M.: “Русский язык”, 1986; II tom P-Ýa. M.: «Русский язык», 1987.) görkezmek mümkin. Ikitomluk, takmynan, 77000 sözli içine alyp, TSSR YA-nyň habarçy agzasy B.Çaryýarowyň we filologiýa ylymlarynyň kandidaty S.Ataýewiň redaksiýasy bilen çykarylypdyr.

“Uly rusça-türkmençe sözlük” (ikitomluk) häzire çenli şu ugurlarda çykarylan sözlükleriň iň dolurak görnüşidir. Sözlügiň çykarylyşyna, hiline we bezelişine at dakar ýaly däl. Rus dilini öwrenmekde bu sözlügiň bahasyna ýetmek kyndyr.

Ýöne bu “Sözlügiň” kemçilikleri hem bar. Olardan esasysy rus dilindäki sözleriň türkmençe ekwiwalentiniň mydama berilmezligidir. Mysal üçin, “moroženoýe” sözüniň türkmençe ekwiwalentiniň bolmazlygy oňsarly ýagdaý däl. “Sözlükde” rus sözleriniň türkmençe aňladylyşyny alman, ol sözleriň hem türkmençesini, hem rusçasyny bile beripdirler. Mysal üçin, “kuhnýa” sözi “aşhana” we “kuhnýa” diýip berlipdir. /Uly rusça-türkmençe sözlük. I tom. M., 1986 502 sah/.

Hünärmentçilik leksikasyna degişli sözlükler. Hünärmentçilik leksikasyna degişli ýörite sözlükler düzülýärler. Olara aşakdakylary görkezmek mümkin.

Myradowa S. Halyçylyk we el işleriniň sözlügi. Aşgabat, 1967.

Ataýew G. Türkmen diliniň hünärmentçilik leksikasynyň sözlügi. Aşgabat, 1982.

Penjiýew M. Türkmen diliniň ekerançylyk leksikasy. Aşgabat, “Ylym”, 1979.

Penjiýew M. Ekerançylyk we toprakçylyk terminleriniň sözlügi. – Aşgabat: “Ylym”, 1993.

Terminologik sözlükler. Ylmyň, tehnikanyň, medeniýetiň we sungatyň ösmegi bilen diliň sözlük düzümi hem baýlaşýar. Diliň sözlük düzüminiň baýlaşmagynda terminler aýratyn orun eýeleýärler. Ylmyň dürli pudaklaryna degişli ýüzlerçe-münlerçe täze-täze terminler emele geldiler. Munuň özi türkmen edebi diliniň jemgyýetçilik hyzmatynyň has giňänligine, aňladyjylyk ukybynyň artanlygyna şaýatlyk edýär.

Terminologik sözlükleri aşakdaky ýaly toparlara bölüp görkezmek boljak.

Jemgyýetçilik – syýasy terminler.

Fizika, matematika we astronomiýa terminleri.

Geologiýa we geografiýa terminleri.

Himiýa, biologiýa we medisina terminleri.

Oba hojalyk we gurluşyk terminleri.

Dil we edebiýat terminleri.

Harby terminler.

Sözlükleriň görnüşleri kändir. Diliň, edebiýatyň we beýleki ylymlaryň aýry-aýry pudaklary boýunça hem sözlükler düzülip biler. Mysal üçin, matallara, atalar sözüne we nakyllara degişli sözlükler düzmek mümkin. Ata Annanurowyň we beýlekileriň gatnaşmagynda düzülen “Мудрости двух народов” (Aşgabat, 1963) diýen sözlük şeýle kysymly işlere girýär. W. Mesgudow tarapyndan türkmen dilinde sinonimleriň sözlügi işlenilip düzüldi. Ýöne geljekde hem şu ugurda edilmeli işler kändir. Olara aşakdaky ýaly sözlükler degişlidir:

Antonimleriň sözlügi.

Täze sözleriň sözlügi.

Omonimleriň sözlügi.

Paronimleriň sözlügi.

Dogrulyklaryň sözlügi.

Kynçylyk ýüze çykyan sözleriň sözlügi.

Gysgaldylan sözleriň sözlügi.

Ýazyjylaryň diliniň sözlügi.

Sözüsaýjy goşulmalaryň sözlügi.

Adam atlarynyň sözlügi.

E D E B I Ý A T

Arazkulyýew S., Atanyýazow S., Berdiýew R., Saparowa G. Türkmen diliniň gysgaça dialektologik sözlügi.- Aşgabat: “Ylym”. 1977.

Ataýew G. Oba hojalyk terminleriniň türkmençe-rusça sözlügi.-Aşgabat: “Ylym”, 1972.

Ataýew G. Türkmen diliniň hünärmentçilik leksikasynyň sözlügi.-Aşgabat, 1982.

Ataýew G., Mesgudow W. Türkmençe-rusça okuw sözlügi.-M.: “Русский язык”, 1982.

Atanyýazow S. Türkmenistanyň toponimik sözlügi.-Aşgabat, 1970.

Atanyýazow S. Türkmenistanyň geografik atlarynyň düşündirişli sözlügi.-Aşgabat, 1980.

Atanyýazow S. Türkmen adam atlarynyň düşündirişli sözlügi.-Aşgabat: “Türkmenistan”, 1992.

Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. – Aşgabat: “Ylym”, 1969.

Azymow P. Häzirki zaman türkmen dili. Giriş. Leksika.-Aşgabat, 1959.

Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi (TKES).-Aşgabat: “Türkmenistan”, 1988.

Mesgudow W. Türkmençe-rusça okuw sözlügi.-M.: “Русский язык”, 1988.

Myradowa S. Halyçylyk we el işleriniň sözlügi.-Aşgabat: “Ylym”, 1967.

Penjiýew M. Türkmen diliniň ekerançylyk leksikasy.-Aşgabat: “Ylym”, 1979.

Penjiýew M. Ekerançylyk we toprakçylyk terminleriniň sözlügi.-Aşgabat: “Ylym”, 1993.

FRAZELOGIÝA

Umumy maglumat. Frazelogiýa iki sözden ybarat bolup, “Fraza” /lat. phrases/ – aňlatma, gep öwrümi, “logiýa” /gr. „logos”/ – ylym, taglymat diýmekdir. Durnukly söz düzümlerini öwredýän ylma **frazelogiýa** diýýilýär. Frazelogiýa däp boýunça leksikologiýanyň içinde berilýän hem bolsa, bu aslyýetine garanynda özbaşyna bir ylmydyr.

Durnukly söz düzümleri diliň, pikirlenmäniň uzak asyrlar dowamynda döreden önümi bolup, olar leksik taýdan bölünmeýärler, özleriniň düzümi we gurluşy boýunça durnukly häsiýete eýe bolýarlar, manysy boýunça bitewüligi bilen häsiýetlenýärler. Şunlukda, leksik taýdan bölünmeýän, düzümi hem gurluşy taýdan durnukly bolan, many bitewüligini saklaýan sözler birikmesine **durnukly söz düzümleri** diýilýär.

Söz düzümi iki we ondan köp sözleriň baglanyşyp gelmeginden hasyl bolýarlar. Eger leksikologiýada, adatça, aýry-aýry sözler bilen ýekelikde iş salşylýan bolsa, frazeologiýada sözleriň düzümi bilen meşgullanylýar. Sözleriň düzümi bolsa azyndan iki we ondan hem köp bolmalydyr. Birden köp sözleriň özara baglanyşykly ulanylmagyna **söz düzümi** diýýilýär.

Söz düzümi dilde iki topara bölünip öwrenilýär:

1. Erkin söz düzümi.
2. Durnukly söz düzümi.

Erkin söz düzümi gatnaşýan sözleriň erkinligi bilen häsiýetlenýär. Mysal üçin, “Men **gyzykly kitap** okadym” diýen sözlemde gatnaşýan „gyzykly kitap” sözleriniň her haýsy özbaşdak many aňladyp, sözlemiň erkin agzalary bolup gelýarler, olaryň ýerlerini üýtgedip ulanmak hem mümkin, başga sözler bilen çalşyryp aýtmak hem bolýar.

Durnukly söz düzümine gatnaşýan sözler mydama öz durkuny saklap gelýär, olary üýtgetmek ýa-da ýerlerini çalşyrmak bolmaýar. Olar, adatça, göçme manyda ulanylýarlar: “Baýyň ýüzünden **gar ýagýardy**” (B. Kerbabayew, Aýgytly ädim).

Şu mysalda durnukly söz düzümi “ýüzünden gar ýagmak” diýen sözler bolup, olar göçme manyda ulanylypdyr. Hakykatda adamyň ýüzünden gar ýagmagy bolup biljek zat däl. Bu ýerde onuň gaharlydygyny has güýçlendirip görkezmek üçin onuň ýüzüniň agyrlygyny, sowuklygyny, gazaplydygyny garyň ýagşyna meňzedipdirler. Şeýlelik bilen hem, durnukly söz düzümi emele gelipdir.

Başga bir mysal: “Öý eýesi hormatly myhmany rahat hem ornaşykly oturtjak bolup, aşagyna düşekçe ýazyp, ýassyk atyp, onuň daşynda **kebelek bolupdyr**”. (“Ýigrimi üç Ependi”).

Şu mysalda “kebelek bolmak” diýen durnukly söz düzümi göçme manyda gelip, “aýlanmak, gadyr goýmak, hezzet-hormat etmek” ýaly manylary aňladýar. Bu durnukly söz düzümi entek asyl manysyndan onçakly daşlaşmandyr. Çünki “kebelek” diýlende, “aýlanma” hereketiniň göz önüne gelýänligi düşnüklidir. Şonuň üçin “kebelek bolmak” diýen durnukly söz düzümi “aýlanmak” sözünü çalşyryp gelipdir.

Erkin söz düzümlerinde hem, durnukly söz düzümlerinde hem sözleriň özara baglanyşy meňzeşdir. Ýöne erkin söz düzümlerinde ol baglanyşyk häli-şindi üýtgäp biler. Mysal üçin, “gumak ýol, çägesow ýol, gaty ýol, ýumşak ýol...” ýaly söz düzümlerinde “gumak, çägesow, gaty, ýumşak” ýaly aýyrgyçlar “ýol” sözünü sypatlandyryp gelýärler. Şoňa görä olaryň ýerlerini çalşyp, “gumak ýol”, ýerine “çägesow ýol” diýip aýtmak mümkin. Bularyň aýyrgyç bolup gelyänligini bilmek üçin olara “nähili ýol?” diýen soragy berip görmek bolar. Meselem: “Biziň obamyzyň çetinden **gumak ýol** geçýär”. “–Nähili ýol geçýär? –**Gumak** ýol geçýär”. Emma “demir ýol” diýen söz düzüminde beýle däl. Bu iki sözi bir-birinden aýra ulanmak bolmaýar. Olaryň ikisi birleşip, ýoluň bir görnüşini aňladýarlar. Şonuň üçin olara sorag berlende at hökmünde „näme?” diýen soragy bermek gerek. Meselem: “Obanyň çetinden **demir ýol** geçýär”. –Näme geçýär? diýen soraga jogap bolup gelýär.

Şunlukda, durnukly söz düzümleri aýyklaýan we aýyklandyran sözleriň düzüminden hasyl bolýan hem bolsalar, olar “leksikalizasiýalaşyp”, bir söz şekilinde bitewi many aňladyp gelýärler. Olaryň her haýsyndan aýratynlykda many gözlemän, söz düzüminiň jeminden bir many almak gerek. Edil şunuň ýaly, durnukly söz düzümleriniň sözlemdäki hyzmaty hem olaryň jeminden gelip çykyar, ýagny söz düzüminiň ähli agzasy birigip, bir agzanyň (eýe, habar, aýyklaýjy agzalar) hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

Durnukly söz düzümleriniň toparlara bölünişi. Durnukly söz düzümleri toparlara bölünende, olary hasyl edýän bölekleriň asyl manylaryny neneňsi saklap bilşine, ýagny asylky manysyndan daşlaşmagy, göçme mana eýe bolmagy ýaly faktorlar göz önünde tutulýar.

Şu pähimlerden ugur alyp, durnukly söz düzümlerini iki topara bölýärler:

1. Asyl durnukly söz düzümleri.
2. Frazelogik durnukly söz düzümleri.

Asyl durnukly söz düzümleri. Bu hili durnukly söz düzümlerini hasyl edýän sözler özlerriniň asyl manylaryny saklaýarlar. Ýöne olar bir zadyň adyny aňladyp gelýandikleri üçin,

mydama şol bir düzümdе üýtgewsiz ulanylýarlar. Meselem: “Birleşen Milletler Guramasy”, “On ýyllyk abadançylyk”, “Türkmenistanyň Bilim ministrligi”, “Seýitnazar Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk instituty”.

Asyl manyly durnukly söz düzümlerini, adatça, iki topara bölüp görkezýärler:

1. Leksikalaşan durnukly söz düzümleri.
2. Grammatikalaşan durnukly söz düzümleri.

Bularyň birinjisi goşma sözlerden tapawutlanyp, söz düzümi görnüşinde ýüze çykýar. Ony hasyl edýän sözler özleriniň aslyky manylaryny saklap gelýärler. Leksikalaşan söz düzümleri nominatiw häsiýetini saklap, dürli döwlet edaralarynyň, kärhanalaryň, jemgyýetçilik guramalarynyň atlaryny görkezip gelýärler. Söz düzümine gatnaşýan sözleriň ählisi birleşip, bir zadyň adyny bildirýär. Şol bir wagtyň özünde özleriniň aslyky manylaryny hem saklaýarlar. Meselem: “Pagta arassalaýjy zawod”, “Garaşsyzlyk günü”, “Hatyra günü”, “Türkmenistan” kino-teatry, “Magtymguly adyndaky Ýaşlar birleşigi”.

Grammatikalaşan durnukly söz düzümlerine nominatiw mana eýe bolmadyk esasy sözi isimlerden bolan goşma işlikler degişlidir. Bularyň bir tarapy – isim, beýleki tarapy kömekçi işlikdir. Goşma işligiň esasy sözi özbaşdak mana eýe bolup, kömekçi işligiň hyzmaty ondan işlik ýasamakdyr. Meselem: “tankyt etmek-tankytlamak, mälim etmek, habar bermek, ýüz tutmak, jogap bermek” we başg.

Bu hili analitiki işlik formalary isimlerden işlik ýasap gelýanligi üçin, olar leksikologiýada däl-de, grammatikanyň içinde öwrenilýär. Şonuň üçin bu kysymly sözleri frazeologiýa goşmasa hem bolardy.

Göçme durnukly söz düzümleri. Şulary başgaça “fazeologik durnukly söz düzümleri” diýip hem atlandyryýarlar. Şeýle bolanda, frazeologiýa dar manyda ulanylýar. Dil biliminde “fazeologiýa” termini dar hem giň manyda işledilýär. Dar manyda frazeologizm diýip göçme mana eýe bolan söz düzümlerine düşünilýär. Käbir alymlar frazeologiýa diňe göçme mana eýe bolan, leksik taýdan bölünmeýän durnukly söz düzümlerini – idiomalary

goşýarlar. Başga birnäçesi durnukly söz düzümleriniň ählisini frazeologiýa hasaplaýarlar.

Göçme manyly durnukly söz düzümleriniň, başgaça aýtsak, frazeologizmleriň asyl manyly durnukly söz düzümlerinden esasy tapawudy hökmünde olaryň obrazlylyk, metaforiklik häsiýetine eýedigini görkezýärler. Bulary hasyl edýän sözler semantik we leksika-grammatiki taýdan bitewidir hem göçme mana eýedir. Bu hili söz düzümleriniň manysy olary hasyl edýän sözleriň jeminden aňlanylýan gönümel mana deň dälär. Söz düzüminiň manysynyň ony hasyl edýän sözleriň manysyna deň gelmezligi ol sözleriň göçme manyda ulanylýanlygy bilen düşündirilýär. Şunlukda, göçme manyly durnukly söz düzümleri asyl manyly durnukly söz düzümlerinden göçme many aňladýanlygy, başga dile gönümel terjime edip bolmaýanlygy, obrazlylyk, metaforiklik, ekspressiw-stilistik öwüşginlilik, ekspressiw-emosional äheňlilik ýaly alamatlaryň mahsuslygy bilen tapawutlanýarlar. Mysal üçin, “Hem **gowaça ýekeleýär**, hem **ugumy ýekelýär**” (halk aýdymy) diýen setiriň birinji ýarymy asyl manyda ulanylýan bolsa, ikinji bölegi göçme manyda gelipdir. Şonuň üçin ony başga bir dile gönüden-göni terjime edip bolmaýar.

Bu aýdylanlar göçme manyly durnukly söz düzümleriniň (frazeologizmleriň) tebigaty dogrusynda. Emma iş munuň bilen gutarmaýar. Indi olary toparlara bölüp görkezmek gerek. Ýnha, bu meselede dürli pikirlere gabat gelinýär. Klassifikasiýanyň dolurak görnüşini G.Açylowa berdi. Ol “Häzirki zaman türkmen dilinde durnukly söz düzümleri” (1977) diýen işinde frazeologik durnukly söz düzümlerini aşakdaky ýaly toparlara bölýär:

1. Idiomatik durnukly söz düzümleri.
2. Ewfemistik durnukly söz düzümleri.
3. Nakyllary we atalar sözünü aňladýan durnukly söz düzümleri.
4. Aforistik (“ganatly”) durnukly söz düzümleri.
5. Perifrastik durnukly söz düzümleri.

Nakyllaryň we atalar sözünüň, şeýle hem aforizmleriň frazeologik durnukly söz düzümlerine goşulmagy bilen ylalaşmak kyn. Çünki nakyllar, atalar sözi, aforizmler çeper edebiýatyň žanrlary bolmak bilen, olar göni manysynda hem ulanylyp bilerler.

Özleri hem, adətçə, sözlem şəkili­de gutarnykly many aňladyp gelyärler. Şonuň üçin bulary söz düzüminiň içine goşmaklyk onçakly dogry däl­dir. Şu pähimlere esaslanyp, göçme manyly durnukly söz düzümlerini tematik taýdan aşakdaky ýaly üç topara bölüp görkezme­gi maksadalaýyk görýäris:

1. Idiomatik durnukly söz düzümleri.
2. Ewfemistik durnukly söz düzümleri.
3. Perifrastik durnukly söz düzümleri.

Idioma /gr. „idioma” – özboluşly aňlatma/ diňe şol dile mahsus bölünmeýän söz düzümi bolup, onuň manysy komponentleriniň manysyna dogry gelmeýär. Şonuň üçin idiomalary, adətçə, başga dile sözme-söz terjime etmek bolmaýar. Mysal üçin, “Jübirde it uwlaýar” diýen aňlatmany sözme-söz rus diline terjime etseň, “В моем кармане собака воет” bolýar. Ol rus dilinde bütinleý manysyz zat bolup çykýar. Ýa-da “Kör düýäň köprüden geçipdir” diýlende, onuň “öýlenmek” manysyny aňladýanlygyny başga bir diliň wekiliniň bilmezligi mümkin.

Ewfemistik durnukly söz düzümleri ewfemizmleriň hasabyna ýüze çykýar. Ewfemizm /gr.emphemos<eu ýagşy+phemi gepleýäri­n/ gödek ýa-da gelişsiz sözleri has ýumşak söz bilen çalşyryp aýtmagy aňladýar. Mysal üçin, “öldi” diýip aýdandan “wepat boldy”, “dünýäden ötdi”, “aradan çykdy” diýmek has amatlydyr.

Perifrastik durnukly söz düzümleri perifraza /gr. periphrasis – aýlawly gep/ arkaly emele gelyärler. Perifraza göçme manyly sözleriň (trop) bir görnüşi bolup, bir sözi ýa-da ada derek onuň birnäçe sözden ybarat bolan teswiri ulanylýar. Mysal üçin, ýaglygyň bir görnüşi bolan “kelegaý” ýaglygy “ýel ýyrtan” diýlip atlandyrylýar.

Perifrastik durnukly söz düzümleriniň ulanylyşyny aşakdaky goşgy setirlerinde hem görmek bolýar:

Aýlawly geplern-ä bizem söýerdik,
Diýerdi ol insi /<inisi/ öýlenende-de:
Aýalymyň ýüwürjisin öýerdik.

(A.Annaberdiýew, “Çydamyň çägi”).

Magtymgulynyň dilinde hem perifrastik durnukly söz düzümleriniň ulanylyşyna duş gelinýär. Bu çeperçilik hadysasy bolmagyndan başga-da, okyjylaryň pikirlenmegini hem ösdürýär:

“Dört mün dört yüz ýaşan hany?”⁹

Käbir zatlaryň obrazly aňlatmasy bolýar. Şolary hem perifrastik durnukly söz düzümlerine goşmak mümkin. Mysal üçin, ekin meýdanlarynda bitýän topalaga “günde salawmaleýkim” hem diýilýär. Sebäbi ol haşal oty şu gün otasaň, ertesi ýene çykyp dur. Şonuň üçin halk arasynda oňa “günde salawmaleýkim” diýip at beripdirler. Gumaksy ýerde çukanajyk ýasaýan gürleňňüjük diýen bir möjejik bar. Şoňa “okaraňy getir süýt bereýin” hem diýilýär. Şeýle diýip ýüzlenseň, ol hininden çykyp gelýär diýen düşünje bar. Şol düşünjä esaslanyp hem, “okaraňy getir süýt bereýin” diýen durnukly söz düzümi emele gelipdir.

Aýalynyň adyny tutmagyň ýa-da “aýalym” diýip ýüzlenmegiň deregine “oglanlaryň ejesi” diýip yüz tutýarlar. Şu hem bir sözün manysyny köp söz bilen, ýagny durnukly söz düzümi bilen aňlatmagyň bir ýoludyr. Dürli epitetler hem hakyky adyň ýerini tutup, perifrastik durnukly söz düzümi şekilinde ýüze çykyp bilerler. Mysal üçin, “Gudraty güýçli” diýen söz düzümi “Taňry”, “Hudaý” sözleriniň manysynda gelip biler. “Iki aýakly iki günde” diýen atalar sözünde hem “iki aýakly” adam sözüne derek ulanylypdyr.

Göçme manyly durnukly söz düzümlerini asyl manyly durnukly söz düzümlerinden, şeýle hem erkin söz düzümlerinden tapawutlandyrmak üçin bularyň many tarapyňa üns bermek gerek. Erkin söz düzümlerinde her bir sözün manysy hem ulanylyşy erkin häsiýete eýe bolýar. Meselem: “kitap okamak, hat ýazmak, gök asman, ýagty jahan, akar suw, gözel mekan, bagtly durmuş”. Asyl manyly durnukly söz düzümlerinde sözleriň, asylky manysy saklanýar, ýöne olaryň hemmesiniň jeminden bir many aňlanylýar. Şonuň üçin asyl manyly durnukly söz düzümlerini dargadyp, böleklere bölüp ulanmak bolmaýar. Meselem: “Birleşen Milletler Guramasy”, “Türkmen döwlet uniwersiteti”. Göçme manyly

---

⁹ Magtymguly. Bagyşla bizni.-Aşgabat: “Turan-I”, 1992,29sah.

durnukly söz düzümi bulardan tapawutlanyp, olary hasyl etmäge gatnaşýan sözlerden bütinleý başga many aňlanylýar. Mysal üçin: “Kör düýesi köprüden geçipdir” diýlende, gürrüň asla “köpri” barada gitmeýär. Onuň manysy “öýlenipdir” diýmekdir. Şu hili durnukly söz düzümleri “Iki gözün dört bolupdyr”, “Başym asmana ýetdi” ýaly mydama göçme manyda ulanylyp, erkin söz düzümlerinden emele gelýanligi üçin, olar belli-belli ýerlerde erkin söz düzümi şekilinde, başga birnäçe ýagdaýlarda bolsa durnukly söz düzümi görnüşinde ýüze çykyp bilerler. Şeýle bolanda, bularyň arasyny diňe manysy boýunça açmak mümkin. Erkin söz düzümi bolanda, ony hasyl edýän sözleriň her haýsy özbaşdak many aňladyp gelýarler, durnukly söz düzümi bolanda, ony hasyl edýän sözleriň hemmesi birigip, bir many aňladýar. Şonuň üçin durnukly söz düzümleriniň manysyny bir söz bilen hem aňlatmak mümkin. Ýöne şeýle edilende, ol durnukly söz düzümleri ýaly täsirli, obrazly bolmaýar.

Durnukly söz düzümleriniň dilde köp ulanylýanlygynyň düýp sebäbi hem şundadyr.

Erkin söz düzümi	Durnukly söz düzümi
Daşarda gar ýagýardy	Baýyň ýüzünden gar ýagýardy (B.K. “A.ä.”)
Metjidiň golaýynda diň saldy	Çaryýar diň saldy (T.T. “K.o.”)
Şäherde bazar gurdular	Siňekler bazar gurýardylar (T.T. “K.o.”)
Göreşde özünü aldyrdy	Hojaýynyna özünü aldyrdy. (T.T. “K.o.”)
Okuň önüne özünü tutdy	Alaýhan özünü tutdy (T.T. “K.o.”)
Duşuşmaly güni geldi	Alaýhanyň güni geldi. (T.T. “K.o.”)
Asmanda gün ýok	Hiç ýerde saňa gün ýok. (T.T. “K.o.”)

Durnukly söz düzümleri ýokarky mysallarda sözlem şekilinde duş gelýän hem bolsalar, olar aslyýetinde söz düzümleri hasaplanmalydyrlar. Çünki şol bir söz düzümleri esasy söz işliklerden bolup gelende, sözlem şekilinde hem ýüze çykyp bilerler. Ýöne olar sözlükde berlende söz düzümi görnüşinde alynýarlar. Meselem:

“ýüzünden gar ýagmak” (gaharlanmak), “diň salmak” (diňlemek), “bazar gurmak” (üýşmek), “özüni aldyrmak” (halatmak), “özüni tutmak” (gurplanmak), “güni gelmek” (şatlanmak, maksada ýetmek), “gün ýok” (maza bermezlik).

Durnukly söz düzümleriniň her biriniň bir many aňlatmagy, olaryň manysyny bir söz bilen berip bolýanlygy, ýagny leksikalaşýanlygy, sintaksis taýdan sözlemde bir agzanyň hyzmatyny ýerine ýetirýänligi, stilistik öwüşginliligi bilen olar erkin söz düzümlerinden tapawutlanýarlar.

Durnukly söz düzümleriniň sintaktik taýdan sözlemiň haýsy-da bolsa bir agzasynyň hyzmatyny ýerine ýetirip gelýanligini “agzynda aş gatyklamak” diýen idiomanyň mysalynda görmek mümkin. Meselem: “Agzynda aş gatyklaýan kân” diýen sözlemde “agzynda aş gatyklaýan” diýen durnukly söz düzümi eýäniň hyzmatynda gelipdir. “Ol agzynda aş gatyklaýar” diýen mysalda bolsa durnukly söz düzümi habaryň hyzmatyny ýerine ýetirýär. “Agzynda aş gatyklaýanyň bitirýän işi ýok” diýlen sözlemde bolsa ol aýyrgyç şekilinde ulanylýar. “**Agzynda aş gatyklaýana** bir zat berilse, şoňa berläýmeli” diýen mysalda ol doldurgyç bolup gelipdir.

Durnukly söz düzümleri, ylataýta-da göçme manyly durnukly söz düzümleri çeper edebiýatda köp ulanylýar. Munuň sebäbi olaryň emosional-täsirliliginiň has güýçlüligi bilen düşündirilýär:

Bir sözden **ýüzüm saralýar**,

Bir sözden **göwnüm garalýar**.

Bir sözden **jogap soralýar**,

Ýok **buzdan tozan aralýar**.

(“Türkmen gündogary”, 17.01.95)

Many almasa sözden,

Geçip bilmese ýüzden,

Garamasa deň gözden,

Adyl, çyn han tapylmaz.

(“Edebiýat we sungat”, 20.01.95)

Türkmen dili durnukly söz düzümlerine juda baý bolup, olaryň içinde sinonim görnüşinde ulanylýanlary hem az däl:

“Alkagoly çakdanaşa köp ulanýandyklary sebäpli, Fransiýada her ýyl 35 müň adam **aradan çykýar**, çilim zerarly bolsa 60 müň adam **amanadyny tabşyrýar**”. (“Türkmen gündogary”, 05.06.99).

E D E B I Ý A T.

Annanurow A. Dil biliminiň esaslary. I bölek. Aşgabat: “Türkmenistan”, 1971.

Annamämedow A. Türkmen diliniň frazeologizmleriniň köpmanylylygy hakynda. –Türkmen diliniň we dialektologiýasynyň problemalary.-Aşgabat, 1974, 75-79 sah.

Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri.-Aşgabat: “Ylym”, 1969.

Babaýew K. Türkmen dilinde idiomalar.-Aşgabat, 1962.

Bagyýew H. Dil bilimine giriş.-Aşgabat. “Magaryf”. 1992.

Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen diliniň leksikologiýasy.-Aşgabat, 1972.

Çöňňäýew Ý. Häzirki zaman türkmen dili. Lekisika.-Aşgabat: “Magaryf”, 1988.

Jumageldiýewa B. B.Kerbabaýewiň “Aýgytly ädim” romanyndaky sözlem tipli frazeologizmleriň morfologik formalary. TSSR YA-nyň habarlary. Jemg.ylyml.seriýasy, 1968 №3.

Jumageldiýewa B. B.Kerbabaýewiň “Aýgytly ädim” romanynda frazeologizmleriň sintaktik funksiýalary. TSSR YA-nyň habarlary. Jemg.ylyml.seriýasy, 1968.№6.

Jumageldiýewa B. B.Kerbabaýewiň “Aýgytly ädim” romanynda frazeologizmleriň stilistik aýratynlyklary hakynda. TSSR YA-nyň habarlary. Jemg.ylyml.seriýasy, 1969.№6.

SÖZÝASALYŞ ÝOLLARY

Umumy maglumat. Sözyasalyş dil biliminiň bir bölümi bolup, sözleriň gurluşyny we olaryň ýasalyş kanunlaryny öwredýär. Sözyasalyş düýp söz bilen goşulmanyň birleşmeginden ýa-da goşulmasyz, dürli ýollar arkaly täze sözleriň döremeginden hasyl bolýar. Ol her bir diliň öz içki kanunlary esasynda ýüze çykýar.

Sözyasalyş türkmen dilinde, köplenç, morfologiýa bölümünde seredilýär. Munuň hem sebäbi düşnükli. Çünki sözyasalyşda has önümlisi morfologik ýol bolany üçin, şol bölümde degişli söz toparlarynyň içinde derňelýär. Ýöne sözyasalyşa diňe morfologiýa

dahylly bolman, eýsem diliň ähli bölümleri (leksika, fonetika, sintaksis) hem gatnaşýarlar. Şonuň üçin sözyasalyş öwrenilende, diliň haýsy-da bolsa bir bölümi bilen çäklenmän, bu meseläniň çözgüdini ol bölümleriň jeminden gözlemek gerek.

Sözyasalyş diliň ähli bölümleri bilen gatnaşykda bolmagyna garamazdan, onuň iş salyşýany täze sözleriň emele gelmek prosesidir. Bu bolsa gönüden-göni leksikologiýanyň obýektidir.

Sözyasalyş dyngysyz üýtgäp durian proses bolup, ol diliň taryhy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Diliň taryhy ösüşiniň bütin dowamynda sözyasalyş has kämilleşipdir, täze sözleriň döremegini kepillendiripdir, diliň sözlük düzüminiň baýlaşmagyny üpjün edipdir.

Häzirki zaman türkmen dilinde sözyasalyşyň aşakdaky ugurlaryny görkezmek mümkin.

Leksik sözyasalyş. Häzirki zaman türkmen edebi diliniň sözlük düzümini baýlaşdyrmakda gadymy türkmen edebiýatynyň we türkmen klassyky edebiýatyň, halk döredijiliginiň dili egsilmez çeşmedir.

Türkmen edebi diliniň sözlük düzümini ösdürmekde türkmen şiweleri hem öz goşantlaryny goşýarlar. Çünki şiweler halkyň janly gepleşikleri bolup, olar edebi diliň sözlük düzümini baýlaşdyrmakda aýgtyly rol oýnaýarlar.

Dilde birwagtlar ulanylyp, soňra belli bir sebäbe görä ulanylyşykdan galyp, arhaizmlere öwrülen sözler bolýar. Soň olar ýene janlanyp, aktiw ulanylyşyga geçýärler. Türkmen dialektlerinden hem köp sözler edebi dile alynýarlar. Şu tarapdan bulary iki topara bölüp öwrenmek bolar.

1. Türkmen klassyky edebiýatynyň, gadymy türkmen edebiýatynyň we halk döredijiliginiň dilinden geçen sözler: “diýar, peder, tug, alam, hezret, aly, jenap, talyp, mürit, müderris, müşderi, serdesse, hujre, arş, arçyn, kethuda”.

Türkmen dilinde birtopar rus hem „Internaseonal” sözleri ulanylýarlar. Şolaryň köpüsini türkmen dilindäki sözler bilen aňlatmak hem mümkin. Emma aňsadyňa bakylyp, “söz gytlygy” bahana edilip, olar türkmen diline şol durşuna alnypdyr. Häzirki wagtda olaryň köpüsi türkmen dilindäki sözler bilen çalşyrylýarlar. Mysal üçin, “профессионал” sözüne derek “hünärmen”,

“специалист” sözüne derek “hünärment” sözleri ulanylýarlar. “Ремонт” sözi hem “abatlaýyş”, “remont etmek” “abatlamak” sözleri bilen çalşyrylýarlar.

Türkmen dilinde “müňkür” (a.munkir) sözüni “nigilist”, “müderis” sözüni “prepodawatel”, “guwwas” (a.gawwa:s) sözüni “wodolaz” sözleriniň manysynda ulanmak bolar. Bularyň hemmesi diňe türkmen diliniň leksikasyny baýlaşdyryp biler.

2. Türkmen dialektlerinden geçen sözler: “dä:liz, üçek, çatak, ketde, närse, pada, padyman, binýat (fundament), çöpkäri (karkas), misran (lom), zibilhana, mojuk, zemmer (nosilka), ýorgandaşy (pododeýalnik), ýassykdaşy (nawoločka), başgap (golownoý ubor)”.

Türkmen dialektleri professional sözleriň (kesp-käri aňladýan sözler) hazynasydyr. Ol sözler degişli şiweleriň üsti bilen edebi dile geçip, onuň sözlük düzümini baýlaşdyrýar. Mysal üçin, “bilezik, gupba, kökenli ýüzük, patyşateňňe, gönjök, tumar, asyk, saçýüzi, arkaşelpe, arkalyk, ysyrğa, ilik, sümsüle” ýaly şaý-sep aňladýan onlarça sözler ärsary dialektinde ulanylýarlar.

Türkmen diliniň teke dialektinde keşde-nagyş atlarynyň örän köp ulanylýanlygyny bellemek gerek: “depjeme, ýörmeme, gülkeşde, bürükkeşde, kürtegoçak, tallygoçak (tala meňzeşligi üçin), gollygoçak, gupbalygoçak, gazaýak, bilbilpenje, şekelatkeşde, günebakarkeşde, sekizkeşde, ýyldyzjyk, çaňňakeşde, pökgüje, aryketek, ýaprakkeşde, bagtkeşde, kasetagaýma, saçörüm gaýma, dagdan, çopantelpik, gülýaýdy, guşdyrnak, ýürekkeşde, eňek, byçgykeşde, guşgözi, tärimgözenek, darakly goçak, nargabyk keşdesi, gapyrgakeşde...”

Aýry-áýry kesp-kärlere degişli ulanylýan sözleri şol işler bilen meşgullanýan adamlar gowy bilýarlar. Şonuň üçin halkyň arasynda dürli hünärlere degişli ulanylýan sözleri toplamak hem-de olary edebi diliň sözlüklerine girizmek örän ähmiýetlidir.

Sözleriň köpmanylygy täze sözleriň döremeginiň bir çeşmesidir. Ol hem leksik sözyasalyşyň bir görnüşi bolup, türkmen dilinde has önümliligi bilen häsiýetlenýär. Muňa **semantik** ýa-da **leksika-semantik sözyasalyş** hem diýýilýär.

Omonimleriň hem belli bir bölegi aslynda sözleriň köpmanylylygy netijesinde ýüze çykydyr: “oý I – oý II, göç I – göç II, saç I – saç II”.

Sözleriň köpmanylylygynyň dürli görnüşleri bar. Olaryň içinde has köp ýaýrany meňzeşlik arkaly bir zatdan ikinji bir zada at dakylmagydyr. Mysal üçin, “telewizor” diýen sözün üsti bilen çylgym-çylgym bolup, her dürli öwsüp duran matanyň atlandyrylmagy biziň şu aýdanlarymyzy tassyklaýar.

Meňzeşlik predmetleriň daşky görnüşinde däl-de, olaryň hyzmatynda hem bolup biler. Mysal üçin, “diş” sözi öz hakyky manysyndan başga-da, “oragyň dişi, daragyň dişi, çarhyň dişi...” ýaly birnäçe manylarda gelip biler.

Sözleriň köpmanylylygy galtaşma esasynda hem ýüze çykyr biler. Predmetleriň arasynda belli bir galtaşma, baglanyşyk bolýar. Mysal üçin, “galam” (a) sözünüň iki hili manysy bar: 1. ösümligiň ady; 2. şondan ýasalan hat ýazýan gural.

Has atlaryň jyns atlara, jyns atlaryň has atlara geçmegi hem köpmanylylygyň bir görnüşidir. Meselem: “Lukman--lukman (wraç), Rüstem - rüstem (zor), gül - Gül (adam ady), çemen - Çemen (adam ady)”.

Fonetik sözyasalyş. Munda sözler fonetik taýdan bölünşip (differensirleşip), her haýsy bir manyda ulanylýarlar. Sesleriň fonetik taýdan differensirleşip, dürli many aňlatmagy aşakdaky ugurlar boýunça ýüze çykýar:

a)Çekimli sesleriň çalyşmagy arkaly: “amal - emel, amaly - emeli, di:rmek /ti:rmek/ - dür:mek /düýrmek/, gaç - geç, geç - göç, kast - kest, kest - köst, çirtmek - çürtmek, bitin - бүтин, dä:nmek - dö:nmek, çyg - çig, duşmak -düşmek, dolanmak - dulanmak, asgyrmak - üsgürmek, armak - irmek, kä:l -kö:l, dönmek - dä:nmek , ynjy - ünji, sançmak-sünçmek”.

b) Çekimsiz sesleriň çalyşmagy arkaly: “tikmek - dikmek, ti:rmek -di:rmek, çaň - jaň, göwdük - göýdük, türre - dürre, tä:nmek - dä:nmek, oňurmek - omurmak, çolak - golak, dolanmak - çolanmak, egmek - eňmek, mejlis - meýlis, turmak - durmak, anyk - aýyk, anyklaýjy - aýyklaýjy”.

ç) Çekimli sesleriň uzalmagy arkaly: “baka – baka:, görüp - gö;ri:p, sypmak - sy:pmak, eldeki - eldäki, gal - ga:l, dur - du:r, ýaş - ýa:ş, ýör - ýö:r.”

“Gaýdyp bolmaz yza **baka**” (Zynhary).

d)Çekimsiz sesleriň uzalmagy arkaly: “eşek - eşşek, aryk - arryk”.

e)Basymyň üýtgemegi arkaly: “düzme – dü’zme, gurama – gura’ma”.

ä)Çekimlileriň düşüp galmaly arkaly: “gowurak - gowrak, höküminde - hökmünde”.

f)Çekimsizleriň düşüp galmagy arkaly: “dymyk - ymyk, gopmak - opmak, berk - bek”.

Morfologik sözýazylyş. Sözleriň yzyndan ýa-da öňünden ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy bilen täze sözler ýasalýarlar:

a) yzyndan goşulyşy (suffiks arkaly): “dyn+uw+syz, dola+a+n+uw+syz, gümrük+hana, pul+hana”;

b) öňünden goşulyşy (prefiks arkaly): “bi+namys, nä+dogry”.

Türkmen dilinde affiksoid häsiýetli goşulmalar (suffiksoid, prefiksoid) hem duş gelýär:

a) suffiksoid arkaly:

-ara “döwlet+ara,
millet+ara,
sebit+ara,
halk+ara”.

b) prefiksoid arkaly:

-ala “ala+bahar,
ala+beder,
ala+gaýyş,
ala+garaňky,
ala+zenzele,
ala+samsyk,
ala+sarmyk,
ala+hasyrdy”.

Türkmenistan Garaşsyzlygyny alandan soň, sözýasalyş hem güýçli depgin bilen ösdi. Öň ulanylyşykdan galan ýa-da örän seýrek duş gelýän sözýasaýjy goşulmalar täzeden ulanylyşyga çekildi. Olara aşakdaky ýaly sözýasaýjy goşulmalar degişlidir.

- dar**: “mal+dar, maýa-dar”;
- ýet**: “gadymy+ýet, ruhy+ýet, şygry+ýet (şygryýet), Orsy+ýet (Orusýet), usuly+ýet”;
- darçylyk**: “mal+darçylyk, düýe+darçylyk”;
- gär**: “miras+gär, halas+gär”;
- yjy, -iji**: “ýaz+yjy, halas ed+iji”;
- nama**: “haýyş+nama, sene+nama, häsiýet+nama, taryh+nama, maglumat+nama, maksat+nama, meýil+nama, watan+nama”;
- şynas**: “edebiýat+şynas, gündogar+şynas, türki+şynas”;
- şynaslyk**: “şygryet+şynaslyk, şiwe+şynaslyk”;
- **-hana**: “gabaw+hana (türme), morde+hana (morg), limon+hana (limonariý)”;
- hor**: “limon+hor”;
- keş**: “arak+keş”;
- post**:- “post+sowet, post+kommunizm”;
- eks** -: “eks+prezident, eks+häkim”;
- bi** -: “bi+tarap, bi+taraplyk”;
- **pisint**: “sowet+pisint”;
- anti** -: “anti+talyp”;
- **boýy**: “ýol+boýy”;
- **saýyn**: “gün+saýyn”.

Morfologik ýol bilen sözyasalys türkmen dilinde has giň ýaýrandyr. Munuň dilde dürli görnüşlerine düş gelinýär. Türkmen dilinde suffikslere garanda prefiksler azrak ulanylýar. Sözyasaýjy goşulmalary ulanylyş aýratynlyklaryna garap iki topara bölüp görkezmek mümkin:

1. Önümlü.
2. Önümlü däl.

Önümlü sözyasaýjylar dilde köp ulanylýanlygy bilen häsiýetlenýär. Mysal üçin: “-çy, -çi” goşulmasy önümlidir. Emma “bi-, nä-” ýaly prefiksler önümlü dälligi bilen ondan tapawutlanýarlar. Olar az mukdardaky sözlerde gabat gelýärler. Affikslere ýakyn bolan sözyasaýjy elementlere (affiksoidler) “-hana, -nama, -şynas, -hor” ýaly goşulmalar degişli bolup, bular önümlü dälligi bilen

tanalýardylar. Ýöne soňky ýyllarda, Türkmenistan Garaşsyz bolandan soň, bu goşulmalar hem janlanyp ugrady.

Sintaktik söžýasalyş. Munda iki we ondan köp söžleriň birleşip, bir many aňlatmagy arkaly täze söžler emele gelýarler. Sintaktik söžýasalyş aşakdaky görnüşlerde duş gelýär.

Goşma söžler arkaly: “eşekýassyk, alahöwren, alynsaç, alynşay, tekesakgal, demirtiken, allanäme, allowarra, arkadag”.

Tirkeş söžler arkaly. Bular sintaktik söžýasalyşyň bir görnüşi bolup, öz aralarynda leksika-intonasion ýol bilen baglanyşýarlar. Olar söžleriň gaýtalanmagy, ýagny tirkeşdirilip ulanylmagy arkaly ýasalýarlar. Bularyň aşakdaky ýaly görnüşlerine duş gelinýär:

- a) gaýtalanýan söžleriň ikisi hem many aňladýar: “bala-çaga, gyz-oglan, oglan -uşak”;
- b) gatnaşýan söžleriň biri many aňladyp, beýlekisi many aňlatmaýar: “gara-gura, şakyr-şukur, çay-paý”;
- ç) gatnaşýan söžleriň ikisi hem aýrybaşga ulanylanda, many aňlatmaýar: “hyşy-wyşy, jyk-juk, myş-miş”.

Goşma-tirkeş söžler arkaly: “mekdep-internat, mekdep-gimnaziýa”.

Durnukly söz düzümleri arkaly: “daýhan birleşigi “Türkmen mallary” assosiasiýasy”, Ministrler Kabineti, “Türkmenhowaýollary” milli uprawleniýesi, Halk maslahaty, “Galkynyş” hereketi, Türkmenistanyň Ýaşulularynyň IX Döwlet maslahaty, Milli bilim ulgamy, Milli teleradiokompaniýa, Türkmenistanyň Merkezi bankynyň prawleniýesi, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň Başlygynyň orunbasary”.

Gysgaldylan goşma söžler arkaly. Söžleri gysgaltmagyň dürli ugurlary bar. Olary aşakdaky ýaly toparlara bölüp görkezmek bolar:

- a) Gysgalan söžleriň birinji bogunlary alynýar: “komsomol”;
- b) Bir söžüň başky bogny alynýar ýa-da tutuşlygyna getirilýär, beýleki söžleriň bolsa diňe başky harplary alynýar: “raýono (raýonnyý otdel narodnogo obrazowaniýa)”;

- c) Sözüň başky bölegi bilen gutaran bölegi birleşdirilýär: “wöenkomat (woýennyý komissariat)”;
- d) Birinji sözüň başky bogny alnyp, ikinji söz doly getirilýär: “agitbrigada, medsestra (şepagat uýasy)”.

Gysgaldylan sözler arkaly: “taksomotor>taksi, welosiped>welo, kinemotograf>kino”.

Gysgaldylan sözler adam atlarynda köp duş gelýär: Adam atlary iki hili usul bilen gysgaldylýar:

- a) goşma sözleriň ikinji bölegi gysgaldylp, birinji bölegi saklanylýar: Durdymyrat>Durdy, Gurbanmyrat:>Gurban, Hezretguly>Hezret.
- b) goşma sözüň birinji bölegi taşlanyp, ikinji bölegi galdyrylýar:
- ç) Oglay<Ogul-aý>Aý, Gurbanbibi>Bibi, Ogulkeýik>Keýik.

Käbir atlardan bolsa dürli fonetik özgerişler ýüze çykyň, aýry-aýry bogunlaryň gysgalmagy arkaly hem özboluşly goşma sözler ulanylýarlar: Ýazmyrat>Ýazym Goçmyrat>Goçum, Akmyrat>Akym, Täçmyrat>Täjim, Jumagül>Jümmi, Akjagül>Äçjüw.

Abbreviasiýa arkaly. Bu /lat. ab+brevio – gysgaldýaryn/ gysgaltmak arkaly söžýasalyş ýoludyr. Abbreviatura /ital. abbreviatura <lat.brevis-gysga/ sözleriň başky harpyny ýa-da sesini almak bilen ýasalan sözlerdir. Bulara **inisial abbreviatura** hem diýýilýär.

Bu üç hili bolýar:

Harp abbreviaturasy. Munda elipbiýdäki harplar atlandyrylyşy boýunça aýdylýar: RSFSR /er-es-ef-es-er/.

Ses abbreviaturasy. Munda sesler aýdylýşy ýaly okalýar: “wuz, TAAS”.

Harp hem ses abbreviaturasy (garyşyk). Munda gysgalýan sözleriň bir böleginiň başky harplary, beýleki böleginiň hem başky sesleri alnýar: “SDSA /se-de-sa/ - Sentralnyý Dom Sowetskoý Armii”.

Leksika-intonasion ýol bilen. Muňa tirkeş sözler degişlidir: “gawun-garpyz, ot-çöp, gybyrt-guburt”. Olar sözleriň gaýtalanmagy arkaly ýasalýarlar. Bular aşakdaky ýaly görnüşlerde duş gelýärler:

- a) şol bir sözleriň gaýtalanyp ulanylmagy arkaly: “uly-uly, beýik-beýik”...;
- b) gatnaşýan sözleriň ikisi hem many aňladýar: “bala-çaga, gyz-oglan, oglan-uşak”;
- ç) gatnaşýan sözleriň bir many aňladyp, beýlekisi many aňlatmaýar: “gara-gura, şakyr-şukur, çay-paý”;
- d) gatnaşýan sözleriň ikisi hem aýrybaşga ulanylanda many aňlatmaýar.

Morfologiýa-sintaktik söžýasalyş. Munda söžler bir toparda ikinji bir söž toparyna geçýärler. Bulara morfologiýa-sintaktik ýol bilen söžýasalyş diýilmeginiň sebäbi, olar başga bir söž toparyna geçip, täze leksik many aňlatmakdan başga-da, täze grammatiki kategoriýalary hem alýarlar. Olaryň başga söž toparlaryna geçýänliginiň sebäbi hem sözlemde uzak wagtlaryň dowamynda aýratyn sintaktik orunlarda ulanylmagy bilen baglanyşyklydyr. Bulary aşakdaky ýaly toparlara bölüp görkezmek mümkin.

1. Adwerbializasiýa /lat. Adverbium-hal/ - beýleki söž toparlaryna degişli sözleriň hallara geçmegi arkaly täze sözleriň ýasalmagyny göz önünde tutýar: “täze+den>täzeden, gün+de>günde”.

2. Adýektiwasiýa /lat.adjectivum-sypat/ - beýleki söž toparlaryna degişli sözleriň /has köpräk ortak işlikleriň, çalyşmalaryň, sanlaryň käbir görnüşleriniň/ sypatlara geçmegi arkaly täze sözleriň ýasalyşyny aňladýar: “ak+ar suw>akar suw, ýat+a suw> ýata suw”.

3. Substantiwasiýa /lat. Substomtivum - at/ - beýleki söž toparlaryna degişli sözleriň atlara geçmegi arkaly täze sözleriň ýasalyşyny öz içine alýar. “Ýalançy” sözi aslynda “Ýalançy dünýä” görnüşinde ulanylypdyr. Soňy bilen “ýalançy” sözi has geçginli bolup, “dünýä” sözünüň manysynda ulanyp başlaýar.

Şunlukda, söž toparlarynyň arasynda bir-birine geçmek häsiýeti örän güýçli bolup, olar aýry-aýry söž toparlarynyň baýlaşmagyna getirýär. Häzirki zaman türkmen dilinde atlaşma, sypatlaşma, hallaşma prosesleri güýçli bolup, olar söž toparlarynyň özara baýlaşmagyna sebäp bolýar. Mysal üçin, “günde” sözi hem at, hem hal bolup biler. “Görä” sözi hem hal işlik, hem sözsoňy bolup gelyär. “Bile bilen” sözi aslynda “bir+le+n” sözünden emele gelip,

häzirki wagtda ol hem hal, hem baglaýjy, hem sözsoňy hyzmatynda ulanylýar. Bu ýagdaý türkmen dilinde söz toparlarynyň arasynda umumylygyň güýçludigine şaýatlyk edýär.

“Diýip” sözi üç hili manyda ulanylýar:

- a) işlik manysynda: “diý+ip”;
- b) baglaýjy manysynda: “Sen barsyň **diýip** geldim”;
- c) sözsoňy manysynda: “Näme **diýip** ody adamlar Hudaý edindikäler?” („Edebiýat we sungat” , 19.02.99).

“Daşgary” /<daş+garu/ köne türkmen dilinde gadymy türki ýazgylarynda at bolup, “-garu-” bolsa ýöneliş düşümiň goşulmasydyr. Soňra bu söz “daşgary- daşary” görnüşinde bölünişip, bularyň birinjisi sözsoňy manysynda ulanylyp başlapdyr. Ikinjisi bolsa “daşary” görnüşinde at bolup galypdyr. Yzyna “-yk” goşulyp “daşary:k” şekilinde ondan hal hem ýasalypdyr. Munuň sözsoňy bolup gelşine aşakdaky mysaly almak bolar: “Birinjiden, onda akyldan „**daşgary**” jemleýji güýç-gudrat bar” (“Edebiýat we sungat”, 19.02.99).

“Diýseň” sözi hem işlik, hem güýçlendiriji modal sözi bolup biler: “Ýaş nesle bilim, terbiýe bermekde hem-de hünär öwretmekde mugallymlaryň **diýseň** yhlasly işleýändiglerini-de bellemek gerek” (“Mugallymlar gazeti”, 17.02.99).

E D E B I Ý A T

Atanyýazow S. Türkmen toponimiýasynda dialekt leksikasy.-Dialekt leksikasy.-Aşgabat: “Ylym”. 1980.

Arazkulyýew S. Garagalpagystan türkmenleriniň gepleşiklerinde azyk-nahar atlary.-Dialekt leksikasy. Aşgabat: “Ylym”, 1980.

Arazkulyýew S. Türkmen diliniň farap dialekti. Morfologiýa we leksika- Aşgabat: “Ylym”, 1991.

Azymowa P. Türkmen dili (sözýasaýjy goşulmalar) – Aşgabat, 1950.

Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri. – Aşgabat: “Ylym”, 1969.

Berdiýew R. Häzirki zaman türkmen dilinde goşma sözler.- Aşgabat, 1958.

Çöňňäýew Ý. Türkmen dilinde omonimik sözyasalys usuly.- Türkmen diliniň we dialektologiyasynyň meseleleri. – Aşgabat, 1978, 52-58sah.

Çöňňäýew Ý. Türki ýasama sözlerde omonimik sözyasalys-Türkmen diliniň we dialektologiyasynyň meseleleri.- Aşgabat, 1978, 92-99sah.

Çöňňäýew Ý. Türkmen dilinde sözyasalys ýollary.- Aşgabat, 1980.

Weýisow B. Çekimli sesleriň labiallaşmagy netijesinde täze sözleriň döremegi.-Türkmen sowet dil biliminiň ösüşiniň käbir meseleleri.-Aşgabat, 1972.

Weýisow B. Birkökli sözlerde çekimlileriň çalyşmagy bilen many differensirlaşmegi.-Türkmen sowet dil biliminiň ösüşiniň käbir meseleleri.-Aşgabat, 1972, 113-121sah.